

БЕРНГАРД КЕЛЕРМАН

EX LIBRIS

БЕРНГАРД КЕЛЛЕРМАН

Т У Н Е Л Ь
Р О М А Н

з дозволу автора переклала
Дора Сімовичева
під редакцією Василя Вернивої.

УКРАЇНСЬКА НАКЛАДНЯ
КИЇВ-ЛЯЙПЦІГ

ГАЛИЦЬКА НАКЛАДНЯ
— КОЛОМІЯ —

||| UKRAINIAN PUBLISHING
— WINNIPEG MAN —

Бернгард Келлерман.

Молода Німеччина — це, зрештою, помічається не тільки в Німеччині — переживає тепер у літературі кризу: скрізь чувається якась шуканина що раз то нових і нових форм, що раз нових та нових думок та тем. І письменники рідко коли додумують свою думу до кінця, а кидаються що раз то на новіщі поля, силкуючись, один перед одним наввипередки, дати читачеві щось нове й небувале.

Це найкраще пізнати на одному з видніших сучасних німецьких повістярів, на молодому берлінському авторі «Тунеля» — Бернгарді Келлермані (род. 1879. в Фірті в Баварії). Від любовних тем швидко переходить він до соціального роману, від незглибленої поезії моря повертається до чудових побутових японських малюнків, на те, щоб, після величнього пеану сучасній і майбутній техніці в «Тунелю», дати вислів своєму захопленню для німецького вояка, а потім через рік, щоб піддати безпощадній критиці той лад, який гнав німецький народ на поля бою, і змалювати гниль серед вищого німецького воєнного начальства й мертвоту старих закостенілих державних форм Німеччини... Оця безнастанна шуканина, це, що Келлерман раз-по-раз кидається на різні боки, дуже шкодить його творчості, — та воно дуже характеристичне і для нього самого, й для цілого сучасно-

го німецького письменства (пор. хоч би творчість такого Г. Гавптмана).

На письменницьке поле Келлерман виступив вперше в 1904. р. романом „Yester und Lie“ — тою «історією одної туги», одної любови, повістю, яка відразу звернула на себе увагу публіки й зустрінулася з дуже прихильною оцінкою критики. В повісти займається Келлерман глибшою, ніж у інших людей, вразливістю й відчувальністю в поетів і артистів, та тільки до того часу, доки життєвої дороги героя, поета Гінстермана, не переходить жінка, яку він покохав великою пристрасною любов'ю. Від того часу всі його думки і вчинки перетворюються в одну величну пісню душевних переживань його коханої, й тільки її одної. Хоч одне і друге знає, що їм ніколи не доведеться разом жити, що це тільки любов для любови, — ця чужа пісня не вмовкає до кінця повісти.

Ще краще вийшов той пеан любові у другому романі: «Інгеборг» (1906). І як «Естер і Лі» — повість оповита якоюсь містикю, герой повісти розходиться зі своєю милою з якихось невідомих нікому й їм самим незнаних причин, у цій книжці причина ясна: свіжа як ліс Інгеборг, та дитина незагнужданої природи, не до пари Акселеві, тому синові сучасної міської культури, який сам про себе каже, що він «здегенерований, належить до тої кляси люксусових людей, що зпроквола вимірають» — і кожне йде собі далі своїм шляхом. Любов їх появляється рівнобіжно з прокидом весни у природі, кінець її — це осінь у лісі: дощі, пожовкле листя, вічний шум дерев. Зміст твору подіями небагатий — його можна зібрати в одному реченні, — а все ж він розтягнутий на яких 300 сторінок. Та книжка написа-

на так принадно, що цілу її читаєш одним духом від початку до самого кінця.

«Інгеборг» — одна з кращих повістей у цілому європейському письменстві, для автора ж цікава тим невимовним захватом чистою, дикою природою, непокраюною ще ножем культури, захватом, що так сильно відбивається і в гарненькій повісті: «Море», написаній 1910. р., повісті, що своїми настроями нагадує незрівняного Гамсунового «Пана», а тою персоніфікацією могутньої природи, колірами та тонами, яких поет підбирає, щоб змалювати красу моря й його вічну музику, скидається потрохи на Кобилянської «Битву». І тут зміст другорядна річ. Тут важна сама безмежна, несхоплива, вічна поезія дикого, нерозбірного велетня моря.

У часі між написанням «Інгеборги» й «Моря» Келлерман живо займається соціяльними проблемами й пише роман «Юродивий» (Der Tor). Це, на мою думку, найкраща річ, яку Келлерман дав німецькому письменству, і одна з кращих суспільних повістей у сучасній німецькій літературі (появилася в 1909. р.). Основа повісти тут уже цілком иньча: сіра буденщина, звичайні, прості люде глухої провінції, що живуть тяжким пригніченим життям, кожний для себе, серед вічних клопотів, що, один наперед одного, часто з нещастям для ближнього, рвуться за шматком хліба. «Юродивий» — це молодий духовник, із серцем, повним любови до людей, з вірою в добро, колишній тюремний сповідник (тема, зрештою, не нова, пор. Г. Гавптмана: «Der Narr in Christo», почасти «Рим» Золя). Теплою серця, своєю добротою підбиває він собі найупертіших, найбільш зашкаралубілих людей містечка, вносячи скрізь

світло, ясність, тепло — хоч сам для себе нічого не потребує. І для всього знаходить виrozumіння, ніколи нікого й нічого не засуджує. Нечуваними досі являються його погляди про т. зв. злочинців (від цих поглядів відгонить трохи Толстим із його міркуваннями про злочин, тільки ж без містики Толстого), про кари, про відношення громадянства до одного й другого, про кару смерті. І скрізь та сама любов до людей, скрізь усещення. Не диво, що така людина громаді виявиться «городивим», і що їй ніде не буде притулку на землі. Оповідання в повісти пливе живо, гарно, скрізь простота і звичайність.

В тому часі Келлерманові поталанило побачити ширшого світа. Він об'їздить Францію, Англію, Росію, пробуває на Сибірі, на довший час спляється в Японії і, врешті, добірається до Америки. З побутом у Японії звязані дві книжки: «Прогулька по Японії» (1910.) і «S a s s a u o Y a s s a» гарні образки японської природи і життя японського народу, — з пробування в Америці, де його сильно вразило швидке тепло американського життя, зродилася повість, яку саме даємо читатам українським перекладом, зродився «Тунель» (1913), роман, що свого часу наробив був у літературному світі великого гармідеру, і сього року діждався вже 178. видання й перекладу на всі майже культурні мови світа*). Воно не диво, бо поява книжки була, справді, сензаційна. Сензаційна в тому розумінні, що повість малює розцвіт капіталістичного хазяйства й являється висловом тріумфу модерної техніки, яка доведена в повісти до меж

*) Крім цього перекладу, як читаємо по часописах, іще два иньчі українські переклади ждуть своїх видавців.

можливості; чуда, яких вона доказує, змальовані автором так принадно й так живо, що ми разом із ним серйозно віримо в можливість усього того неможливого. Крізь повість проведена одна вперта думка Алляна — тунель, і до неї він іде безоглядно, серед руїн домашнього щастя, по безлічі трупів робітничої маси, яка тут, як загалом серед капіталістичного ладу, являється чимось нарівні з машиною, що продовбує собі в підводних скелях дорогу наперед. Повість написана дуже талановито. Швидке на-вдивовижу темпо, яке потрібне при такій роботі — уділяється читачеві на кожному кроці; автор ворушить нашими почуттями, як який ворожбит чарівним шпком, раз-у-раз знає нас удержати в відповідному напруженню, і ми так і вживаємося в цілу ту велетенську роботу; чуємо, як гудуть машини, бачимо, як що-хвилини залізничі викидають масами каміння, як пруть у штольні ватаги робітників; чуємо динамітові вибухи, скрип сверлівниць, бачимо, як усе крутиться, вертиться, як рухається те муравлісько, в якому ввихаються робітники; бачимо, як кипить, горить праця, й як ллється людський піт серед тої пекельної жароти...

В часі війни Келлерман був військовим кореспондентом відомого дневника «Berliner Tageblatt», і довгий час пробував на західному німецькому фронті. Із кореспонденцій, що він їх посилав до своєї газети, вирости дві доволі просторі книжки: «Війна на Заході» (1915) й «Війна в Арґонському Лісі» (1916) — живі й цікаві військові нариси з великим признанням для німецької військової техніки й німецького ведення війни. Тим дивніше мусить нас уразити, як після цих двох книжок, які зискали собі симпатії консервативних

кол Німеччини, Келлерман нараз у 1920. р. вступає з новим романом «9. падолиста», романом, появи якого нетерпляче ждали літературні круги і всі без різниці політичні німецькі партії. Але ж усім їм довелось з виходом роману у своїх сподіваннях сильно розчаруватися. Келлерман виявив ним, що взявся не за своє діло, що не знає гаразд ні «лівих», ні «правих», і що такої справи, як падолистава революція в Німеччині 1918. р., тільки силою інтуїції й фантазії змалювати не можна. Поодинокі малюнки зраджують великого мисця, але ж у цілому повість не виправдала ані-ані надій публіки: її однаково лають робітники, і буржуазні партії, однаково гудять автора комуністи, і прихильники монархії. Літературна критика забалакала про автора дуже гостро. Воно й дійсно мається вражіння, наче в письменника щось багато накипіло в душі, й він, не довго розбіраючись, як і що, вилив усе це на папір, вилив необачно й недбайливо (на одному місці н. пр., Келлерман не додивляється до того, що одного полковника поховав уже в вибуху гранати та засипав піском—а потім ми його стрічаємо в берлінських салонах живим, та тільки без ока).

І сам Келлерман знає недостачі своєї книжки, хоч міркує собі, що вага її вже в тому, що ніхто нею не вдоволився... Тепер він працює над новою повістю. Він незвичайно інтересується проблемами Сходу й дуже цікавиться й українським питанням.

Василь Верниволя.

ТУНЕЛЬ

РОМАН

ПЕРША ЧАСТИНА.

1.

Святочний концерт із нагоди посвяти ново-возбудованої палати Madison-Square був вершком цілого сезону. Це був один із найнезвичайніших концертів за всі часи. Орхестра складалася з двіста двацять музик, і кожний струмент спочивав у руках артиста світової слави. Дирігентом удалося придбати щонайславутнішого поміж живими композиторами, Німця, котрий за один вечір одержав нечуваний гонорар — шість тисяч доларів.

Ціни вступу зачудували навіть сам Нью-Йорк. Низче трицяти доларів не було місця, й білетні спекулянти встигли щну за льожу піднести до двіста доларів, а то й більше. Хто хотів мати якесь значіння, не мав права не бути на концерті.

У восьмій годині були вулиці 26., 27., 28. й Madison-Avenue забльоквані автомобілями, що безнастанно то пирскотіли, то неспокійно тремтіли. Білетні перекупні, що так і проживають між пневматиками галасливих автомобілів, купаючись у поті, хоч було дванацять ступнів зимна, з в'язками доларових банкнотів у руках, кидалися стрімголов у повільні скажено-гуркітних возів, які, торохкотючи, напливали й напливали без кінця. Вони вискакували то на східці, то на козлі, а то й на самі дахи повозів, своїми хриплими голосами силкую-

чись перекричати вереск моторів. »Here you are, Here you are! Два місця в партері, десятий ряд! Одна льожа! Два місця в партері...» З неба кидало скоса на вулицю, немов зі скорострільів, градом льодових зерен.

Як тільки з лоскотом відчинялося вікно повоза, зараз же вони кидалися зі скорістю блискавки, як нурці, поміж вози. За той час, як добивали торгу й кишені напихали грішми, каплі поту замірзали їм на чолах.

Концерт повинен був розпочатися в 8. годині, але ще чверть по восьмій непереглядними рядами ждали вози, щоб заїхати перед крикливо-червоний бальдахін, що вилискувався від мокра та світла й вів до сліпучого фоае концертної палати. Серед крику білетерів, тріскотні моторів та ударів грудок льоду по бальдахіні, берлини, блискавкою змінюючись один по другому, викидали що раз нові снопи людей, і темна стіна цікавих раз-у-раз із важкою натугою водила очима: за дорогими футрами, за блискучими звоями волосся, за вогнистими брилянтами, за рам'ям, що вилискувалося шовком, за маленькою чарівною ніжкою в білому черевичку, чувся сміх, легенькі виклики...

Багатство п'ятої Avenue, Бостону, Філядельфії, Буфалю, Чікаґа співнило розкішну велетенську перенаповнену, цілу на колір сімги помальовану та позолочену салю, що цілий час концерту носилася хвилями від тисячів швиденько порушуваних віяльців. Від жіночих біленьких рамен і погрудь цілими хмарами підіймалися вгору одурманливі перфуми, що тут та там безпосередно зливалися зі струями гострого і тривіального запаху ляку,

гіпсу й олійної фарби свіжої ще будівлі. Безліч жарових лампочок слади з касеток стелі на сально світло, таке ярке та сліпуче, що тільки здорові та сильні нерви могли знести ту світляну повіль. Паризька мода повидумувала на цю зиму невеличкі венеціанські очіпочки, що їх жінки носили поверх фризур, насуваючи їх трохи взад. Тканинки, павутинячі сіточки з мережива, срібло, золото, з бортами, кутасиками, дармозвисами з найдорожчого матеріялу, з перлами й діамантами. А що віяльця безнастанно ходили, і голови злегенька порухувалися, то в густо набитому партері неначе б то щось без упину миготіло та лискотіло, і рівночасно з ріжних місць сотками струй виприскував вогонь брилянтів.

А над усім тим товариством, таксамо новим і стрійним, як ця концертна зала, неслися тони музики старих, давно вже спорохнявілих місців...

Інженер Мак Аллян заняв зі своєю дружиною, Мод, невеличку льожу над самою орхестрою. Вона дісталася йому від спорудника нової палати Madison Square, від приятеля Гоббі, то її льожа не коштувала Мака ні сента. До того ж він приїхав із Буфалю, де в нього була фабрика для витвору сталі на струмент, та й то не того, щоб слухати музики, в якій нічого не тямив, а того, щоб яких десять хвилин перебалакати з залізничним магнатом і банкиром Льюйдом, наймогутнішою людиною на всі Сполучені Держави, й одним із найбагатших людей на цілий світ. Ця розмова мала для нього незвичайно велике значіння.

Аллян даремне ціле пообіддя боровся в поїзді з легеньким зворушенням. Іще перед кількома хвилинами, як один миг ока переконав його, що

протилежна льожа, льожа Льюйда, ще порожня, його обняв той самий дивний неспокій. Але тепер уже він знов дивився на справи зовсім спокійно.

Льюйда не було. Може, Льюйд і не прийде. А як і прийде, то це ще нічого не вирішувало — дарма що в депеші Гоббія чулося стільки триумфу!

Аллян сидів у льожі, як людина, що жде й має до того потрібний терпець. Розсівся в фотелю, широкими плечима сперся на спинку, простяг ноги, як тільки можливо було в льожі, і спокійним оком водив довкола. Аллян був не так високий, як плечистий, здоровенний, як який боксер. Череп у нього був великий, більш чотиригранистий, ніж подовгуватий, а колір обличчя, суворого, незарослого, незвичайно темний. Ще й тепер, у зимі, пізначно було на лиях сліди веснянок. Як у всіх, так і в нього волосся було старанно розділене; воно було бронзове, м'яке, в рефlekсах вилискувалося коліром міді. Очі лежали глибоко в голові, під охороною сильної чолової кости; вони були ясні, сиваво-сині, двилися добродушно, мов у дитини. Вцілому Аллян виглядав як офіцер-морьяк, що саме вернувся з дороги, наскрізь просякнутий свіжим повітрям, та припадково сьогодні вдягся у фрак, який не дуже йому підходив. Була це здорова, трохи брутальна, а все ж добродушна людина, не то щоб неінтелігентний чоловік, але й нічим невизначний.

Аллян збував час, як знав. Музика захопити його не могла, і він, замість концентрувати та поглиблювати думки, розсівав та пускав їх на вітер. Зором вимірював простори великанської салі,

подивляючи конструкцію склепіння стелі й бальконів. Хутко перелетів оком блискуче, хвилясте море віяльців у партері, і в ту ж мить у нього зродилася думка: «скільки грошей у Державах, і що, мовляв, неважко буде перевести в діло те, що засіло йому в голові». Як практична з природи людина, почав він міркувати, скільки коштує освітлення концертної палати на годину. Погодившись на округлу суму, так десь на тисячу доларів, зараз же напосівся студіювати голови поодиноких чоловіків. Жінки не займали його ні трохи. Потому знову глипнув на порожню Льойдову льожду й порігнув зором у правому крилі оркестри, що його добре видно було з його льожі. Як усіх людей, що нічого не розбіраються в музиці, його всім дивом здивувала точність машини, з якою працювала оркестра. Він подався трохи наперед, щоб краще придивитися диригентові, бо досі видно йому було тільки зпоза льожі руку, якою водив він паличку, і вряди-годи плече. Довго придивлявся він із увагою тому стрункому, вузькоплечому, дистингованому джентльменові, якому за один вечір платили шість тисяч доларів, — він був для нього цілковитою загадкою. Вже сам його зверхній вигляд був незвичайний. Голова з гаковатим носом, маленькі, меткі й живі очі, сильно стиснуті губи, рідке волосся, зачесане в зад — все це нагадувало шуліку. Здавалося, що на ньому тільки шкіра та кости, весь він тільки самі нерви. Одначе він стояв спокійно серед хаосу голосів і крику, і кермував ними по своїй волі, киваючи своїми білими, на око безсилими, руками. Альян подивляв його як чародійника, в таємні сили якого він і не думав углиблюватися. Йому видавалося, що це

людина з давніх-давніх віків, виросла поміж дивовижними, незрозумілими, чужими людьми, які ось-ось уже мають вимерти.

Саме в ту ж хвилину сухоробрий диригент протягнув свої руки вгору, потряс ними як несамопитий, і в руках, здавалося, наїшлася відкілясь якась надлюдська сила: оркестра загула розбурханими хвилями тонів і нараз замовкла.

Лявіна оплесків покотилася салею, дудонячи навіжено-великанським простором. Аллян аж відітхнув легше і хотів було вже встати. Але він помилився, бо десь глибоко в долині виводили вже фаготи своє *adagio*. Зі сусідньої льожі встиг ще долетіти кінець якоїсь розмови:

— ... чоловіче, двадцять процентів дивіденди! Та ж це діло, як не можна краще...

І Аллян знову мусів сидіти тихо. І знову зачав удумуватися в не зовсім зрозумілу для нього конструкцію льожевих обручів. Та за те жінка його, сама майбутня концертантка, ціла потонула в музиці. В порівнянні з чоловіком Мод видавалася ніжненькою і дрібною. Свою чудову каштанову голову мадонни сперла на білі рукавички, а її наскрізь прозоре вухо попросту пилувало в лоні хвилі тонів, що доходили до неї звідкілясь, добіраючись до неї то з долини вгору, то згори в долину. Могутнє тріпотіння двісті струментів, яке заповнило атмосферу, зворохобило в неї кожніський нерв її тіла. Її очі були широко вирачені, і зір її вперся в даль. Її зворушення було таке сильне, що на її ніжних, гладоньких лицях появилися великі круглі плями.

Їй видавалося, що ще ніколи музика так глибоко й так сильно не вражала її, що вона ніколи

взагалі не чула ще такої музики. Дрібненька мелодія, незначненький побічний мотив зміг ізродити в її душі сяйво, якого досі вона ще не знала. Однісінький тон міг зачепити якусь невідому, скриту жилку щастя, котра виприскувала зі себе стільки світла, що аж сліпила її душу. І всі почуття, що музика виколуплювала з її душі, були що-найчистіша втіха і краса. Всі ті примари, що неслися до неї з музикою, були сповиті якимось авреолем. І були кращі за всяку дійсність.

Життя Модине було таке просте й таке скромне, як і її уява. Не переплітали його ні жадні більші пригоди, ні надзвичайні події, воно було таке ж, як у тисячі иньчих молодих дівчат і жінок. Вона родилася у Брукліні, там її батько мав друкарню, і виросла вона серед найніжніших пестошів у матері, на хуторі в Berkshire-Hill-ях. Мати була зроду Німкinya й дала їй добру шкільну освіту. Два роки, рік за роком, вона слухала літком викладів у Summerschool-і в Chautauqui-і; свою маленьку голову набивала вона безліччю мудрошів і знаннів на те тільки, щоби знову все позабути. Хоч у неї не було аж надто великого музикального таланту, то все ж таки вона перейшла добру школу гри на фортеп'яні й закінчила цілу науку в найперших учителів Мічхена й Парижа. Як батько помер, відбула з матіррю багато подорожей, займалася спортом і фліртувала з молодими паничами, як і всі молоді дівчата. Молодою дівчиною вона голубила мрію, про котру тепер уже й не думала; архітекторві Гоббі, що до неї сватався, піднесла гарбуза, бо, на її думку, він був для неї тільки гарний і добрий това-

риш, і віддалася за інженера Мака Алляна, бо він їй сподобався. Ще до шлюбу померла їй її маленька, обожана нею мати, і Мод пролила за нею багато гірких сліз. У другому році її подружжя їй уродилася дитина, доня, котру вона до безтями любила. Це було і все. Їй було двацять три роки, і вона була щаслива.

Саме тоді, як вона немов у якомусь пишному ошоломленню впивалася тонами музики, в її пам'яті, неначе під подихом чару, один за одним виринало багацько споминів, що, здавалося, нарочито з'являлися один по другім, і всі були на причуд ясні і, дивним дивом, усі не-аби-які важкі. Нараз їй видалося її життя чимось таємним, глибоким і багатим. Вона побачила обличчя своєї маленької матері в надзвичайному вдуховленню, осяяне добрістю, але не відчувала при цьому жадного суму, а навпаки, тільки втіху й безмежну любов. Наче б мати гуляла ще між живими. Рівночасно розстелилася перед нею картина з Berkshire-Hill-ів, котрі вона ще дівчиною так часто проїжджала колесом увшир і впоперек. Та тільки та країна була сповита таємною красою й залита дивним блиском. Перед її очима станув Гоббі, і в ту ж мить вона побачила свою дівочу кімнату, завалену книжками. Десь вона сидить за фортеп'яном і вправляється. Але зараз таки після того перед нею знову виринув Гоббі. Він знов десь сидить поруч неї на лавці з краю тенісової площі; вона саме десь уже в темряві, і ще тільки білі смужки пізначно на площі. Гоббі перекинув ногу на ногу й товче ракетом по передках білого черевика та раз-у-раз балакає. Вона ніби то бачить себе, й бачить себе усміхненою, бо Гоббі гне та

гне любовні нісенітниці. Але якийся скочний, збиточний, трохи глумливий пасаж симфонії геть іздув картину Гоббія, і привів на пам'ять той веселий пікнік, на котрому вперше побачила Мака. Це було влітку, вона була на провідинах у Ліндлей у Буфалою. В лісі стояли два авта, а їх було так щось дванацятеро душ, пань і панів. Кожне обличчя вона десь пізнає знов виразно. Надворі спека, панове ходять у самих камізельках, а земля аж пашисть. Та треба чай зварити, і Ліндлей десь питає: «Алляне, не розіклали б ви вогню?» А Аллян відповідає: »All right!« І Моді так тепер здається, наче б вона вже тоді любила його глибокий, м'який голос, який дудонів у його огрудді. І вона десь бачить, як Аллян заходить ся коло вогню. Як десь тихонько, ніким не замічений, ламає, розбиває ломаччя й як працює. Вона бачить, як він, із закованими рукавами, присідає коло вогню і дме в нього злегенька, а вона несподівано замічує в нього на правій руці блідо-синій тетуований значок: молотки навперехрест. Вона звернула на це увагу Грейсі Гордон. І Грейс Гордон (це та сама, що з нею недавно склався подружний скандал), поглянула на неї здивовано й відповіла: »Don't you know, my dear?«¹⁾ І вона розказала їй, що той Мак Аллян, то колишній погонич із »Uncle Tom-a«, і оповіла їй романтичні молодечі переживання того смаглявого й веснянкуватого парубка. А він, присівши, дує в вогонь і не звертає уваги на балачку веселих людей. Вона й полюбила його тої ж хвилини. Певно, що так, тільки вона цього не знала, до сьогодні. І Мод ціла потонула тепер у почуваннях для Мака. Вона нагадала собі

¹⁾ Ви його не знаєте, моя дорога?

його дивне сватання, їхній шлюб, перші місяці їхнього подружжя. Та потім прийшов час, як мала на світ прийти її донечка, маленька Едіт. Ніколи вона не забуде його щирої дбайливості, тонкої ніжності й покірливості в тому саме часі, котрий кожній жінці являється мірилом любови свого чоловіка. Виявилось нараз, що Мак це дбайлива, боязька дитина. Вона ніколи не забуде тої хвилини, коли вона спізнала, яка з Мака добра людина! Струя любови полилася серцем Моді, і вона заплащила очі. Примари, спомини десь кудись потонули, і музика понесла їх зі собою. Вона тепер не думала, вона ціла перекинулася в одне відчужання...

Гуркіт, немов би валився мур, долетів нараз до Модиного вуха, пробудив її з задуми, і вона глибоко зітхнула. Симфонія скінчилася. Мак уже встав і протягався, сперши руки на край льожі. Паркет заливався від оплесків і гув.

І Мод устала, як запаморочена й заголомшена, і почала нараз-раптово скажено плескати.

— Плещи ж, Маку, плещи! — раділа вона з цілої душі, і лице їй зажеврілося від зворушення.

Мак засміявся з її надзвичайного схвильовання, та, щоб їй справити втіху, плеснув сильно з декілька разів.

— Славно! Славно! — кричала вона своїм дзвінким і високим голосом, глибоко вихилиючись понад край льожі, і очі її зі зворушення стали вогні.

Диригент витирав собі худе, бліде, виснажене обличчя й раз-по-раз кланявся, але, як оплески ніяк не втихали, він розклав руки і вказав на оркестру. Ця скромність була, очевидно, штуч-

на і збудила в Алляна й так невикорінну недо-
вірчивість до всіх артистів, яких він усе вважав
нецілими людьми, і, признатися отверто, мав їх
за непотрібів. Але Мод далася пірвати повіні
оплесків, і поплила за нею.

— Мої рукавички потріскали, дивися, Маку!
Ах, що за артист! Що, не чудово?

На устах її заграв захват. Очі блищали ян-
тарем. І Макові вона видалася надзвичайно гар-
ною в її екстазі. Він усміхнувся і сказав, навіть
байдужіше, ніж справді йому бажалося:

— Еге, славний хлопчисько.

— Геній, — відперла Мод і з одушевленням
плескали далі. — У Парижі, Лондоні, Берліні я
не чула нічого такого... — вона нараз увірвала і
звернула обличчя туди, як двері, бо в їх льожу
ввійшов саме архітект Гоббі.

— Гоббі! — скликнула Мод, усе ще плещучи,
бо хотіла, враз із тисячами иньчих, іще раз викли-
кати диригента. — Бий «славно», Гоббі, він мусить
іще раз вийти! Гуп, гуп, славно!

Гоббі заткав собі вуха і свиснув по-простаць-
кому, як який вулишник.

— Гоббі! — крикнула Мод: — як тобі не
сором! — і з обуренням тупнула ногою.

Та в ту ж мить із'явився диригент, облитий
потом, із хустинкою на потилиці, і Мод наново
зачала несамовито бити в долоні.

Гоббі ждав, аж шум уляжеться.

— Люде зовсім подуріли! — сказав і голосно
зареготався. — Щось нечуване! Я ж засвістав
на те тільки, щоб іще більш було крику, Мод.
Як ся маеш, girl? And how are you, old chap?

1) І як ся маеш ти, старий хлопче?

Аж тепер найшлася вільна хвилинка, щоб привітатися як слід.

Їх троє лучила дійсно щира й ніжна приязнь, як рідко. Аллян дуже добре знав про давніші відносини Гоббія до Моді, і хоч ні один, ні другий і словечком ніколи про це не обмовилися — то власне це надавало відносинам поміж обома чоловіками якоїсь незвичайної теплоти й якоїсь питомої принади. Гоббі був усе ще трохи закоханий у Моді, та мав настільки такту й розсудку, що не давав цього по собі пізнати. Та певного жіночого інстинкту Моді не можна було задурити. Вона впивалася його любов'ю з легким тріумфом, котрий продирався в неї часом із її теплих карих очей, і в заплату за те вона відносилася до Гоббія зі щирою прихильністю сестри. Всі троє робили часто одне одному прислуги в різних життєвих пригодах, раді, що можуть бути одне одному корисні; і, головне, Аллян почував себе зобов'язаним до великої вдячності супроти Гоббія: адже Гоббі саме вистарався для нього перед кількома роками п'ядесят тисяч доларів для його технічних експериментів і на владження його фабрики, особисто ручився за них. Останні тижні заступав Гоббі інтереси Алляна в Льюїда, царя залізниць, і був посередником побачення, що саме мало відбутися. Взагалі Гоббі так дуже подивлявся таланту Алляна, що зробив би був для нього не знати що. Вже тоді, як Аллян, крім своєї діамантової сталі, алляніту, ще нічого було не створив, вже тоді звертався він часто до своїх знайомих із запитом: «До речі, чи знаєте ви Алляна? Того, що винайшов алляніт? Ну, ви ще почувете про нього!» Приятелі кілька разів у році навідувалися один до одного. Алляни при-

їжджали до Нью-Йорку, або Гоббі відвідував їх у Буфалою, а влітку проживали правильно три тижні на Модішному скромному хуторі в Berkshire broom-і в Berkshire Hill-ях. Кожніське побачення було для них чимось незвичайним. Їм здавалося, що вони заверталися так на три, чотири роки взад, і всі ті веселі, дружні хвилини, пережиті спільно, прокидалися в їх душах до нового життя.

Вони не бачилися цілу цю зиму, то з тим ширішою радістю вітали одне одного, оглядаючи одне одного з голови до ніг, наче великі діти, і у збиточному тоні складали бажання одне одному, що нічого собі виглядають. Мод реготалася з джигунистих лякових черевиків Гоббія, що на їх передках із лискучої шкіри були загострення, як справжні ріжки в носорога, а Гоббі, як який модист, висловив свій погляд про Модин костюм і Аллянів фрак. Кожного разу, як вони, було, сходилися після довгої розлуки, то властиво якоїсь розмови між ними не було, а тільки в них перекидалися, перехрещувалися тисячі швидких питаннів зі сотнею швидких відповідей. Гоббі, як звичайно, переживав силу дивовижних і неймовірних пригод, та натякував то тут, то там то на одну, то на другу. Нарешті розмова зійшла на концерт, на новинки і знайомих.

— А як вам, до речі, подобається палата? — запитав Гоббі з якимось наче тріумфом ув усміху, бо вже наперед знав, що його приятелі на те скажуть. І Алляні, і Мод не щадили слів похвали. Вони все, все подивляли.

— А фоае?

— Grand¹⁾, Гоббі!

¹⁾ Величаве

— Тільки пишности в салі за багато, — докинула Мод. — Я б воліла, як би все було більш по-хатньому.

Архітект усміхнувся добродушно.

— Розуміється, Мод, що так, коли б люде приходили сюди слухати музики. Та їм і не сниться. Люде приходять сюди, щоб тільки щось подивляти, і щоб їх подивляли. «Сотворіть нам феєрію», сказала консорція, «саля мусить прибити все, що було досі».

Аллян йому потакнув. Перш за все він подивляв у салі Гоббія зухвалу конструкцію льожевих обручів, що свобідно звисали, а не так уже пишну декорацію.

Гоббієві це підхлібило, і він моргнув.

— Се як-не-як було не так уже легко, — сказав він. — Я собі над тим добре голову наламав. Як поверх унітовували, що ступити було кроком, то вся штука хиталася так...—І Гоббі заколихнувся на кінчиках пальців. — Робітники не мало страху набралися...

— Гоббі! — крикнула Мод із пересадного страху й відступилася від краю льожі. — Ти мене лякаєш.

Гоббі усміхнувся й доторкнувся її руки:

— Не бійся, Мод. Я хлопцям казав: «Пострівайте-но, хай тільки обруч буде злучений, ніщо на світі, хиба що динаміт зміг би...» Гальо! — крикнув він несподівано в паркет. Хтось із знайомих гукнув на нього через трубку, скручену з програми, як через трубку до говорення. І Гоббі почав розмову, котру могла була почути ціла саля, як би не те, що скрізь рівночасно всі вели балачку тим самим свобідним голосним тоном.

Скрізь пізнали пізначну голову Гоббія. Він мав найясніше на цілу салю волосся, і те лискуче волосся мало старанну зачіску й було гладенько приплескане; з його вузького обличчя біла легкодушність і збиточність із відтінком чистого англійського типу; ніс був трохи кирпатий, а рісниці мало що не білі. В порівнянні з Алляном був він стрункий, та дрібний, наче дівчина. В мить льорнети з усіх усюдів повернулися в напрямі до нього, і зі всіх боків залунало його ім'я. Гоббі належав до найбільш популярних постатей у Нью-Йорку й до найбільш улюблених чоловіків товариства. Його екстравагантці й талант швидко придбали йому славу. Не було тижня, щоб газети не оголосили про нього якої цікавої анекдоти.

Маючи чотири роки, Гоббі геніяльно рисував квіти, в шостому році — геніяльно коні (він міг у п'ять хвилин розвести по папері цілі табуни роз'юшених коней), тепер із геніяльністю кинувся до бетону й заліза, будував хмаросяги. Що без афер із жінками не обіходилося, се ясно. У двацять другому році життя він програв у Монте Карльо маєток на сто двацять тисяч доларів. І хоч у нього були величезні доходи, він із року на рік сидів аж по вуха в довгах; та це його ні трохи не турбувало.

Гоббі їздив верхи на слоні в білий день через Бродвей. Гоббі перед роком «бавився чотири дні в мільонера», їздив люксовим поїздом до парку Yellowstone, а назад повернувся простим погоничем. Він побив рекорд щодо витревалости в bridge-у на 48 годин. Кожний трамваєвий кондуктор знав Гоббія й був із ним мало не на «ти».

Безліч жартів Гоббія оббігало Нью-Йорк, бо він був собі зроду весельчак і ексцентрик із природи. Ціла Америка сміялася з одного жарту, котрий він заінсценував із нагоди літакової конкуренції Нью-Йорк — Сан Франціско. Гоббі сам брав участь пасажиром у лету відомого мільонера і спортовця Вандерстіфта і в кожне збіговисько, яке вони минали, летячи в височині вісімсот, чи тисячі метрів, скидав картки з запискою: «Ходи вгору, ми маємо тобі щось сказати!» Цей жарт так сильно розсмішив самого Гоббія, що він цілу дводенну подорож безнастанно й невтомно оповідав його. Нью-Йорк і до нині ще не очунив від свого ошоломлення, в яке попав перед кількома днями під впливом нечуваного, таксамо геніяльного, та не так то вже недосяжного проекту Гоббія: Нью-Йорк — Венеція Америки. Через те, що в купецькій частині ґрунта дійшли до казкової висоти, він проектував на річках Гедсен, Іст Рівер і в Нью-Йорківському Заліві побудувати великанські хмаросяги, цілі вулиці на бетонових підпорах, сполучити їх спадними мостами, так щоб океанські величезні пароплави мали доволі місця для переїзду. «Геральд» пустив у рух його чарівничі рисунки, і Нью-Йорк був зашоломлений проектом.

Гоббі годував цілу купу журналістів. Він працював день і ніч, щоб про нього «барабанили», ні на хвилинку не відпочивав, і раз-по-раз давав світові нові докази на те, що він існує.

Такий то був Гоббі. А при тому був це найталановитіший і найбільше пошукуваний архітект Нью-Йорку.

Гоббі перервав свою розмову з паркетом і знову повернувся до своїх приятелів.

— Так оповідай мені, Мод, що поробляє мала Едіт?—запитав він, хоч уже перед тим розвідувався про дитину, свою похресницю.

Жаден запит не міг так ніжно настроїти її серця, як сей. У той мент була вона Гоббієм «попросту захоплена». Вона почервоніла і мрійно і вдячно поглянула на нього своїми теплими, карими очима.

— Казала вже тобі, що Едіт робиться з кожним днем солодша, Гоббі! — відповіла вона з м'яким метеринським відтінком у голосі, і очі її засвітилися з радощів.

— Вона все така була.

— Так! Але, Гоббі, ти не можеш собі в'явити, яка вона розумненька робиться! Вона вже лепече.

— Мод, розповідж йому історію з півнем, — закинув Аллян.

— Ага, правда, — і вона оповіла пригоду, в котрій героями були її доня й півень, і всі трое — сміялися, як діти.

— Я мушу незабаром знов її побачити, — сказав Гоббі. — Через чотирнацять днів я буду в вас. А так то ти кажеш, що було нудно в Буфало?

— Deadly dull¹⁾, — притакнула вона хутко.— Ох, нудно, Гоббі, нудно, що вмерти можна!— Вона підтягла вгору дрібненькі брови й на хвилину виглядала дійсно нещасливою. — Ліндлєї перенеслися до Монтрілю, ти знаєш уже це.

— Яка шкода!

— Грес Косат уже від осені в Єгипті.— І Мод почала виливати перед Гоббієм свою душу. Яка то страшно нудна може бути така днина! І який нудний такий вечір! І додала з жартівливим докором: — Ти знаєш уже, який Аллян до това-

¹⁾ Смертельно нудно

риства! Він мене тепер іще більш занедбує, як колись. Нераз цілими днями не вилазить із тої фабрики. А тепер іще позамобляв собі до всіх тих речей цілий склад спробних сверлів, і вони ніч та день довбають граніт, сталь і Бог зна що. Він ходить коло тих сверлів, як коло хорих, цілком так, як коло хорих, Гоббі! Вночі йому вони снять-ся...

Аллян голосно розреготався.

— Хай собі сверлить,— сказав Гоббі й моргнув своїми білими бровами. — Він уже знає, чого хоче. А ти, girlie, та невже ж ти станеш ревнувати його до тих кількох сверлів?

— Я їх попросту з цілої душі ненавиджу, — відповіла Мод і, спалахнувши, говорила далі: — Я взагалі сумніваюся, чи він був би поїхав зі мною до Нью-Йорку, як би не те, що його тут діло чекає.

— Але ж, Мод! — заспокоював Аллян.

Але легенький докір Модин пригадав Гоббі-єві найважнішу справу, з якою властиво прийшов до Алляна. Він трохи наче призадумався і смикнув Алляна за фрак.

— Слухай, Маку, — сказав потихіше, — я боюся, що ти сьогодні даремне прийхав. Старий Льюїд чогось нездужає. Перед годиною я балакав телефоном із Етель Льюїдівною, та тоді вона ще нічого не знала, чи вони прийдуть. Се було б дійсно фатально!

— Се не мусить бути саме сьогодні, — відповів Аллян, скриваючи своє розчаровання.

— На кожний випадок я за ним ходитиму, як мара, Маку! Від мене він не матиме ні хвилинки спокою. А поки що бувай здоров!

Хвилинку пізніше Гоббі появився з голосним «гальо» в сусідній льожі, в котрій сиділи три руді пані зі своєю матіррю.

Диригент із миршавою головою шуліки появився знову за пультом, і з великих барабанів почав підноситися що раз сильніший грім. Фаґоти заїнтонували мотив, запитливий, мотив солодкої скарги, котрий вони повторяли сильніше й сильніше, доки скрипки не видерли їм його й не переклали його своєю мовою.

Мод знов потонула в музиці.

Та Аллян сидів із холодними очима у своєму кріслі, груди ширшали від внутрішньої напруги. Він жалкував уже, що сюди приїхав! У тому, що Льюйд, багатий дивак, який дуже рідко-коли просив кого до себе в господу, згодився на куценьку розмову в льожі під час концерту, в тому не було власне нічого дивного, і Аллян, не вагаючись ні на мить, пристав на те. Він уже нахилився й виправдати Льюйда, якщо він дійсно хорий. Але для свого проекту, велич котрого його самого не раз прибивала, він домагався як-найбільшого респекту! Зі своїм проектом, над котрим він працював п'ять літ день і ніч, звірився досі тільки двом людям: Гоббієві, котрий умів таксамо мовчати, як тога було треба, як і багацько балакати, як його ніхто за язик не держав. А далі — Льюйдові. Навіть перед Модою замовчав про нього. Він вимагав, щоб Льюйд приплентався до палати Madison Square, як що до чого! Він вимагав, щоб Льюйд післав йому хоч одну вістку, назначив иньчі сходи́ни! А прогавить це Льюйд — то він не хоче нічого

спільного мати з тим химерним, недужим, багатим чоловіком.

Ця атмосфера теплиці, що лягла довкола Алляна, переповнена пристрасним тремтінням музики, пахощів, сліпучих струй світла, мерехкотіння самоцвітів, піднесла його думки до найвищої ясности. Він сам був чомусь сильно зворушений, але його мозок працював скоро й докладно. Проект був для нього все! З ним він зросте, або впаде. Увесь його маєток пішов на різні спроби, інформації й на тисячу всяких иньчих підготовних робіт і, якщо не збудеться його проект, то, правду казавши, завтра треба буде у всім наново починати. Сей проект — то було його життя! Він перелічив усі свої шанси, як якусь альгебраїчну проблему, в котрій кожний член ізокрема являється добутком попередніх добутків. У першій мірі міг він зацікавити своїм проектом сталний трест. У конкуренції з сибірським залізом той трест провалився і тепер спочив у нечуванім застою. Трест прямо кинеться на той проект — можна закластися десятьма проти одного — або Аллян пускається з ним у бій, хоч би на мечі. Він міг би заатакувати великі капітали Моргана, Вандербільта, Гавльда, Астора, Макаїя, Гавемаєра, Бельмонта, Уїтнейя і як там іще вони всі зуться. І можна на герць підвести союз великих банків. Врешті, якби це недопикало, то можна ще звязатися з пресою.

Правду сказати, то він Льюйда зовсім і не потрібує, бо свою мету може гаразд досягти крутим шляхом. Але ж із Льюйдом, спільником, то виграний бій, без нього — треба буде серед труднощів посуватися вперед, кожний шматочок терену треба буде просто виборювати.

І Аллян нічого не чув, не бачив, а тільки поза занавісами своїх невблаганих, напів зажму- рених очей виробляв свій воєнний плян аж до най- дрібніших подробиць...

.. Нараз почерез сальо, котра спочивала досі без духу під гіпнозою музики, перелетіло щось мо- торошне. Голови поворухнулися, самоцвіти по- чали сильніше мерехкотіти, заблищали льорнетки. Музика плила саме в лагідному ріано, і диригент, роздратований, повернув голову, бо в салі почали перешіптуватись. Мусіло статися щось таке, що мало могутнішу владу над аудиторією, ніж гіпноза двісті двадцятьох музик, диригента й безсмертного композитора.

У сусідній ложі шептав приглушений басовий голос:—«В неї діямант»Rosy«... з царської скарбниці Абдул Гаміда... вартости двіста тисяч долярів».

Аллян підніс очі: ложка напроти була темна, — Льюйд прийшов!

У темній ложі ледви зарисовувався відомий профіль панни Етель Льюйд, тендітний, делікатний. Її золотисторусяве волосся було пізнати тільки по якімось невідомім лицю, а на лівому виску (зверненому до публіки) блідорожевим вогнем жеврів великий самоцвіт.

—Гляньте на ту шию, на плечі,—шептав приглушений голос поруч. — Бачили ви вже коли такі плечі? Кажуть, Гоббі, той архітект, ... так, той русявий, що недавно був поруч...

—Ну, це ясно! —шепотів другий голос із чисто англійським акцентом, і тихенький сміх про- дерся до ложі Алляна.

Льюйдова ложка була відділена позаду занаві- сою, і з руху Етелі Аллян зміркував, що за нею

сидить Льюїд. Він схилився набік до Мод і шепнув їй у вухо:

— Мод, Льюїд таки прийшов.

Але Мод зовсім заслухалася в музиці. Вона Алляна зовсім не зрозуміла, і, може, одинока в салі, нічого ще не знала про появу Етель Льюїд із діамантом «Rosy». Під впливом моментального душевного розхвильовання, яке зчинила в ній музика, вона навманя протягла до Алляна свою ручку. І Аллян узяв її руку й почав механічно гладити, а тим часом почерез його голову тисячами перелітали швидкі, сміливі думки, і його вухо схоплювало відлімки спілочок, які побіч передавали собі та перешіптували голоси.

— Діаманти? — питався шипучий голос.

— Еге, — відповідав другий голос. — Кажуть, він розпочав від того. В австралійських діамантових теренах.

— Спекулював?

— На свій лад. Він був шинкарь.

— Не розумію вас.

— У нього була своя власна міна. (Тихий придушений сміх).

— Не розумію вас.

— Так кажуть. Своя власна міна, котра його й шеляга не коштувала... Ви знаєте, робітників добре трусять... вони їх проковтують, діаманти.

— Це для мене щось нове...

— Льюїд, кажуть..., шинкарем додавав щось до горілки..., що вони занедужували на морську хворобу..., його міна...

— Неймовірно!

— Так кажуть! А тепер роздає мільони на університети, астрономічні обсерваторії, бібліотеки...

— Що ви! — сказав шепотом цілком придушений голос.

— При тім він тяжко хорить, відлюдок — його мешкання обведене грубою на метер стіною, щоб ні найменший звук до його вуха не долітав... як в'язень...

— Що ви!..

— Пст! — Мод обернула обурено голову, її голоси замовкли.

На павзі видно було, як яснорусявий Гоббі ввійшов до Льюйдової льожі і стиснув Етелі Льюйд руку, як добрій знайомій.

— Ви бачите, таки моя правда! — сказав низький голос у сусідній льожі.—Гоббі родився в золотому чіпчику! Та тут іще крутиться й Вандерстіфт...

Потім Гоббі перейшов на другий бік льожі і встромив голову в льожу Алляна.

— Маку, ходи, — крикнув він, — старий бажає собі побалакати з тобою.

2.

— Ось Мак Аллян! — сказав Гоббі й попле-скав його по плечах.

Льюйд сидів згорблений, скулений, із похиленою головою в напів-освітленій льожі, з якої видно було тільки сліпучий краєць одного льожевого обруча, повного пань і панів, що весело базікали. Він не підніс голови і, здавалося, й не чув, що Гоббі каже, та по хвилині повільно й сухо сказав своїм скрипучим, захриплим голосом:

— Я дійсно рад вас бачити, пане Алляне! Я докладно перевірів ваш проект. Він смілий, великий, й його виконати можна! Я зроблю все, що зможу!

І в ту ж мить протягнув до Алляна якусь куцу, чотиригранисту, в'ялу, ослаблену і м'яку, як шовк, руку і звернув до нього своє обличчя.

Алляна приготував Гоббі на цей погляд, а, проте, він мусів таки добре зібрати всі сили до купи, щоб скрити той жах на вид обличчя Льюйда.

Обличчя Льюйда нагадувало бульдога. Додаткова щелепа була висунена трохи вперед, ніздря це були округлі діри, а каправі малі очі визирали вузькими скісними щілинами з бронзового, висушеного, тупого обличчя. Голова була зовсім гола. Огидливий лишай погриз і зсушив Льюйдові шию, лиця й голову й натяг на кости тютюнового коліру шкірку й поморщені м'язи. Вражіння, яке викликавало взагалі його лице, було страшне; глядач полотнів, а то й умлівав, і тільки дуже сильні нерви могли без надзвичайного зворушення стерпіти той вид. Обличчя Льюйда скидалося на трагікомічну машкару бульдога й рівночасно накликувало жах живою головою трупа. Він нагадав Аллянові індіанські мумії, які довелося йому надібати при будові одної залізниці в Болівії. Мумії куняли в чотиригранчастих скринях. Їх голови були засушені, зуби, ще добре удержані, вискалювалися за покорчених уст; очі, що дивилися білими й чорними камінчиками, були так природно наслідувані, що робилося лячно.

Льюйд, котрий добре знав, яку силу має його лице, був задоволений тим вражінням, яке воно зробило на Алляна, й докладніше орієнтувався своїми малими каправими очима в Аллянових рисах.

— Дійсно, — повторив він іще раз, — ваш проєкт найсміливіший із тих, які я досі чув, і виконати його можна.

Аллян поклонився і сказав, що його тішить, що він зміг у пана Льюйда збудити зацікавлення для свого проєкту. Ся хвилина рішала про його життя, а, проте, самому собі на-вдивовижу, він був зовсім спокійний. Зпочатку він іще бен-тежився, але тепер уже міг Льюйдові відповідати на його короткі й сухі питання ясно й річево. Він почував себе супроти того чоловіка, вигляд котрого, кар'єра й багатство тисячу иньчих збивали зпантелику, тої хвилини зовсім спокійним, сам не знаючи, чому це так.

— А ваші приготування зайшли вже так далеко, що могли б уже завтра виступити з проєктом перед ширшим загалом? — спитав Льюйд нарешті.

— Мені треба ще три місяці.

— Так не тратьте ні хвилинки часу, — закінчив Льюйд рішучим голосом. — А так, то мною можете цілком розпоряджати.

Опісля смикнув злегка Алляна за рукав і вказав на свою дочку.

— Це Етель Льюйд, — сказав він.

Аллян обернувся до Етель, котра цілу розмову йому придивлялася, і поклонився.

— How do you do, Mr. Allan! ¹⁾ — сказала Етель жваво й подала Аллянові руку з повною свободою і природою своєї раси, дивлячися просто йому в обличчя. «Так оце то він», додала вона по хвилині з ніжним і трохи збиточним усміхом, скриваючи ним своє зацікавлення його особою.

¹⁾ Що поробляєте, пане Алляне?

Аллян поклонився і збентежився, бо не знав, як його поводитися з панночками.

Йому впало в очі, що Етель була занадто напудрована. Вона нагадувала йому постелевий малюнок, такі ніжні й м'які були її коліри, русявість її волосся, блакит її очей і тендітна червоність її молоденьких уст. Вона привитала його як велика панія, але в її голосі було щось дитяче, і, здавалось, що їй не дев'ятнадцять літ, як казав йому Гоббі, а тільки дванацять.

Аллян видушив якусь фразу чемности; на устах його застиг заклопотаний усміх.

Етель придивлялася йому все ще вважливо, поглядом не то впливової пані, коли зацікавлення визначає ласку, не то поглядом цікавої дитини.

Етель Льюїд була типічна американська красуня. Вона була струнка, витка, а при тім наскрізь жінка. Її буйне волосся мало той рідкий ніжний золото-русявий колір, котрий жінки, що його не мають, із зависти звать усе підробленим. Її довгі рісничі впадали кожному в очі, на них усе чіплялися пилінки пудру. Її очі були темносині і прозорі, але ж здавалося, що довгі рісничі неначе їх постійно заслонюють. Профіль, чоло, вухо, плечі — все це було благородне, расове й дійсно гарне. Але на її правому лиці вже показувалися сліди моєї страшної недуги, котра її батька так сильно загидила. Від її підборіддя аж до кутиків рота тяглися яснобронзові лінії, наче жилки в листочку, але були сильно присипані пудром і скидалися на блідий перчик.

— Я залюбки балакаю з моєю дочкою про речі, які мене цікавлять, — почав Льюїд далі, — то їй не беріть мені за зле, коли я з нею говорив про ваш проект. Вона дискретна.

— Так, я вмію мовчати, — запевнила Етель жваво й, усміхаючись, потакнула своєю гарною головою. — Ми перевірювали ваш проєкт щілими годинами, і я з батьком доти про це балакала, доки він сам ним не захопився. І він усе ще захоплений, правда, татусю? [Льойдова маска не поворухнулася]. Батько дуже поважає вас, пане Алляне! Ви мусите до нас навідатись, добре?

Легенько заслонений Етелин зір іспинився на Аллянових очах, і свобідний молоденький усміх замаєв довкола її гарнозакроєних уст.

— Ви, дійсно, дуже ввічливі, панно Льойд! — відповів Аллян, посміхаючись ізлегенька над її запалом і жвавою балачкою.

Етелі сподобався його усміх. Зовсім свобідно вона звернула свій погляд на його білі, сильні зуби і вже відхилила уста, щоб щось докинути, коли як на те від орхестри почувся шум. Вона якось мимоходом доторкнулася колін свого батька, немов просячи вибачення за свою дальшу балачку, — Льойд був великий приятель музики — і почала шептати Аллянові з мудрішкуватою міною:

— Пане Алляне, знайте, що ви в мені маєте союзника! Я запевняю вас, що ніколи не дозволю, щоб татусь змінив свій погляд. А ви знаєте, він це нераз любить. Я його приневолю, щоб усе пустив у рух. До побачення!

Ввічливим, але трохи байдужим поклоном, що потрохи розчарував Етель, відповів їй Аллян на її стиск руки — і тим покінчилася розмова, котра рішала про його твір, його життя й відносини поміж новим і старим світом.

Сильний, із лискучими надіями в душі під напором думок і почувань, які зродила в ньому перемога, Аллян покинув із Гоббієм Льойдову льожу.

При виході наскочили на панича яких двадцяти літ, що мав іще час завернутися і стати на зріст, щоб не дістати в лоб. Очевидячки, він пробував підслухувати під льожею Льюйда. Панич усміхнувся, признаючись до гріха, і попросив вибачення. Це був репортер «Геральда», що мав скласти цього вечера відділ громадського життя.

Він сміливо заступив Гоббієві дорогу й запитав:

— Пане Гоббі, скажіть мені, хто той джентльмен?

Гоббі пристанув і, задоволений, моргнув очима:

— Ви його не знаєте? — спитався. — Це ж Мак Аллян, власник сталевих гут у Буфало, винахідник діамантової сталі «калянїт», непереможний боксер із Green River і перша голова на світі.

Журналіст голосно зареготався.

— Ви забуваєте про Гоббія, пане Гоббі, — сказав він і, кивнувши головою в бік льожі Льюйда, шепнув із повагою й зацікавленням: — Є що нове, пане Гоббі?

— Еге, — відповів Гоббі, сміючись, і пішов далі. — Ви всі з дива посходите! Ми ставимо шибеницю, високу на тисячу стіп, і на ній повиснуть 4. липня всі газетярі цілого Нью-Йорку.

Сей жарт Гоббія другого дня дійсно був поміщений у газеті враз із (підробленим) портретом Мака Алляна, винахідника діамантової сталі «калянїт», котрого С.Н.Л. (Charles Horace Lloyd) приймав у своїй льожі й пересправляв із ним про якусь міліонову операцію.

3.

Мод усе ще розкошувала. Однак ж у неї не було вже сили прислухуватися з такою святою

побожністю, як перше. Вона простежила сцену в льожі Льюйда. Вона добре знала, що Аллян займається якимось новим твором, «великим ділом», як казав він сам. Якимось винаходом, чи проектом — вона ніколи його за те не питала, бо ніщо не було для неї таке далеке, як машини й технічні справи. Вона зрозуміла, що для Алляна дуже важно було зійтися з Льюйдом, але в душі таки робила йому докори, що він саме нинішній вечір вибрав на переговірку. Той одніський вечір сеї зими, що він із нею разом пішов на концерт. Вона не розуміла, як на такому концерті можна думати про діла! Часами насувалися їй думки, наче вона не зовсім підходить до тої Америки, де все було тільки бізнес і бізнес, наче вона могла б бути щасливіша там, у старому світі, де ще знали відділяти працю від відпочинку. Але не тільки це непокоїло Мод; з неї забалакав її ніжний, вічно чуйний інстинкт жінки, що любить, він нагнав їй страху, що це «велике діло», всі ці Льюйди, чи як там звуться всі ті, з котрими Мак заводитиме справи, всі вони і все те ще більше відриватимуть від неї її чоловіка, ніж відбирала їй його досі фабрика й дотеперішнє його заняття в Буфало.

Модин веселий настрій притьмарився, і вона зморщила чоло. Але нараз по її обличчі пройшла тиха веселість. Боришкуватий і веселий пасаж привів їй зовсім несподівано, завдяки якійся загадковій сполучі ідей, на пам'ять її дитину, і то в найчарівнішій ситуації, яка тільки може вщасливити матір. Щось тягло її виворожувати з музики своїй дитині будуччину, і зпочатку йшло все чудово. Так, така щаслива має стати її Едіт, така має бути її дитина! Але ті играшкуваті, соняшні веселощі перейшли безпосередно в важке,

пиняве *majestoso sostenuto*, від якого стискало щось у грудях і родилися погані прочуття.

Модине серце почало бити повільніше. Ні, ні, життя її маленької солодкої доні, з котрою вона бавиться як дитина, а ходить за нею як стара досвідня жінка, воно ніколи не скидатиметься на цю музику! Яке безглуздя бавитися такими думками! В уяві вона нахилилася над своєю маниюsenькою, щоб її тіло закрити перед тою лячною й важкою музикою, і незабаром їй удалося звернути свої думки на иньчий шлях.

Музика сама прийшла їй у поміч. Бо несподівано знову пірвало її зі собою *граф-море* тонів туди, де була якась невідома туга, і була вона така палка й чудова, що задушила собою всі думки. Вона знову розплилася в чутті, як перше. З душною, божевільною пристрасстю гнала музика, виаблена палкими, приманчивими тонами, і Мод крутилася в ній, як зірваний бурею листочок. Та нараз ця дика, засапана пристрасць розбилась об щось, наче хвиля о скелю, і ревує *граф-море* розприскалося у крикливі, тремкі, боязькі голоси, повні стогону і скарги. Моді видавалося, що щось її придушувє і приневолює призадуматися над чимось невідомим, таємним і незбагнутим для неї. Тишина, що настала після гарячої бурі, так усіх придавила, що в паркеті хвилястий рух усіх віяльців нараз припинився. Там удолині з дисонансом якомсь непевно, вагаючись, знов відізналися глибокі тони зі струментів (віяльця знову рухнулися), і ті здавлені, вимучені тони, котрі важко й мозолисто пробивали собі шлях до мєльодії, насували на Мод задуму й сум. Насмішливі фаґоти вдолині, щирі страждання чель — вони промовляли до неї, і Моді видавалося, що вона нараз порозуміла ціле своє життя. Вона не була

щаслива, дарма що Мак її обожав, що вона його любила як якого бога — ні, ні, тут чогось бракувало...

В ту ж мить, саме в ту мить Аллян доторкнувся її плеча й шепнув їй до вуха:

— Вибачай, Мод, — у середу ми їдемо до Європи. Мені треба ще багато підготувати в Буфало. Як тепер підемо, можемо ще встигнути на вечірній поїзд. Як ти думаєш?

Мод нічого не відповіла. Вона сиділа тихо й непорушно. Кров ударила їй до голови так сильно, що зарум'янила їй личко, шию і плечі. Її очі сповнилися мало-по-малу сльозами. Так минуло кілька хвилин. В душі вона здорово ремствувала в сій хвилині на Алляна. Вона вважала це грубістю виривати її зпосеред концерту через те тільки, що його справи сього вимагали.

Аллян підмітив важкий її віддих і червоне обличчя. Його рука все ще лежала на її рамію. Він зробив приголубливий рух і шепнув, задобрюючи:

— Ну, то лишімся, кохана, я тільки запропонував. Але ми можемо зовсім добре поїхати й ранішим поїздом.

Але настроїй Модин цілком пропав. Музика тільки томила і вливала в неї страх і неспокій. Вона ще вагалася, чи подати Аллянові, чи ні. Та враз якось припадково замітила, що льорнета Етелі Льюїд зовсім свобідно окошилася на ній, і вона як-стій пустилася до виходу. Вона ще встигла присилувати себе до усмішки, щоб Етель могла її побачити, й Аллян дивом здивувався ніжному поглядіві її (ще вогких) очей, з яким вона звернулася до нього.

— Ходімо, Маку!

Її тішило, що Аллян увічливо поміг їй устаті, і, на око щаслива, ніби то весела, усміхнена, покинула льожу.

Вони доїхали до центральної станції, як саме поїзд випозвав із двірцевої піддашничі.

Мод зарила свої ручки в кишені кожуха і зирнула зза розкоченого коміра до Мака.

— Ось твій поїзд, Маку! — сказала вона, сміючись і не скриваючи своєї злоради.

Позад них стояв їх наймит, Леон, старий Китаєць, котрого цілий світ кликав «Ліон». Ліон держав чамайдани й дивився за поїздом із тупим виразом на своїому пов'ялому, поморщеному обличчю.

Аллян виїняв годинник, кивнув головою й добродушно сказав:

— Яка шкода! Ліоне, ідемо назад до готелю!

В авті поясняв він Моді, що йому найбільше прикро через неї, що спізнили поїзд, бо напевно буде багато роботи з пакунками.

Мод тихенько сміялася.

— Чому саме? — спитала, кинувши на нього зором. — А відки ти знаєш, що я взагалі поїду, Маку?

Аллян здивовано глянув на неї.

— Ні, ти поїдеш, я думаю.

— Не знаю, чи се добре буде для Едіти серед зими пускатися в дорогу. А без неї я ніяк не поїду.

Аллян кивнув задумано головою.

— Про се я тепер ось і не подумав, — сказав по хвилині, вагаючись. — Правда, Едіт. Але я думаю, що воно, проте, якось дасться зробити.

Мод мовчала. Вона ждала. Не так то легко піде йому цим разом. Через хвилину Аллян додав:

— Адже ж пароплав зовсім, як готель. Я взяв би люксові кабіни, і ви обидві матимете вигоду.

Мод добре знала Мака. Він не напіратиме далі на неї й більш не проситиме, щоб із ним їхала. Він і словечком більш не згадає й не візьме її за зле, як пустить його самого в дорогу.

Вона пізнала по ньому, що він уже тепер старається погодитися з тими думками.

Він дивився задумано й розчаровано поперед себе. Йому й на думку не прийшло, що її відмова то тільки комедія, йому, що ніколи у своїм життю не грав комедії, що його вдача була все така скромна і правдива, що для Мод виринали все ще і все ще з цього різні несподіванки.

У нагальнім напливі почуття вона вхопила його за руку.

— Розуміється, що я їду з тобою, Маку, — сказала вона з ніжним поглядом.

— А, бачиш, — відповів він і вдячно стиснув її руку.

Її перемога над злим настроєм дала її серцю веселість і вдоволення, і вона почала швидко й весело балакати. Говорила про Льюйда й Етель Льюйд.

— Маку, була Етель дуже ласкава? — питала вона.

— Вона була дуже чемна супроти мене, — відповів Аллян.

— Як вона тобі видається?

— Вона мені видається дуже природною, не мала нічого того вдаваного в собі, потрохи навіть наївна, мало що не дитина.

— Ого! — розсміялася Мод. І вона не знала, чому це його відповідь знову збудила в її серцю жаль. — О, Маку, як ти на жінках розумієшся! Як

льорд! Етель Льюйд, і природна! Етель Льюйд і наївна! Ха ха ха!

Тоді й Аллян почав сміятися.

— Вона дійсно мені такою видалася, — запевняв він.

Але Мод розгарячкувалася.

— Ні, Маку, — крикнула, — я зроду не чула ще нічого такого смішного. Бачиш, які то ви мужчини! Маку, я не знаю, чи є де ще більше штучна людина, як Етель Льюйд. Її природність — то її найбільша штука. Етель, вір мені, Маку, це наскрізь вирафінована й кокетлива особа, і все вона робить із вирахованням. Вона вас усіх мужчин хотіла б позачарувувати. Вір мені, я її знаю. Бачив ти її очі, що як у сфінкса?

— Ні.

Аллян казав правду.

— Ні? Але ж вона сама раз висловилася перед Mabel Gordon: у мене, мовляв, очі як у сфінкса, всі люде кажуть. А ти вважаєш її наївною! О, Господи, яка порожнеча в того гарного сотворіння! Мало не що тижня являється по часописах її фотографія. Етель каже: ...! Вона ж день і ніч думає над своїми реклями, цілком, як Гоббі. Навіть зі своєї добротворности вона робить рекламу.

— Мод, а, може, в неї дійсно добре серце? — докинув Аллян.

— В Етель Льюйд?

Мод сміялася. Потім нараз глянула йому в вічі, вхопившись сильно за ніклеву ручку авта, що зі свистом летіло.

— А вона дійсно така гарна, Етель?

— Еге, вона гарна, Мод! Тільки Бог зна, чого вона так сильно пудрується!

Мод була розчарована.

— Ти в неї закохався, Маку? Як усі иньчі? — спиталася тихенько, з уданим переляком.

Аллян розсміявся і притяг її до себе.

— Ти малий дуренько, Мод! — кликнув він і притиснув її личко до своєї щоки.

Тепер Мод була знову цілком задоволена. Як це так, що сьогодні її дратує що-найменша дрібниця? Що їй до Етель Льюїд?

Вона хвилинку мовчала, а потім забалакала зовсім широко:

— Зрештою, воно можливо, що в Етель дійсно добре серце, я навіть у те вірю.

Але саме в ту мить, коли ті слова вихопились їй із уст, вона зловила себе на неправді, бо в дійсності вона не дуже то вірила в добре серце Етелі. Ні, сьогодні з нею таки не добалакаєшся.

По обіді, який вона собі казала подати до своєї кімнати, Мод зараз же пішла спати, а Аллян лишився в сальоні писати листи. Однак Мод не могла відразу заснути. Вона була від самого ранку на ногах і почувалася перетомленою. Сухе, гаряче повітря готелевого покою навіяло на неї легку гарячку. Всі хвилювання дня, їзда, концерт, сила людей, Етель Льюїд, усе те прокинулося наново в її перетомленій голові. Їй знову причувся в вухах концерт і людські голоси. Вдолині гули і трубили авта. Десь іздалека шуміли надземниці. Саме коли їй уже зібралось на сон, її пробудив хрускіт у кальориферах. Вона чула, як готелевий ліфт підносився вгору з тихеньким жалісним тоном. Щілина у дверях була ще освітлена.

— Маку, ти ще пишеш? — запиталася, ледви порушуючи устами.

— Go on and sleep,¹⁾ — відповів Аллян. Але його голос був такий якийсь глибокий, що вона в легкій гарячці просоня мусіла засміятися.

Вона заснула. Але нараз почутила, що зовсім застигла. Збудив її якийсь дивний страх і неспокій, вона пригадувалася над причиною, чого злякалася, і зараз усе зрозуміла. Їй приснилося, що десь вона входить у дитячу кімнату своєї Едіти, дивиться, а там сидить хто? Етель Льюїд. Десь Етель Льюїд сидить, сліпуче гарна, з діамантом на чолі, і дбайливо кладе маленьку Едіт у постелю, так наче вона Едітина мати...

Мак сидів на розі канапи без сурдута й писав. Враз рипнули двері, і в них з'явилася Мод у нічній одежі, заспана, кліпаючи від світла очима.

Її волосся блищало. Від неї біла свіжість, розмай і молодощі, як від дівчини. Але її очі кидали неспокійним вогнем.

— Тобі що? — спитав Аллян.

Мод усміхнулася збентежно.

— Ніщо, — відповіла вона, — мені снилися дурниці.

Вона сіла собі на крісло й загладила волосся.

— Чому ти не йдеш спати, Маку?

— Листи мусять піти вранці із пароплавом. Ти простудишся, серце.

Мод хитнула головою.

— О, ні, — сказала вона, — навпаки, тут гаряче.

Потім глянула на нього зовсім уже прочунялими очима.

— Слухай, Маку, — говорила далі, — чому ти мені не кажеш, яке ти діло маєш із Льюїдом?

Аллян усміхнувся й відповів поволі:

¹⁾ Йди, йди спати!

— Ти мене не питала, Мод. А я не хотів про це балакати, доки ще ціла справа висіла в повітрі.

— А тепер скажеш?

— Чому ж би ні, Мод.

І він пояснив їй, у чому річ. Спершися плечима до канапи, добродушно усміхаючись, він ясно і просто з'ясував їй увесь свій плян, але так спокійно, наче б річ ішла про будову моста почерез Іст Рівер. Мод сиділа у своїй нічній одежі, дивувалася всім дивом і нічого не розбирала. Але як почала розбирати, то подив її почав рости та рости, а очі її більшали й чим раз більше загорювалися. Її голова розгорілася! І вона нараз зрозуміла його діяльність за останні роки, його експерименти, моделі й навалу плянів. Тепер вона зрозуміла, чому він пер до від'їзду; йому було ніколи! І тепер зрозуміла вона, чому ті листи вже вранці мусять відійти з пароплавом. І їй видалося, наче їй знову сниться...

І як Аллян скінчив, вона сиділа з великими блискучими очима, що горіли промінням подиву.

— Тепер уже знаєш, моя маленька Мод! — сказав Аллян і прохав її, щоб ішла спати. Мод приступила до нього, обняла його міцно, що було в неї сили, й поцілувала його в уста.

— Маку, мій Маку! — пролеbedіла вона.

Але як Аллян удруге попросив її лягти; вона вмиг послухалася, хоч голова все ще ходила ходором. Нараз підшепнула їй думка, що його діло таке ж велике, як та нинішня симфонія, — тільки цілком инакше.

Аллян немало здивувався, коли по хвилині вона знову з'явилася, але вже з ковдрою. І, шепчучи «пиши, пиши», вмістилася коло нього на канапі і, звинувшись клубочком, сперши голову на його коліна, заснула.

Аллян перервав роботу і глянув на неї. Він собі подумав, що його маленька Мод гарна, і зворушлива, і що він за неї тисячу раз може віддати своє життя.

Потім із запалом писав далі.

5.

Другої середи Аллян, Мод і Едіт пустилися німецьким пароплавом *Drei-Tage-Boot* у дорогу до Європи. Гоббі супроводжав їх; він «приїжджав до них на вісім днів».

Мод була в чудовому настрою. До неї повернувся її соняшний гумор—дівочий гумор—і держався її цілу зиму й непривітну дорогу океаном, хоч вона з Алляном бачилася тільки за обідами й вечерями. Весела, жартівлива, в кожусі і в тоненьких лякових черевиках, вона собі тупцяла то сюди, то туди по ожеледі коридорами покладу.

Гоббі зробився найпопулярнішою особою на цілому пароплаві. Де не посіяно його, там він сходив — від кабіни лікарів і скарбників аж до посвяченого мосту команданта. Не було місця, де б в д ранку до вечера не чути було його ясного, трохи зугнавого голосу.

За те Алляна й не чути було й не видно. Він цілий день був зайнятий. Дві стенотипістки з корабельного бюро мали цілу дорогу роботи аж поза вуха, відписуючи його листи на машині. Сотки листів лежали вже готові й заадресовані в кабіні Алляна. Він лаштувався до першого бою.

Дорога вела насамперед до Парижа. Ізвідтіль до Кале й Фолькстону, де саме в роботі була будова тунелю під каналом; почалася будова після того, як Англія перемогла смішний страх

перед чисеюсь інвазією, котру ж могла спинити одна-однісінька батарея. Тут Аллян задержався неділь три. Опісля вони подалися на Лондон, Берлін, Ессен, Ляйпціг, Франкфурт і знов вернулися до Парижа. Аллян задержувався на кожному з тих місць по декілька тижнів. Ранком працював для себе, по обіді відбувалися день-у-день конференції з заступниками великих фірм, інжинерами, техніками, винахідниками, геологами, географами, океанографами, статистиками і світлими головами із найріжніших факультетів. З цілою армією мізків із усіх сторін Європи, з Франції, Англії, Німеччини, Італії, Норвегії, Росії.

Якщо коли не було в нього гостей, то обідав сам із Модюю.

Настрій Модин усе ще був чудовий. Атмосфера праці й підприємчivosti, що окружала Алляна, підбадьорувала й її. Три роки тому назад відбували вони достеменно ту саму подорож. Вони щотільки були побрались, і тоді їй важко було йому простити, що він найбільшу частину часу проводив із чужими людьми й за незрозумілою їй роботою. Тепер, як вона зрозуміла зміст усіх тих конференцій і робіт, усе, природно, в її очах зробилося инакшим.

Вона мала доволі часу і старанно розділяла собі той надмір вільних хвилин. Одну частину днини посвячувала дитині, потім того відвідувала музеї, церкви й де що було цікавого бачити — за першу свою подорож якось не доводилося всього цього бачити. Має, що правда, всюди ходив із нею, де тільки вона собі бажала, але вона незабаром відчула, що його трохи збирає нудьга на вид усіх тих гарних образів, скульптур, старих тканин і прикрас. А з того, на що він радо дивився, — ма-

шини, фабрики, великі промислові заводи, літаки, технічні музеї, вона знов нічого не розуміла.

За те тепер у неї доволі було дозвілля, і вона захоплювалася безліччю всіх тих пишнот, котрі Європу робили для неї дорогою. Вона ходила до театрів, на концерти, як тільки була нагода; хотіла собі всім тим надолжити на будуче, як знову буде в Америці. Вона цілими годинами вешталася старими вулицями, вуличками й завулками, робила фотографічні знімки з кожної невеличкої крамниці, котра їй видалася «прямо захопливою», і з кожного скривленого старого причілка на хаті. Купувала книжки й репродукції музейних збірок і листівки з видами старих і нових хат. Сі листівки були призначені для Гоббія, котрий її за це просив, а що вона його любила, то жадна робота для нього не була їй за важка: вона щиро заходилася збирати цілий той матеріял.

У Парижі лишив її Аллян на вісім днів саму. Він мав справу недалеко Нанту, коло Ле Сабль, на березі Біскайського Заливу з інжинерами й цілою хмарою агентів. Опісля з геометрами, інжинерами й агентами вони попливли на Азори, де Аллян три неділі був зайнятий на островах Fayal San Jorgo й Pico, а за той час Мод і Едіт дихали що-найкращою весною, якої досі не зазнали ще ніколи. З Азорів поїхали на вантажнім пароплаві (вони одні були там пасажирами, і це Мод страшенно радувало) наперек через Атлянтик до островів Бермуди. Тут, у Гамільтені, здибали на свою превелику радість Гоббія, котрий нарочито сюди приїхав, щоб їх тут очікувати. Справи тут позалагоджувано швидко, і ввечері вони вернулися вже до Америки. Аллян наняв віллію у Бронксі і тут розпочав те саме робити, що в Лондоні, Парижі й Берліні: що-днини конферував із аген-

тами, інжинерами, вченими зі всіх міст Сполучених Держав. А що часто вів довші розмови з Льюїдом, то це звернуло на себе увагу загалу. Газетярі вітрили в повітрі мов гієни, що занюхали стерво. В цілім Нью-Йорку кишіло від різноманітних поголосок про чудовищні операції.

Але Аллян і його довірені мовчали. Мод, із котрої сподівався дехто видушити дещо, сміялася й ні словечка не зрадила.

При кінці серпня всі підготовні роботи покінчилися. Льюїд розіслав трицятьом найпершим представникам капіталу, великій промисловости і великим банкам записки на збори; ті записки писав сам Льюїд власною рукою й порозсилав їх спеціальними кур'єрами, щоб тим зазначити значіння конференції.

А вісімнадцятого вересня відбулася ця пам'ятна конференція в готелю Атлантик, на Бродвею.

6.

Того дня Нью-Йорк пражився в незвичайній спекоті, через те Аллян рішився відбути збори на покрівляному городчику того ж готелю.

Запрошені, що здебільшого жили поза Нью-Йорком, поприїжджали були на протягу того ж дня, а то деякі й день передтим.

Вони понадїжджали величезними запарошеними прогульковими повозами й попритарабанювалися зі своїми жінками, дочками й синами зі своїх літніх резиденцій у Вермонті, Гемшірі, Мені, Масачусеті й Пенсільвенії. Самітники й мовчазники пригнали окремішніми поїздами, ігноруючи чисто всі станції, просто зі Сан-Люї, Чикаго, Сінсінаті. Їх люксові яхти куняли на Гедсоні. Троє людей із Чикаго: Кільгалян, Мілленбах і С. Морріс прилетіли поспішним паролітаком, що

в вісім годин перелітає простір 700 миль, від Чикаго до «Центрального Парку» в Нью-Йорку, а спортовець Вандерстіфт злетів на протягу післяобіддя зі своїм однопокрівляним літаком на сам город. Інші знову з'явилися перед готелем пішки, наче б то які мандрівники, зі скромною торбинкою в руках.

Але прийшли. Льюїд скликав їх у справі незвичайної ваги, й та солідарність, яку витворюють у далеко більшій мірі гроші, ніж кров, не дозволяла їм не послухатися. Вони прийшли не через те тільки, що вітрили добрий інтерес (можливо, що й сильно попечуться); вони прийшли передусім через те, що сподівалися допомогти рушитися з місця тому проєктові, вага якого задовляла їх підприємчого духа, що і зробив їх великими людьми. Льюїд назвав у своїх запросинах той таємний проєкт «найбільшим і найсміливішим за всі часи». Цього було доста, щоб їх вирвати зі самого пекла; бо творення нових діл—це було для них стілько, що життя.

Руху так багатьох ватажків капіталу, розуміється, затаїти було годі, бо кожний із них був оточений сіткою гарно виробленої альярмової системи. Вже зранку потрясла біржею легенька гарячка. Якась певна махінація означала тепер маєток. Газети оголосили ймена всіх тих людей, що заїхали до Атлантика й не забули додати, скільки, кожний із них варта. Зполудня, десь коло п'ятої години, рахуба доходила вже до мільярдів. Як не як, а тут пахло чимось не-аби-чим, великанським боем капіталу. Деякі газети прикидалися, наче б то вони що-лише вернулися від Льюїда з ленчу¹⁾ й забиті новостями аж поза вуха, тільки

¹⁾ друге снідання, див. стор. 162.

Льойд заткав їм рота. Другі йшли ще далі й опублікували, що їм їх приятель Льойд звирився за десертом: мовляв, нічого такого особливого. Електрична одношляхова скоро валка від Чікага має бути проведена далі аж до Сан-Франціска. Сітка повітряного руху повинна бути розширена на цілі Сполучені Держави, так що до кожного міста можна буде так полетіти, як ось тепер до Бостону, Чікага, Буфаля й Сан-Люї. Гоббія проєкт: Нью-Йорк, Венеція Америки, ось-ось має справжнитися.

Репортери нишпорили довкола готелю як поліційні собаки, що натрапили на слід. Вони витоптували діри в розм'ягченім асфальті Broadway-ю й видивлювали свої очі, водячи ними вверх по трицятьшістьповерховім Атлантику, доки сліпучий блиск білої вапняної стіни не почав викликати в їх мізку галюцинацій. Один шибеник прийшов навіть на геніяльну думку закрастися до готелю телефонічним робітником, і не тільки до готелю — аж до самих кімнат мільярдів і зачав нишпорити коло телефонів, щоб схопити хоч яке слово. Але менеджер¹⁾ готелю наскочив на нього і в чемний спосіб звернув йому увагу на те, що всі його апарати в порядку.

Вапнянобіла каменіця-вежа мовчки бовваніла в розжареній спекоті й розхвильованню. І вечір настав, а вона все ще мовчала. Ранішній шибеник повернувся в одчаю, вже з вусами, монтером Вандерстіфта, який повинен був ніби то перевірити на покрівлі машину літака. Але менеджер вижснів йому з увічливою усмішкою, що апарат пана Вандерстіфта системи Марконія також у порядку.

¹⁾ управитель

Шибеник вийшов на вулицю і щез: десь пропав кудись, щоб щось нове знову видумати. По годині з'явився гльобтроттером¹⁾, що товчеться по цілому світі, в авті, обвантажений пообліплюваними чамайданами, й зажадав кімнати на 36. поверсі. А що 36. поверх замешкувала готелева служба, то він мусівудоволитися кімнатою ч. 3152, яку йому менеджер запропонував у дуже ввічливому тоні ділової людини. Тут він підплатив хлопця-китайця, призначеного послугачем до покрівляного города, щоб йому тайком десь там нагорі, поміж квіти, поклав непізнаний телефонічний апарат, завбільшки кодака. Одначе він не спохопився, що аллянїт тверда сталь, якої не проб'є жадна куля.

Аллян видав докладні запорядки, і менеджер пообіцявся свято їх додержати. Як тільки всі запрошені ввійшли до городу, ліфт не смів вище підноситися, як до 35. поверху. Кельнери не мали права покидати покрівляного города доти, доки не відійде останній гість. Тільки шістьом заступникам преси і трьом фотографам був вхід дозволений (Аллян таксамо їх потребував, як вони його),—але ж вони дали запевнення словом чести, що підчас конференції зі світом не зноситимуться.

Кілька хвилин до дев'ятої з'явився в покрівляному городі сам Аллян на перевірку, чи як слід виконано його запорядки. Він умить відкрив між галузками лавру схований бездротний телефонічний апарат, і чверть години пізніше шибеник одержав його гарно запакованою й залякованою скорою посилкою, до кімнати 3512., і ні трохи тим не здивувався, бо вже передтим своїм приймальним апаратом почув, як якийсь голос трохи сердито сказав: «Заберіть геть цю дурницю!»

¹⁾ насмішлива назва для таких подорожних

Від дев'ятої години почав гуляти ліфт.

Запрошені виринали з готелю зіпрілі, потомлені спекою, бо хоч були скрізь холодильні, із усіх щілин дихало розпечене повітря. З пекла вони дібралися в чистилище. Кожний, що виходив з ліфта, мов опарений відскакував узад від того муру жароти. І зараз усі мужчини поскидали сурдуги, попросивши насамперед дуже чемно в пань вибачення. А ті пані то були Мод — у сніжнобілій сукні, весела, розкішна, і — Mrs. Бравн, стара, дрібна, жінка, що скидалася на бідолаху, з жовтим лицем, із недовірчивим оком, таким характеристичним для приглухуватих скупарів: найбагатча жінка на всі Держави і зі славою лихварки.

Запрошені знали без виїмку всі одне одного. Вони подибувалися на ріжних б'євищах, цілими роками вели між собою боротьбу попліч одне одного, або одні проти других. Вони не надто поважали одне одного, але все-таки цінили себе. Майже всі вони були вже сиві, або білі, спокійні, держали себе поважно, були зрівноважені, розважливі як осінь, і більшість дивилася добродушними, ввічливими очима, ба навіть якимось наче б то по-дитячому. Вони стояли гуртками, балакали весело й жартували, або ходили собі парами й перешіптувалися між собою. Самітники й мовчазники сиділи вже тихо у клюбових кріслах, спокійні, задумані, і з виразом недоброго настрою в обличчях дивилися на перський диван, розстелений по підлозі. Вряди-годи витягали годинники й кидали зором на ліфт: усе ще приходили пізні Івани...

Унизу клетотів Нью-Йорк, і се клетотіння, здавалося, збільшувало спеку удвоє. Нью-Йорк прів, як сидач після скінченої борні, хукав як льокомотива, що має вже своїх триста миль за

собою й сопе на залізничному дворці. Авта, що липли до розм'ягненого асфальту вулиці, джигджали й бурмотіли яром Broadway, а електричні трамваї, наскакуючи один на другий, вибивали свої дзвінкові сигнали; десь там, зовсім далеко, верещав пронизливо дзвін: вулицею гнала вогнева сторожа. Бренькотіли в повітрі голоси немов якихось великанських дзвонів, усуміш із далекими криками, наче десь далеко різали купами людей.

Навколо стояли й миготіли світла в темно-синій гарячій ночі, і не знати було на перше око, чи належать вони до небес, чи до землі. З покрівляного города визирав викравок двацятикільометрового яру Бродвей, котрий Нью-Йорк розколює на дві частини: розжарене до-біла, з роззявленою пашею горнило, в якому здійснюються різнобарвні вогні, і на самому дні якого увихаються повздовж маленькі мікроскопічні пилінки попелу — люде. Якась бічна вулиця, недалечко, сліпила наче річка розтопленого рідкого олова. Із дальших поперечних вулиць випаровували ясно-срібні тумани. А сям та там високо вгору вистрелювали хмаросяги, немов білі примари, освітлені сяйвом якоїсь площі. А там знов бовваніли накопичені громадами хативежі, темні, мовчазні, наче великанські нагробники, що високо вистрибували вгору понад запалі, незначні, карликуваті хатки на дванацять і п'ятнадцять поверхів. Гень, гень миготіло небо десятком поверхів матових шиб, а самих хат ні сліду: То тут, то там сорок-поверхові вежі, а на них палахкотіли млаві вогні: то городи на покрівлях готелів: Regis, Metropolitan, Waldorf Astoria, Republic. Наоколо на небосклоні тліли душні пожежі: це Гобокен, Джерсі Сіті, Бруклін, Східній Нью-Йорк. У щілині межі двома темними хмаросягами присквав що-хвилини подвійний промінь світла, наче

искряні електричні шви, що переплигували з мура на мур: це надземниця шостої Avenue.

Наоколо готелю миготіли нічні вогні. З вулиць стріляли до неба вогняні фонтани й цілі снопи різнобарвних світел. Блискавка роздерла якусь вежу-хату згори в долину й підпалила великанський черевик. Дім спалахнув полум'ям, і в ньому появилася червоний буйвіл: тютюн „Bull Durham“. Ракети гнали вгору, розпорскувалися і складали чародійні слова. Фіолетове сонце плавало як запаморочене високо вгорі в повітрі й ригало вогнем на Мангатам, бліді кулі рефлекторів добігали мало що не до неба й освітлювали білі як вапно хати-пустині. А гень-гень високо на самому небі понад лискучим Нью-Йорком бліді, невидні, бідолашні, переможені стояли місяць і зорі.

Від Battery надлетів літак-реклама з м'яким гудінням пропелерів і з двома великими очима, мов у сови. На животі в нього появлялися на переміну слова: Здоровля! — Успіх! — Сугестія! — Маєток! Pinestrett, 14.

А надоліні, трицять шість поверхів углиб хвилювало довкола готелю море капелюхів, репортери, агенти, посередники, цікаві — в яскравому морі світла всі без тіни — гули від напруги, впираючи очі в гірлянди світла на покрівляному городі. Крізь гарячкову метушню, що оббивала стіни готелю, доходили виразно вгору голоси шурів Бродвею, газетярських репетунів: „Extra! Extra!“ Часопись „World“ збирала останньої хвилини найкращі лаври, вона побила своїми новинками всі газети. Вона була всезнайко і знала докладно проект, який посували вперед мільярдери, що пріли там угорі: підморський поштовий рух! А. Е. Л. М.! Amerika-Europe-Lightning-Mail!

То як тепер перепихають листи шляхом тиску повітря підземними рурами з Нью-Йорку до Сан-Франциска, так відтепер мають їх вистрелювати до Європи величезними рурами завбільшки каблів. Почерез Бермуди й Азори! У три години! (Очевидячки, часопис «World» докладно простежив, куди їздив Аллян).

І найсильніщі нерви тих, що сиділи нагорі, не могли опертися вражінню розгаряченої вулиці, і клекоту й блиску Нью-Йорку, і спеки. Чим довше доводилося чекати, тим усі вони відчували що раз більший неспокій, і наче спасення привітали хвилину, коли русявий Гоббі з незвичайною повагою відкрив збори.

Гоббі, вимахуючи телеграмою, повідомив, що Ч. Г. Льюїдові не дозволяє прийти його недуга, і що йому жаль, що не може пацство особисто привітати, але поручив йому представити їм довголітнього співробітника Edison-Works-Limited і винахідника діамантової сталі «аляніт».

— Тут ось він сидить! — Гоббі вказав на Алlyана, що сидів поруч із Мод у плетеному кріслі, без сурдута, як і всі інші.

— Добродій Аллян має вам щось сказати. Він хоче вам запропонувати один проєкт, який, як ви самі знаєте, сам Ч. Г. Льюїд назвав найбільшим і найсміливіщим за всі часи. Геній добродія Алlyана переборе всі труднощі, але ж до виконання проєкту йому треба ваших грошей.

І, звертаючись до Алlyана, він сказав:

— Go on, Mac! ¹⁾

Аллян устав.

Але Гоббі кивнув йому, щоб підждав іще хвилинку, й закінчив, глипнувши в телеграму: він забув, мовляв, ... що на випадок, як би збори при-

¹⁾ Починай, Маку [дослівно: далі, гайда].

няли проєкт Мака Алляна, то Ч. Г. Льюїд приступає до діла з двадцятьп'ять мільонами доларів. І знов повернувся до Алляна і сказав:

— Now, my boy! ¹⁾

Аллян заняв місце Гоббія. Наступила хвилина тиші, душна і гнітюча. На долині на вулиці метушня що раз більшала і голоснішала. Очі всіх повернулися до Алляна: так оце то він, то він запевняв, що має сказати щось незвичайне! (Модині уста зі самої напруги і страху широко розкрилися). Аллян не висловив ні словечком своєї шаноби для аудиторії. Спокійним зором пройшовся по цілому зборові, й ніхто не був би й подумав, що ним термосило, що він унутрі аж трясся від зворушення. Не було то воно так легко, дібратися до твердих голів тих людей, а до того він був усім, та тільки не промовцем. Се був його перший виступ перед більшим і дестингованим товариством. Але, як розпочав промову, то його голос був рівний і чистий.

Насамперед Аллян застеріг товариство, щоб не розчарувався, бо, мовляв, Ч. Г. Льюїд перецінює його проєкт. Він ледви чи заслуговує на більшу уважливість, як Панамський Канал, або Palk-Street-Bridge сэра Роджера, що сполучує Цейльон із Передньою Індією. Як так добре на нього подивитися, то він навіть цілком звичайний собі.

І ось Аллян вийняв із широкої кишені кусок крейди й накинув дві лінії на таблиці, що позад нього стояла. Це хай буде Америка, а це Європа! Він заобов'язується на протягу п'ятнадцяток літ збудувати підводний тунель, що лучив би обидва континенти, й поїзди перебігали б із Америки до

¹⁾ Ну, хлопче!

Європи за двадцять чотирі години! Ось це, мовляв, його проект.

В ту ж мить запалахкотіло світло фотографів, що почали свій гарячий наступ, і Аллян здержався на хвилину. Із вулиці добрався вгору безпорадний крик: там знали, що нагорі розпочався бій.

Зпочатку здавалося, що проект Алляна, котрий визначав нову добу в історії двох континентів і навіть для такого великого поступу в наших часах не такий уже буденний, що він не зробив на слухачів ні найменшого вражіння. Деякі були навіть розчаровані. Їм видалося, що десь вони вже це чули, що він висів у повітрі, як і багато иньчих проектів. Та все-таки перед п'ядесятьма, — що перед п'ядесятьма? — перед двадцятьма роками не був би ніхто його висказав, щоб над ним не насміялись. Тут були люде, що, накручуючи годинника, заробляли більше, ніж більшість людей за місяць, тут були люде, котрі й вухом не повіли б, як би завтра цілий світ розірвався бомбою, але ж тут не було й одного такого, котрий дозволив би на те, щоб його хто нудив. А того боялися вони найбільше, бо, їй-Богу, Льюїд теж міг раз недописати! Та воно могло бути й так, що той хлопчина винишпорив десь якесь старе шпаргалля, як його непричком заводнити пустиню Сагару і зробити її родючою, або щось таке иньче. Його проект не був бодай нудний. І це значило вже дуже багато. Передусім самітники й мовчазники відітхнули з полегкістю.

Аллянові й на думку не приходило, що слухачі від його проекту, може, аж присядуть, і тим вражінням, яке викликала його заява, був зовсім задоволений. Нічого більше він поки-що й не міг вимагати. Він міг, правда, свою ідею розмальовувати поволеньки, але вмисне вистрельнув її наче з кар-

тача на слухачів, щоб відразу розбити той панцир ніби-то байдужности, яка иньчого промовця могла була знеохотити, той панцир, збитий із повільности, вишколення, втоми, вирахування й відпору на кожний удар. Він мусів приневолити ті сім мільярдів, щоб його слухали. Це було його перше завдання, це й ніщо більше. І здавалося, наче це йому вдалося. Шкурятяні крісла закрипіли, деякі поспиралися вигідно на спинки й позапалювали цигари. Mrs. Бравн узяла до помочі слухальце. Віттерштайнер із Центрального Нью-Йоркського Банку шептав щось мідяному цареві І. О. Морсе на вухо.

Заохочений Аллян оповідав далі, більш себе певний.

Тунель мав би розпочатися сто кілометрів на південь від Нью-Йорку, на березу Нью-Джерсі, переходити Бермуди, Азори, доторкнути північного берега Іспанії і кінчитися на біскайському побережжю Франції. Обидві океанські станції, Бермуди й Азори, були з технічного погляду необхідні. З ними, зачисляючи сюди американську і дві європейські станції, діставалося п'ять місць, які можна було захопити на тунелеві штольні. Крім того, океанські станції мали і з фінансового боку велике значіння. Бермуди загарбали б увесь поштовий і особовий рух із Мехіканської Заглибини, з Західної Індії, Осередньої Америки й Панамського Каналу. Азори притягли б Південну Америку, Африку. Океанські станції стали б осередками світового руху й набрали б того значіння, що Нью-Йорк і Льондон. Це було й без коментарів ясне, яку велику ролю відіграли б ті американські й європейські станції в будучині на цілій земній кулі! Поодинокі уряди мусять дати свою згоду на будову тунелю, що більш, він сам, Мак

Аллян, присилує їх дозволити розпродажу тунелевих синдикатів на їхніх біржах — хіба що вони схочуть виставити свою промисловість на мільярдів втраті.

— Тунель під проливом Берінга, — пояснював Аллян, — який почато два роки тому назад і тунель Довр—Кале, котрий сього року закінчиться, дали доволі доказів, що будова підморських тунелів не наскакує на ніякі труднощі модерної техніки. Тунель Довр—Кале має п'ядесят кілометрів уздовж, а мій тунель матиме п'ять тисяч кілометрів. Через те моє завдання тільки всотеро побільшити роботу Французів і Англіїців, при чому я нітрохи не спускаю з ока більших перепон. Але мені не треба вам сього казати: де сучасна людина може поставити машину, там вона почуває себе дома! З фінансового боку виконання проекту залежить від вашої згоди. Ваших грошей я не потребую, — як казав Гоббі — бо я тунель будуватиму американськими й європейськими грошима, грошима цілого світа. Щоб із технічного боку перевести проект на протягу п'ятнадцятьох літ — то це залежить виключно від мого винаходу, від аляніту, який ви знаєте. То тверда сталь, твердість її меньча тільки одним ступнем від діаманту, нею можна обробляти й найтвердіші каменюки, ним можна вироблювати незвичайно дешево безліч сверлів найрізніщої величини.

Аудиторія слідкувала за його думками. Здавалося, що вона спить, але це був тільки знак, що слухачі забралися до роботи. Майже всі сиві й білі голови поскилялися, та тільки два, чи три спітнілі лискучі обличчя навернулися до неба, де миготіли зірки, як черепки скла. Той гриз цигару між стиснутими губами й моргав до Алляна, дру-

гий потакував поперед себе, сперши бороду на долоні. Добродушний, чи дитинячий вираз пропав майже з усіх очей, і на його місце насунув задумчивий, затаєний, примарливо чуйний зір. Mrs. Бравн прямо повисла на Аллянових устах, і коло її рота розсівся вираз їдкий, глумливий, майже злющий. І всі мізки тих трицятьох власників рабів, у котрих Аллян мов молотом угачував свої ідеї й аргументи, що всі вони держалися цупко як клинки — всі мізки попали в розгін. Гроші, залізо, сталь, мідь, дрова, вугілля — все це думало. Справа Алляна не була звичайна. Вона заслуговувала на те, щоб над нею призадуматися, розважити її. Такого проекту, як цей, не найдеш що-дня на вулиці. І ціла справа Алляна не була така собі легенька! Тут не йшло про кілька мільйонів бушлів *) пшениці, або звоїв бавовни, і не про тисячу акцій на міні «King Edward» в Австралії. Тут було щось куди важніше! Для одних виявляла справа Алляна гори грошей за залізо, сталь і вугілля без особливого ризику. Рішитися їм, не була ніяка штука. Для других визначала вона гроші з ризиком. Але треба було якось поставитися. Так, треба було поставитися! Бо тут ішло ще про щось, тут ішло про Льюйда, не про кого иньчого, а про всемогучого Льюйда, котрий золотим маревом вештається по світі і всюди то буде, то руйнує. Льюйд дуже добре знав, що робить, і то він підштовхував Алляна, а Аллян думав собі, що він других підштовхує. Останніми тижнями переведено великі трансакції в Wallstreet-і на цінних паперах гірничих заводів важенної промисловости. Тепер вони вже знали, що то Льюйд підсунув свої ватаги через підставних людей. То ясно, як сон-

*) американська міра

це, Льюїд, що десь тепер сидить у своєму тресорі і ссе цигару, він уже перед тижнями вимірив удар, а Аллян — це його кулак! Льюїд скрізь був перший, усе було займе що-найліпше місце, як піchnуться загальні перегони. Та воно ще не пізно його перездогнати. Досить було б іще тільки сьогодні ввечері пустити його телеграми світами, таки зараз же після зборів. Бо як не як, а завтра може вже бути дуже пізно.

Тепер треба було якось поставитися...

Неодин із розгарячкованим мізком пробував було підійти до проблеми шляхом старанного розбору особи Алляна. Прислухуючись докладно описові будови тунелю, — як Аллян думає повизначувати штольні, повибудовувати, наповнити їх повітрям — вони простудіювали свою жертву від патентових шкірятих черевиків — його сніжнобілі флянелеві штани, його пояс, сорочку, комір і краватку — геть аж до солідного чола, над котрим нависла гладка чуприна мідяного поліску. Спітніле лице того чоловіка блищало бронзою, але по цілогодинній промові воно не виявляло ні найменшої втоми. Навпаки, воно повиразніщало, оживилося. Очі того чоловіка донедавна були сливе дитячі й добродушні, але тепер, як він почав, вони, купаючись у поті, дивилися відважно і спокійно, з відблиском сталі, як той алянїт, що своєю твердістю стоїть одним тільки ступнем позад діаманту. І це вже певно, що цей чоловік не так то вже часто давав собі заглядати так у вічі. Цей чоловік, розтрокуючи горіхи, напевне не потребує лускгоріха. Голос цього чоловіка вже дудонів і гув ув огруддю, ще поки з нього вирвався. Аллян накинув на таблиці нарис свого пляну, а глядачі придивлялися обсмаленій сонцем руці, на якій видні були витетуовані вперехрест молоточки, — це

була рука вправного ливнтеніста й борця. Вони студіювали Алляна як боксера, на якого ставлять заклад. Він без сумніву виявляв щось зі себе. За нього, хоч і втратиш, то нічого соромитися. Це був погляд Льюйда! Вони знали, що він дванацятьлітнім хлопцем був погоничем ув одній вугляній копальні, й що на протягу двацятьох років вибився з глибини вісімсот метрів на височінь покрівляного города на Атлянтику. Це вже щось значило! Та бо воно й не марниця виробити такий проект, а ще куди важче, і всім на вдивовижу було те, що йому вдалося приворожити сюди на означену годину тих трицятьох людей, для котрих одна днина була варта цілий капітал, і приневолити їх прислухуватися йому при температурі 90° Фаренгайта. Перед їх очима наче відгравалася дивна п'еса: хтось прийшов до них на скляну гору з наміром здобути тут для себе місце й захищати його для себе.

Аллян казав далі:

— До вдержання штолень і для цілого руху мені треба струї зі силою цілого Power-Works Ніягари. Ніягари вже не дістати, то я собі збудую власну Ніягару.

І вони прокинулися зі своєї задуми і глянули Аллянові в вічі.

Ще впало щось їм ув око: за цілий виклад він ні разу не усміхнувся, ні разу не зажартував. Здавалося, що гумор не в його вдачі. Раз тільки трапилася товариству нагода до сміху. То як фотографі розпочали між собою люту сварку, і Аллян на них гримнув: „Stop your nonsens!“

Вже наприкінці Аллян відчитав оцінки перворядних світових поваг: інженерів, геологів, океа-

1) Покиньте свої нісенітниці!

нографів, статистів, фінансового світа Нью-Йорку, Бостону, Парижа, Лондону й Берліна.

Найбільше зацікавлення викликало резіме Льюйда, що сам виробив фінансову й доходу частину проекту. Аллян прочитав його на самому кінці, і трицять мізків почало працювати з найбільшою швидкістю й незвичайною докладністю.

Здавалося, що спека несподівано втричі піднялася. Купаючись у поті, всі вони лежали у кріслах, а вода прямо стікала лицями. Навіть холодільні, поховані по хащах та кущах, що безнастанно видихали зимне повітря, насичене озоном, і вони не помагали тепер уже нічого. Жарота була тропічна. Хлопці-китайці, одягнуті в легкі сніжнобілі полотнянки, беззвучно снувалися по межі кріслами й подавали лімоняду, horses-neck, gin-fizz і льодову воду. Все те нічого не помагало. З вулиці випарами бухала вгору спека й котилася покрівляним городом наче розжарена-маса, що її можна було руками схопити. Нью-Йорк із залізобетону й асфальту був наче акумулятор із багатьма тисячами кліток, що цілі тижні збирав усю спеку, й тепер її випльовував. А глибоко, на самому дні, верещав і галасував безнастанно розгарячений яр Бродвей. Нью-Йорк, піднятий людьми між 3000 милями океану й 3000 милями суші, той клекітливий, безсонний Нью-Йорк, сам, здавалося, вимагав, приворожував, підбичовував до що раз більших і нечуваних ізусиль. Здавалося, що Нью-Йорк, мозок цілої Америки — сам думає і сюди й туди розкочував велетенську думку, зроджував...

Саме тоді Аллян перестав говорити. Майже в самій середині речення. Промова Аллана не мала закінчення. Це була промова, складена цілком не так, як складають промови: її найсильніша частина була на самому початку. Кінець прийшов

так несподівано, що всі далі ще сиділи непорушно на своїх місцях, і вуха їх далі ще працювали, як Аллян забрався було вже, щоб покинути проект на дискусію.

Літак-реклама кружляв над покрівляним городом і уносив понад Мангатаном слова: «Продовження життя на 25 літ! — Гарантія. — Др. Джості, Бруклін!»

7.

Аллян із Модю ліфтом спустилися вниз на десятий поверх, щоб повечеряти. Він був цілий мокріський від поту, що мусів цілком переодягтися. Але її потім того піт наново виступив на чолі. Його очі були ще сильно розширені й від великої напруги сил дивилися тупо.

Мод турботно витерла йому піт із чола й серветкою, замоченою в льодовій воді, почала холдити його виски.

Мод ціла ссяла! Зі зворушення вона лепетала та сміялася. Що це був за вечір! Збори, гірлянди світла, покрівляний город, чарівний Нью-Йорк довкола, вона ніколи не забуде того вигляду! Як то вони всі сиділи вколо! Вони, ті імена, які вона ще маленькою чула тисячу разів, сам звук яких створював атмосферу багатства, влади, генія, сміливості і скандалу. А вони сиділи і прислухувалися йому, Макові! Мод була безмежно горда на Мака! Його тріумф поривав її, вона ні хвилинки не сумнівалася в його успіху.

— Як я страшенно за тебе побоювалася, Маку! — вибухнула вона, обнімаючи його. — Але ж бо ти й говорив! І власним вухам вірити не хотілося! О, Божечку, Маку!

Аллян сміявся.

— Мод, вір мені, я б волів балакати до цілої череди чортів, ніж до тих сватків! — відповів Аллян.

— Як довго, думаєш, буде це тривати?

— Годину, дві. Може, й цілу ніч.

Мод із дива роззявила рота.

— Ціліську ніч...?

— Може, Мод. Та с'як, чи так, нам дадуть настільки часу, щоб спокійно повечеряти.

Аллянова рівновага повернула знов. Його руки вже не трусились, і очі набрали виразу. Він сповняв свої обов'язки чемности як чоловік і джентельмен, подав Моді так, як вона це любила, що-найкращий шматок печені, що-найкращі шпараги і квасольки й опісля сам забрався спокійно до роботи, а піт усе ще виступав йому великими каплинами на чоло. Він почув, що незвичайно голодний. За те Мод балакала з таким запалом, що їй не ставало часу на їжу. Вона поставила зараз усіх прошених у ряд. У Віттерштайнера відкрила чудову й велику голову. Молодечий вигляд Кільгалляна сповняв її дивом, а Джон Андриса, царя мін, порівняла з гіпопотамом; за те С. Б. Сміт, банкир, видався їм малим, сивеньким, хитрим лисом. А та стара відьма, Mrs. Бравн, придивлялась їй, мовляв, як школярці. Чи це правда, що та Mrs. Бравн зі своєї скупости не світить ніколи світла в себе в хаті...?

В самій середині вечери надбіг до них Гоббі. Гоббі (це міг він собі дозволити) без сурдута зважився спуститися ліфтом Атлянтику.

Мод зірвалася схвильована з місця.

— А що, Гоббі? — скричала.

Гоббі розреготався, кинувшись у крісло.

— Чогось подібного я ще не бачив! — крикнув він. — Вони поскоплювали один одного за чуби! Це

так, як у Wallstreet по виборах! С. Б. Сміт хотів було тікати — ні, я мушу вам це оповісти! Він хоче йти, каже, справа видається йому рези-ковною, вже лізе в ліфт. А ті за ним, хапають за поли сурдугу й силоміць тягнуть його з ліфта. Йй-Богу, правда! Ye gods and littl fishes! ¹⁾ — А Кільгаллян стоїть посеред усіх, вимахує оцін-ками авторитетів, Маку, й горлає як вулишник: «Проти цього нічого не вдієте, проти цього нічого не скажете!»

— Ну, правда, Кільгаллян! — закинув Аллян.
— Ще він мав би що проти! (Кільгаллян був головою сталюого тресту).

— А Mrs. Бравн! Добре, що фотографи на місці! Вона виглядає як страхопуд ув екстазі. Вона здуріла, Маку. Андрисові мало очей не видряпала. Не тямить себе і кричить безнастанно: «Аллян найбільший чоловік за всі часи! Це був би сором для Америки, як би його проекту не виконати!»

— Mrs. Бравн?—Мод просто задеревіла з дива.
— Але ж вона зі скупости і світла не світить!

— А проте, Мод, а проте! — Гоббі наново розреготався. — Чорт їх знає, тих людей, girl! Вона й Кільгаллян, ті двоє перепруть тебе, Маку!

— Гоббі, може, попоїси з нами?—запитав Мак, котрий саме зубами обгризав куряче стегно й пильно слухав Гоббія.

— Звичайно, присядься, Гоббі, — запрошувала Мод і приставила тарілку.

Але Гоббієві не було коли. Він був куди біль-ше схвильований, аніж Аллян, дарма що ця справа його мало що обходила. Він знову кинувся до дверей.

¹⁾ Ви боги й дрібні рибочки (примівка, як зрівнюють дві речі, зовсім далекі одну від одної)

Що чверть години він забігав знову і звідомлював, як стоїть Аллянова справа.

— Mrs. Бравн підписала десять мільонів. Вже починається, Маку.

— О, Господи! — скрикнула Мод і з великого дива сплеснула в долоні.

Аллян оббірав саме грушку і спокійно звернувся до Гоббія:

— Ну, і?

Гоббі був занадто схвильований, щоб сісти. Він бігав то сюди, то туди, виняв із кишені цигаро й відкусив кінчик.

— Вона витягає з кишені записник, — почав у бігу, з розмахом запаливши цигаро, — записник брудний, що я б не доторкнувся його кліщами... і, підписує! Тиша! Все каменем узялося! А ось і другі сягають по кишенях, а Кільгаллян ходить від одного до другого і збирає карточки. Ніхто ні духа. Фотографи працюють із підвищеною натугою. Маку, твоя справа виграна, I will eat my hat...¹⁾

Потім довго Гоббі не показувався. Проминула ціла година.

Мод затихла. Вона сиділа схвильована й очима й вухами слухала, чи там що не рухається. Чим більше вона прислухувалася, тим більше падала у зневіру. Аллян сидів у кріслі й без слова, задуманий, пихкав свою люльку.

Нарешті Мод таки не видержала й, несміливо трохи, запитала:

— А що, Маку, а якщо вони не рішаться?

Аллян відклав чубук від рота, підняв на неї очі, усміхнувся й відповів спокійним, грубим голосом:

¹⁾ (а, як ні), краще мені проковтнути свій кателюх (божба)

— Іду до Буфала, кувати свою сталь! Але — додав він, кивнувши сильно й певно головою, — вони рішаються, Мод!

У туж мить дзеленькнув телефон. Це був Гоббі.

— Приходь як-стій нагору!

Як тільки Аллян з'явився на покрівляному городі, йому назустріч вийшов стальний тресник Кільгаллян, поплескав його по плечі і сказав:

— You are all right¹⁾, Маку.

Аллян був переможешь. Червоноодягнутому грумові він дав у руки цілу пачку телеграмів, і грум зник у ліфті.

Хвилину пізніше покрівляний город опустів. Кожен ізокрема пішов негайно до своєї роботи. Прислуга готелю зараз же випрятала ростини, крісла з городу, бо тут треба було місця для великого птаха Вандерстіфтового.

Вандерстіфт поліз у машину й заправив лампи. Пропелер загув, звіялася метелиця й пожбурляла прислугу по кутах, машина підбігла з десяток кроків уперед і піднеслася в повітря. І великий білий птах полетів назустріч світляним туманам Нью-Йорку і щез.

8.

Десять хвилин після засідання заграли телеграфи, несучи телеграми до Нью-Джерсі, Франції, Іспанії, на Бермуди й Азори. Годину пізніше Аллянові агенти закупили теренів за двадцять п'ять мільйонів.

Ті терени були для будови тунелю такі догідні, що догідніших не можна було собі й вимріяти; Аллян вибрав їх уже кілька років тому. Вони склалися з найгіршого й найдешевшого ґрунту:

¹⁾ Ваша повніська правда, Маку!

заспи, пустарі, моклавини, голі острови, рихви, скелі, піскові лави. Ці терени, куплені за двацять п'ять мільйонів доларів, набуто за безцін, якщо подумати, що всі вони до купи займали простори якого князівства. Сюди входив великий, обширний, глибокий комплекс у Гобокені, що фронтом на двісті метрів припірав до Гедсона. Всі ті поскуповані терени лежали далеко від більших міст; бо Аллянові ті міста ні на що не здалися. Його заспи-пустарі самі колись у будуччині мали двигати міста, що проковтували цілу околицю.

Світ іще спав, а Аллянові телеграми то каблями, то повітрям летіли у світи й несподівано заскочили всі біржі світа. І над ранком задрожав Нью-Йорк, Чикаго, затремтіла Америка, Європа, цілий світ, при слові: „Atlantic-Tunnel-Sundicat“.

По газетних палатах світілося цілісіньку ніч як за дня. По друкарнях працювали ротаційні машини з що-найбільшим поспіхом. Herold, Sun, World, Journal, Telegraph, усі англійські, німецькі, французькі, італійські, еспанські, жидівські, російські газети, що виходили в Нью-Йорку, видруковано збільшеним накладом, і мільйони часописів посипалися з раннім ранком по Нью-Йорку. У ліфтах, що сичали, на третоарах, що дудніли, на стрімких східцях станцій надземниць, на перонах підземниць, де день-у-день кипіла боротьба за місце в битком набитих вагонах, на сотнях річних перевозів і на тисячах електричних трамваїв—почавши від Battery аж геть-геть до двосотої вулиці—відбувалися просто бої за мокрі газети. По всіх вулицях спадали фонтани надзвичайних видань газет на збиті людські голови і простягнуті руки.

Новинка була сенсаційна, нечувана, неймовірна, смілива!

Мак Аллян! — Хто він такий, що робив досі, звідки родом? Хто був той хлопчище, що через ніч станув на чолі невідомих мільонів?

Та це однаково, хто він. Йому вдалося вибити з колії Нью-Йорк, що день за днем одностайно женеться вперед.

Очі всіх впивалися в погляди визначних голова-чів, котрі оголошували свої думки про тунель у стилі телеграм:

Ч. Г. Льюїд: «Європа стане передмістям Америки».

Тютюняр Г. Ф. Гербст: «Можеш вислати вагон краму з Нью-Орлеану до Петербурга, не перевантажуючи».

Архиміліонер Г. Дж. Бель: «Я зможу дочку, замужну в Парижі, замість тричі, бачити дванацять разів до року».

Міністер шляхів де ля Форест: «Тунель означає дарований рік ошадженого часу для діловитої людини».

Скрізь домагалися докладних відомостей, і мали право цього домагатися. Перед газетярськими палатами так глотилися люде, що трамваєві кондуктори мусіли раз-у-раз чоботами бити по дзвінку, щоб могли протиснутись зі своїми возами. Очі збитої маси людей цілими годинами вирячувалися в проєкційну площу на другому поверсі »Herald-building«-ів,¹⁾ дарма що від двох годин показували раз-у-раз один і той сам образ: Мак Аллян, Гоббі, товариство на покрівляному городі.

«Заступники сімох мільярдів!!»

«Мак Аллян виголошує свій проєкт» (кінематографічна знимка).

«Mrs. Бравн підписує 10 мільонів (кінематографічна знимка).

¹⁾ будинків „Herald“-а

«Ч. Г. Сміта витягають із ліфта».

«Ми одинокі можемо показати, як прилетів Вандерстіфт на покрівляний город і прибив туди ж. Машина повалила на землю нашого фотографа» (кінематографічна знімка). Білі хмаросяги Нью-Йорку з вікнами як точки, з них підноситься рідка, біла пара. Являється білий метелик, пташка, чайка, моноплян. Моноплян гуде, перелітає понад дах, описує лук і спускається на город, одно великанське крило спадає зовсім удолину. Кінець. Портрет: Мр. Ч. Г. Спіннавей, наш фотограф, якого машина Вандерстіфта жбурнула на землю й тяжко поранила.

Найновіща знімка: «Мак Аллян прощається з дружиною й дитиною у Бронксі й іде на службу».

І знову та сама серія образів.

Нараз — коло одинацятої години — образи припинилися. Щось нове?! Лиця всіх звернулися догори.

Портрет: Мр. Гентер, Broker, 37. вулиця, 212 Іст, зголосився саме на перший білет із Нью-Йорку до Європи.

Громада сміється, має брилями, кричить.

Телефонічні урядовці були перепрацьовані, телеграфи й каблі не мали змоги цілої роботи подумати. У всіх тих тисячних ню-йорських бюрох безліч людей хапало за трубки апаратів, щоб телефонічно порозумітися зі своїми союзниками, що їм, і як їм. Увесь Мангатан був у гарячці! З цигарами в роті, з твердими брилями на чубку, без сурдугів, мокріські від поту, сиділи, стояли, кричали, гестикулювали: банкири, баришівники, агенти, урядовці. Оферти виробляти! Треба ж було якось поставитися як найшвидче, як найкорисніше для себе! Заносилося на великанську кампанію, на всенародній бій капіталу, в котрому, як на

час не оглянешся, переїдуться по тобі. Хто ж сфінансує це великанське підприємство? Як це буде? Льюїд? Хто каже Льюїд? Віттерштайнер? Хто знав що? Хто той чортище Мак Аллян, що за ніч закупив ґрунтів на двадцятьп'ять мільйонів. Їх же вартість піднесеться утрое, вп'ятеро зараз таки, — як кажеш! — усотеро?

Найбільш кипіло по знатних льокалях великої транс-атлантичної корабельної спілки. Мак Аллян же ставав убійником транс-атлантичного подорожного руху! Якщо тільки його тунель буде готовий — а це зовсім можливо, що він одної гарної днини буде скінчений — то не лишається нічого, як стопити тих чотирі мільйони тон, що плавають по морі. Ще в люксових пароплавах можна б перевозити подорожних за білети третьої класи, під чердаком, а човни можна хіба поперебудувувати у пливучі санаторії для сухітників, або післати їх чорним до Африки. В протягу двох годин скликано телефоном і телеграфом Anti-Tunnel-Trust, який уклав інтерпеляції до різних урядів.

Із Нью-Йорку поширилося заворушення на Чикаго, Буфальо, Пітсбург, Ст. Люї, Сан-Франціско, а тим часом тунелева лихоманка почала потрясати в Європі Лондоном, Парижем, Берліном.

Нью-Йорк миготів і блищав у полудневій спеці, а як які люде зважилися було вийти на вулицю, то їх зараз же немов громом били великанські відозви по всіх усюдах: «Сто тисяч робітників»!

Нарешті довідалися про осідок синдикату: Broadway-Wallstreet! Тут стояв сліпуче білий, напів готовий, будинок-вежа, у трицять двох його поверхах аж кишіло від ремісників.

Вже в півгодини потім, як великанські відозви залили Нью-Йорк, сила робітників глотилася в синдикатському будинку на гранітових сходах, покри-

тих дошками, побілених вапном, і ціле військо безробітних, доходючи до числа п'ядесят тисяч, котилося сотками вулиць до Downtown. У партерових льокалях, де ще стояли драбини, містки з дощок і цебрики з фарбою, наскочили вони на Аллянових агентів — холонокровних і досвідних хлопців із бистрим поглядом торговців невірниками. Вони крізь одяг бачили скелет чоловіка, якого їм було треба, м'язи й жижки. По укладі плеча, по згинах рамен пізнавали вони його силу. Маленька поза, чи шмінка, чи крашене волосся—ніщо не заховалось перед їх очима. Все сиве, слабовите, висмоктане убивчою ню-йоркською роботою, — все те відсували вони набік. І хоч у кількох годинах вони бачили сотки людей — горе було тому, що пробував було вдруге пропхатися: його стрічав такий льодовий зір, що мороз цілим тілом проходив, і такий не важивсь уже більше показуватись агентові на вічі.

9.

Ще таки того самого дня з'явилися на всіх п'ятьох станціях, на французській, еспанській, американській, на островах Бермуди і Сан Хорго (Азори) — цілі полки чоловіків. Вони прибули возами й наймленими автами, що тільки поволеньки промощували собі дорогу, западаючи в мочари, просковзуючись крізь задми. На одному місці, яке нічим не відрізнялось від иньчих, вони було спинилися, позіскакували з сидінь, повідв'язували від возів нівеляційні апарати, мірильні струменти, поздіймали в'язанки кілків до означування й забралися до роботи. Зі спокійно з'осередженими очима вони давай мірити, приміряти, числити, наче б тут ішло тільки про закладини якогось города. Піт лився їм із чолів. Вони означили, околили сму-

гу землі, що одним боком під докладно виміреним кутом зверталася до моря і другим тяглася далі у глиб краю. Незабаром вони порозходились і почали працювати на різних місцях.

У пустарі виринуло декілька возів, навантажених платвами, дошками, толем і ріжним знаряддям. Ці вози, здавалося, надїхали так собі знечевля, не маючи нічого спільного з землемірами й інжинерами, що й не дивилися в той бік. Вони спинилися. Платви й дошки з лоскотом попадали на землю. Заблищали заступи в гарячому сонці, зацигикали пили, удари молотків загули.

Потім приїхало, спосовгуючись, авто, із нього висів чоловік, кричучи й гестикуюючи. Той чоловік узяв в'язанку кілків до вимірювання й почвалав туди до землемірів. Він був стрункий і русявий. Це був Гоббі, старший американської станції.

Гоббі крикнув гальо!, зареготався, витер собі піт — бо купався в ньому — і гукнув:

— За годину приїде кухарь! Вільзон працює мов несамовитий у River-і Тома.

Потім уклав два пальці в рот і свиснув.

Від воза прийшло чотирьох чоловіків із мірильними колами на плечах.

— Ці пани вже вам скажуть, chars¹⁾, що вам робити.

Гоббі повернувся до возів і почав скакати по дошках.

Потім він шез у своєму авті, поїхав навідатися в Lakehurst до робітників, що заняті були влаштуванням тимчасової телефонічної лінії. Він накричав, налаявся й поїхав далі здовж залізничного шляху Lakehurst-Lokewood, котрий перетинав терени синдикату. По середині того шляху, на якійсь толоці, на котрій пасся товар, стояв чад-

¹⁾ хлопці

ний вантажний поїзд із двома локомотивами й п'ядесятьма вагонами. Слідком за ним приїхав другий із п'ятьсот робітниками. Була п'ята година. Цих п'ятьсот робітників устигли набрати до другої години, і в третій вони вже покинули Гобокен. Всі вони були веселі, в добрім настрою, бо кинули кипучий Нью-Йорк і нашли роботу на свіжому повітрі.

Вони зараз кинулися на тих п'ядесять вагонів і почали витрушувати звідтіля дошки, бляху, толь, полеві печі, харчі, шатра, накривала, скрині, мішки, клунки, та все кидати на толоку. Гоббі почував себе дуже добре. Він кричав, свистав, спинався швиденько, як малпа то по вагонах, то по купках дощок і вигукував свої накази. Годину пізніш уже влаштовано полеві печі, і ввихалися кухарі коло своєї роботи. Двісті робітників забралосся напохапці збивати бараки, щоб було де проспатися, а другі за той же час вивантажували ще вагони.

Зі смерком наказав Гоббі своїм „boys“, щоб помолитися й поклялися, як і де попало.

Сам він повернувся назад до землемірів та інженерів і протелефонував своє звідомлення до Нью-Йорку.

Потім із інженерами пішов до задмів скупатися. Так і одягнуті, вони кинулися на поміст у бараках і в меңт заснули, щоб додня схопитися знову до роботи.

У четвертій годині настигло сто вагонів матеріялу. В пів до п'ятої приїхало п'ять тисяч робітників, що проспали цілу ніч у поїзді, голодні й виспажені. Полеві печі та пекарні працювали вже від зарання з цілою силою пари.

Гоббі з'явився точно на своєму місці. Робота справляла йому втіху; він, хоч і не виспався, був у золотому настрою, і це здобуло йому відразу

симпатію в рядах робітників. Він придбав собі коня-сивака й цілий божий день невтомно чвалом ганяв на ньому то сюди, то туди.

Над залізничним шляхом зростав матеріял цілими горами. У восьмій годині прибула валка з двадцятьма вагонами, і в них були тільки самі бруси, шини, тачки і дві зручненькі льокомотиви для вузькошляхової залізниці. В дев'ятій годині прийшла друга валка. Вона привезла хмару землемірів і техніків, і Гоббі кинув тисячу робітників до будови вузькошляхової залізниці, котра мала звозити матеріял у віддалі на три кілометри аж до самої будівлі. Ввечір валка привезла дві тисячі залізних полевих ліжок і покривал до них. Гоббі гримав у телефон, просив іще більше робітників, і Аллян приобіцяв на завтра дві тисячі душ.

І дійсно, ще й не світало, як прийшло дві тисячі людей. А позад них тяглися валки без кінця, всі з матеріялом. Гоббі кляв, на чому світ стоїть. Аллян попросту закопував його в могилу! Та згодом він здався на свою долю: він пізнав Аллянове темпо! Це було само по собі пекельне темпо Америки, а в тому часі воно зростало до божевілля. І він респектував його, хоч воно в йогому духа спирало й напруження підшрубувало.

Третього дня полевий шлях добігав до самої будівельної площі й був настільки готовий, що валка могла їхати, не перевернувшись. А ввечір того самого дня привитано вже голосним гурра маленьку льокомотиву, що їхала самою середньою табору. Вона тягла за собою безліч тачок із дошками, платвами і бляхою, а дві тисячі людей працювали з гарячковим поспіхом при будові бараків, полевих печей і повіток. Але вночі насунула буря і змела Гоббієві ціле місто як помелом.

На той жарт відповів Гоббі тільки довгим змістовим проклоном. Він попросив у Алляна перерви на двадцять чотири години, але Аллян не звернув на це ні найменшої уваги, а слав одну вантажну валку за другою, що Гоббієві аж у очах чорніло.

Того самого дня в сьомій годині приїхав сюди автом сам Аллян із Модою. І Аллян їздив по всіх усюдах, гримав, лаявся, називав усе капарством, казав, що синдикат платить і вимагає як-найбільшого напруження в роботі й, відїхавши, лишив по собі тільки безмежний подив і глибоку пошану.

Гоббі не належав до тих людей, що швидко опускають крила. Він поклав собі видержати тих п'ятнадцять літ скаженої біганини, й кидав собою як неприкаяний. Аллянове темпо пірвало його за собою! Один робітничий курінь був зайнятий при будові залізничої греблі аж до Lakewood; для регулярних поїздів; руда, як иржа, курява значила слід їх роботи. Другий курінь кидався на вантажні валки, що приходили з матеріялом: з підбичованою скорістю вони витрушували і складали бруси, шини, каблєві щогли й машини. Третій рився при «шахті»; четвертий теслював коло бараків. Усіма тими курінями заправляли інжинери, котрі відрізнялися від робітників тільки безнастанним криком і живою гестикаляцією — тим вони підбичовували полки робітників до праці.

Гоббі, на своєму сиваку, був присносущий. Робітники прозвали його »Jolly Hobby«¹⁾, Алляна ж охрестили «Мақ», а старшого інжинера Геррїмена, з волячою шиєю, похмуру людину, що своє життя провела при всяких будовах у всіх частинах світа, назвали просто »bull«²⁾.

¹⁾ Славний Гоббі

²⁾ віл

Між усіма тими людськими змотками увихалися полеміри зі своїми струментами, так наче б їм нічого було до цілого того збіговища, й мережали цілий терен ріжнобарвними кілками і дрючками.

Три дні після першого удару заступом тунелеве місто скидалося на табор мінокопів, потім на військовий табор, а тиждень пізніше на безмежне баракове місто, в якому розтаборилося двацять тисяч людей із різницями, молочарнями, пекарнями, базарами, шинками, поштою, телеграфом, шпиталем, ба навіть і кладовищем. Одалік нього тяглася вже ціла вулиця готових Едісонових патентових хат, що їх на місці виливано і впротягу двох днів зовсім закінчувано. Ціле місто було грубо покрите пилом, і від нього виглядало майже білим; невеличкі китиці трави й поодинокі кущики сям та там поперетворювалися в цементові горбочки. Вулиці творили залізничі шини і бруси, а низенькі бараки геть потопали в лісі каблевих щоглів.

Вісім днів пізніше з'явився посеред баракового міста чорний демон із пронизливом ревом і свистом: великанська американська вантажна льокомотива на великих червоних колесах, що тягла за собою безмежний хвіст вагонів. Вона стояла, сопучи, між румовищем і, оглядаючись довкола, викидала вгору в ярке сонце чорну, високу хмару диму. Всі ззиралися на неї, кричали й ревли від самого захвату: це була Америка, що завітала до тунелевого міста.

На другий день з'явилися ватаги, а тиждень пізніше вже цілі рої тих чорних, чадних демонів. З їх тілиць випиралися тремкі випари, що повітря аж ходором ходило; вони розмахували кістками, як передпотопові змії, випускаючи пару й дим із шелепищ та ніздрів. Баракове місце виглядало,

наче задиміле. Часами чад бував такий густий, що в затемненій атмосфері виладовувалась електрика, і в найкращу погоду понад тунелевим містом розкочувався грім. Місто скаженіло і кричало, воно свистало, стріляло, греміло, верещало.

З того скаженого, димного, білого міста-румовища підносилися день і ніч великанські стовпи куряви. Ті стовпи творили формації хмар, як це нераз буває при вулканічному вибуху. Вони були наче гриби, здушені верхніми верствами повітря, а від них тяглося ганчірря хмар, повідриване струями повітря.

Все залежало від вітру. Та часами як було дивитися з пароплавів на морі, то ця курява видавалася білим як вапно островом на кілька кілометрів завбільшки, який пливав, а часами тунелева пилюка знову спадала по Нью-Йорку дрібненьким дощем попелу.

Будівельна площа мала чотиріста метрів у шир і врізувалася просто, мов мотузком проведена, п'ять кілометрів у глиб краю. Її побудовано терасами, котрі спускалися все глибше і глибше. Під самим гирлом тунелевих штольнів мало лежати обніжжя терас двісті метрів низче рівня моря.

Сьогодні пустар обтиканий безліччю різнобарвних колів, завтра — пісковате русло, позавтра — яма з жорствою, камінярня, величезний казан із мішаниною пішаку, глини й вапна, і врешті—прогалина, в котрій аж кишить наче борозняками. Це були люде, дрібненькі, як згори дивитися, білі й сірі від пороху, з сірими обличчями, з пилюгою в волоссю й на віях, квашею з куряви між губами. Двацять тисяч людей кидалося день і ніч у те провалля. Як блищить озеро, так блищали там джагани й лопати. Гасла рогом: курява збивається вгору, камінний кольоc перехилоється, ва-

литься, розпадається, і змоток людей скочується у хмарі куряви, що садить угору. Багери¹⁾ скрегоцуть і стогнуть, отченашники²⁾ скавулять і брязкотять невгавно, крани з розмахом підносяться, тачки свищуть повітрям, смокавки висмоктують день і ніч річки брудної води й викидають її на верх гребими в чоловіка руками.

Полки дрібненьких льокомотив женуть поїд багерами й важко сунуться поміж груззю, горбками піску. Але ж, наскочивши на вільніший простір і на які солідні шини, зараз же з диким свистом і серед верескливих сигналів дзвінками летять помежи бараками аж до будівельної площі, де треба піску й каміння. Тут валки понавозили цілі гори мішків цементу, і працюють рої людей, що заняті ставленням великих касарень на сорок тисяч люда — до зими вони мусять бути готові.

У віддалі п'ятьох кілометрів від «шахти», — саме там, де спуск схиляється під лагідним кутом — стоять на новіських лискучих шинах чотирі понурих льокомотиви, оповиті хмарою оливи, спеки й диму, стоять, ждуть і коптять.

Перед їхніми колесами блищать лопати й джогани. Мокрі як хлющ, ватаги людей викопують землю й заповнюють її камінними брилами й жорстою, що, висипавшись із тачок-гойдалок, бубонять, скочуючись узбіччям. В каміння вони вкладають бруси, що липкі ще від дьогтю, і як уже укладена ціла драбина брусів, то до неї поверх ціпко пришрубовують шини. І як шини прокладені на п'ядесять кілометрів, то наново починають сопти й сичати чотирі чорних машини й наново три-

¹⁾ машини до викидання жорстви й піску з води

²⁾ дослівний переклад назви машин, що звуться: *water-poster*; це машини, що черпають воду й підносять угору

чотири рази обертають сталевими суглобами, і знов уже наближаються до лискучих лопат і джаґанів.

Так мандрують ті чотири чорних потвори день-у-день наперед, доки котрогось дня не спиняться глибоко поміж великими горами груззя, і знов котрогось дня не стануть глибоко під терасами в комині стрімких бетонових стін, витріщуючи свої кикльопські очі на скельну стіну, де в віддалі трицятьох кроків зазначені два величезні залізні луки — гирло тунелю.

ДРУГА ЧАСТИНА.

1.

 в тунелевому місті на американській землі, і в Франції, в Фіністеррі і на океанських станціях в'їдалися в землю цілі полки зіпрілих і зморених людей. День і ніч на тих п'ятьох пунктах земної кулі здійснювалися вгору великанські стовпи куряви й диму. Стотисячна робітнича маса складалася з Американців, Англійців, Французів, Німців, Італійців, Португальців, Мулятів, Негрів, Китайців. Всякі можливі мови гули між собою всуміш. Кадри інженерів складали передусім Американці, Англійці, Французи й Німці. Незабаром одначе почали напливати сюди з власної охоти з різних технічних вищих шкіл світа: Японці, Китайці, Скандинавці, Росіяни, Поляки, Еспанці, Італійці.

На різних точках французького, еспанського, американського побережжя, на Бермудах і Азорах появилися Аллянові інженери й ватаги робітників і почали рити як на головній будівельній площі. Їх задача була збудувати центральну станцію, Аллянову «Ніягару»; йому потрібна була її сила, щоб гнала його поїзди з Америки до Європи, освітлювала і провітрювала безмірні штольні. На основі поліпшеної системи Німців Шліка й Ліпмана Аллян казав будувати величезні резервуари, в котрі в час припливу вливалося море, вода з лоскотом вдиралася в низче положені басейни її,

бухаючи, обертала турбіни, які випирали воду з динамомашин, і вона з відпливом поверталася назад у море.

Залізні гутти й валківні Пенсільвенії, Огайя, Оклягоми, Кентука, Кольорада, Нортгумберленда, Дергама, Південного Уельса, Швеції, Вестфалії, Льотарингії, Бельгії, Франції виповняли величезні замовлення для Алліана. Копальні вугля прискіпили продукцію, щоб покрити збільшене запотребовання задля перевозу її на горнила. Акції мідних, сталевих, цементових товариств нечувано підскочили. Великі американські й європейські фабрики машин працювали понад норму. У Швеції, Росії, на Угорщині і в Канаді повирубано ліси.

Між Англією, Францією, Німеччиною, Португалією, Італією й Азорами, поміж Америкою й Бермудами курсувала безнастанно ціла фльота вантажних пароплавів і вітрильних кораблів для доставки матеріялу й робітників на місце будови.

Перші головачі-фаховці (по більшій частині Німці і Французи) пустилися чотирма синдикатськими пароплавами в море, плавали по океані, щоб у ширині трицятьох морських миль контролювати й перевірювати мірила і грузила запроєктованої на основі відомих океанографічних помірив тунелевої кривини.

Зі всіх тих станцій, робітничих і індустрійних осередків, з пароплавів день і ніч летіли звідомлення до „Tunnel-Syndikat-Building-y“ на розі Broadway-Wallstreet-y, а відсіля попадали в одну-однісіньку руку — в руку Алліана.

В кілька тижнів незвичайно напруженої роботи Алліан устиг пустити в рух ту велику машину. Його діло почало обмотувати світ. Його ім'я, до недавня ще зовсім невідоме ім'я, світило як метеор над людьми.

Тисячі журналістів займалися його особою, і незабаром не було на світі й одного читача газет, що не знав би докладно історії Алляного життя.

А ця історія не була собі буденна: від десятого до тринадцятого року життя належав Аллян до армії тих незнаних мільйонів, що своє життя коротають під землею, й що ними ніхто ніколи не займається.

Він родився в вугляному районі на заході, і перше вражіння, яке ніколи не погасало в його пам'яті — був вогонь. Цей вогонь видно було на ріжних місцях неба, і виглядав він як вогняні голови на грубих туловищах, які збиралися його налякати. Він добувався з протилежних печей на подобу розжеврілих гір, на які розжеврілі люде з усіх боків бризкали воду, доки все не зникало в великих білих хмарах пари.

Повітря було пересяккле димом і чадом, вереском фабричних свиставок, падав саджаний дощ, і горіло часами нічю небо, як позасвічувані свічки.

Люде являлися раз-у-раз громадами на вулицях із закопчених почорнілих хат із цегли, приходили громадами, відходили громадами, завжди чорні, і навіть неділями мали на очах вугля. У всіх їх розмовах постійно повторялося одне й те ж слово: Uncle Tom.

Батько і Фред, брат, працювали, як увесь довколішний світ, у Uncle Tom-і. Вулиця, на котрій Мак виростав, була вся майже покрита чорним лискучим болотом. Здовж неї тік собі мілкий потік. Мізерненька травичка, що подекуди росла берегами, не була зелена, а чорна. Сам потік був усе брудний, і по ньому часто плавали олійні плями, що вигравали ріжними колірами. Поза потічком довгими рядами стояли коксові

печі, за ними здіймались угору високі залізні й дерев'яні руштовання, а по них безпастанно бігали таченята. Найбільше приковувало увагу Алляна велике, справжнє колесо, що висіло в повітрі. Це колесо часами на хвилинку ставало, та потім починало наново «воркотати», вертілося так швидко, що шпич у ньому не було видно. Та нараз знов пізнати було шпичі, колесо починало крутитися поволіше, колесо ставало! І зараз опісля знов починало «воркотати».

Як Макові було п'ять років, Фред і інші погоничі розкрили йому тайну, як можна грошей добитися без ніякого покладового капіталу. Можна було продавати квіти, відчиняти дверцята від повозів, підносити ципки, що було кому впадуть, приводити авта, збирати по трамваях газети і знову їх перепродувати. З повним запалом кинувся Мак до роботи в „City“ Кожний сент віддавав Фредові, а за те мав право пробувати неділями з погоничами в „saloon“-ах¹⁾. Так дійшов Мак до тих років, коли проворний хлопчина може цілий день їздити, і шага не заплативши. Він жив галапасом на всьому, що було в руху, і на чім можна було везтися. Потім Мак поширив своє діло, і почав працювати вже на власну руку. Під новими будівлями збирав порожні пляшки з пива і продавав їх, кажучи: «Мене батько посилає».

Але його зловили, побили здорово, і на тому те його діло в самому розцвіті завмерло.

У восьмому році життя дістав Мак від батька сиву шапку й великі чоботи, що їх носив колись Фред. Ті чоботи були такі великі, що за одним легеньким рухом ноги злітали вони й опинювалися у другому кутку кімнати.

¹⁾ шинок

Батько взяв його за руку й повів до Uncle Tom-a. Той день залишив у Маку непогасне вражіння. Ще сьогодні добре тямить, як він, залишений і збентежений, переходить, держачися батька, галасливе подвір'я копальні. „Uncle Tom“ був у розгарі роботи. Повітря тремтіло від крику і свисту, гуділи таченята в повітрі, котилися залізничні вагони, все рухалося. Високо в повітрі бренькотіла вивозна шибя, котру Мак цілими роками вже здалека бачив. Ізза коксових печей здіймалися вгору пожежі й білі хмари диму, саджа й вугляна пилюка падали з неба, у руках, в чоловіка грубих, щось джижджало, сичало, з холодильень били водопади, а з опасистого високого фабричного комнина безнастанно бухав до неба чорний, як смола, копін.

Чим ближче вони підходили до обкопчених будинків із цегли, з потрісканими шибями, тим сильнішало гудіння, ставало дикіше. В повітрі щось верещало, мов тисячами катовані діти; земля дрожала.

— Що це так кричить, тату? — запитав Мак.

— Вугіль кричить.

Мак ніколи не був би подумав, що вугіль уміє кричати.

Батько потяг його по сходах якогось здорового тремкого дому з потрісканими стінами, й відхилив трохи високі двері.

— Добридень, Йосіє! Я хочу своєму малому показати твою машину, — гукнув він до середини, а потім обернувся і плюнув на сходи. — Ходім, Маку!

Мак плигнув у велику, чисту, плитками вимощену світлицю. Чоловік, що його кликали Йосія, сидів у великому вигідному кріслі, плічми до них, держав руки на лискучних підважницях, непорушно

вперши очі в великанський бубон, поміщений позад світлиці. Почувся сигнал дзвінком. Тоді Йосія рухнув одною підважницею, і великі машини зліва і зправа почали вимахувати своїми стегнами. Барабан, який Макові видався завбільшки хати, почав що раз скаженіше гуляти, а довкола них гув чорний, завгрубшки руки, дротяний посторонок.

— Той кіш іде на шостий поденок, — поясняв батько. — Він спадає швидче, ніж камінь. Його попросту пориває. Йосія працює силою вісімнадцятьсот коней.

Макові в голові замотиличилося.

На білому дрючку перед барабаном підносилися і спускалися стрілки, і як стрілки вже ось-ось доходили до Йосії, він знов рухав одною підважницею, барабан-гудун починав стихати й на решті зовсім зупинявся.

Мак ніколи ще не бачив чогось такого могутнього, як оця вивозна машина.

— Thanks¹⁾, Йосіє! — сказав батько, але Йосія й не обернувся.

Вони обійшли машинарню й підійшли вгору по вузьких залізних сходах, по яких Макові в його великих чоботях ішлося дуже важко. До них долітав верескливий, скимливий дитячий крик, і галас тут був такий великий, що не можна було й словечка зрозуміти. Піддашниця була величезна, темна, повна вугляної пилюги і брязкоту залізних тачок.

Макові стало на душі важко.

Саме там, де вугля найбільше скавуліло і кричало, батько лишив його закопченим людям, і сам пішов собі геть. На своє велике здивовання побачив тут Мак річку вугля! На метер за

¹⁾ дякую

широкій стьожці бігали раз-по-раз вугляні шматочки й через дірочку спадали безконечним чорним водопадом у вантажні вагони залізниці. По обох боках тої довгої стьожки стояли почорнені хлоп'ята, мальчугани, завбільшки Мака, покvapно сягали руками в вуглянну річку, вибірали звідтіля якісь шматочки й кидали в залізні тачки.

Якийсь хлопчак кричав йому в вухо, щоб він придивлявся. В того мальчугана було почорнене обличчя, і аж по хвилині пізнав його Мак по розрізаній горішній губі, мов у зайця. То був хлопець зі сусідства, з яким він що-тільки вчора мав бійку, бо кликав за ним глумливим прозвищем «заєць».

— Маку, ми вишукуємо гори, — кричав у вухо Макові пронизливим голосом «заєць». — Ми не сміємо продавати вугілля з камінням.

На другий день Мак, так добре як і другі хлопці, розбірав, котре камінь, а котре вугілля, по лиску, по надломі, по формі. А по вісьмох днях йому видавалося, наче б у тій чорній від вугля, крикливій піддашниць жив не тиждень, а цілі роки.

Так кожної днини з чорними руками, вишукуючи «гори», стояв Мак повні два роки, згорблений, над вуглячою річкою, що вічно тільки котилася та котилася, і все на тому самому місці, п'ятий згори. Тисячі тон вугля перекотилося почерез його маленькі швидкі рученята.

Кожної суботи він відбірав свою платню і (крім незначного кишеневого) мусів цілу її віддати батькові. В дев'ятому році він був уже дорослим чоловіком. Неділями коли ходив було до saloon-ів, то раз-у-раз був у твердому капелюсі і комірчику. Поміж зубами, як у людоїда, звисала люлька; він жував гуму, і все в нього набирался великий запас слини між язиком і піднебінням.

Він був дорослий, балакав як дорослий, і тільки його ясний, верескливий голос зраджував хлопчину, що тиждень проводить у гамірній роботні.

Це було вугілля над землею, і він, Мак, знав його, знав усе добре роз'яснити — краще, ніж батько і Фред! Тут бували десятками хлопці, що по році ані-ані не розбіралися в тому, звідки береться весь той вугіль, звідки йде безмежна струя вугляних брил, що з лоскотом котилися в вагони. День і ніч бреньчали залізні двері шахти, і день і ніч без угаву засапаній вивозний кіш випльовував по чотири повних вагонетки вугля, п'ядесять сотнарів нараз. День і ніч торохкотіли вагонетки по залізних плитах піддашниць, день і ніч крутилися вони на одному місці понад якимось отвором на дні (як курчата на рожні!), скидали вугля і впорожні верталися назад. Відсіля вугілля діставалося на великі отченашники, там їх пересівали через великі сита, і тут вугіль кричав. Велике вугілля, вивозне вугілля йшло в вагони й відсилялося геть. Так, well, це знали й інші хлопці, але ж більш нічого не знали! А Мак сказав собі вже по місяці, що неможливо, щоб ті вагонетки, що роблять такий гармідер у піддашниць, щоб вони могли забрати весь той вугіль! І так воно й було. День-у-день наїжджали сотні вагонів із вуглям — з Uncle Tom II, Uncle Tom III й Uncle Tom IV, і всі вони переходили до Uncle Tom I., бо тут були полоскарні, і коксівні, і хемічний відділ. Мак добре розглянувся і знав чисто все! Він знав, що вугілля, пересіяне крізь сито, отченашниками переходило в полоскарні. Тут воно перебігало через кітли, в яких вода забірала вугля зі собою, а каміння падало на дно. Сам вугіль пробірався в великанський барабан із п'ятьма ситами, з дірами різної величини; тут він гуляв собі то сюди, то

туди, гуркочучи та порпаючись собі, і тут його сортували. І поодинокі сорти пробігали канавами в різні лійки і спадали до залізничних вагонів чи кусками, чи дрібним вугіллям, чи горішками ч. I., II., III., і відправлялися геть. А вугляний міл, скалочки й пил, усе це викидають, думаєш? Ні! Питайся Мака, десятилітнього інженера, він тобі все оповість, що вугіль так довго «висисають», доки з нього нічого не лишиться. Цей вугляний міл летів угору залізними величезними продіравленими сходами. Ці величезні сходи, повні сірого бруду, стояли на око тихо, але як добре було придивитися, то вони рухалися поволеньки — дуже поволеньки. Рівно два дні одна східка підскакувала вгору, перехилювалася й витрушувала весь пил у величезні лійки. Звідсіля той порох діставався у коксові печі, робився коксом, а гази, що витворювалися, схоплювали в ті високі чорні чортяки й робили з того дьоготь, амоняк і всяку всячину. Це був той «хемічний відділ» Uncle Tom I, і Мак це все знав.

У десятому році свого життя Мак дістав від батька грубий одяг із жовтого сукна, вовняну хустку на шию й того дня він перший раз пішов — туди, звідкіля бралось вугілля.

Залізні застави брязнули, вдарив дзвін, кіш почав падати вниз. Зпочатку поволи, а потім так божевільно швидко, так швидко, що Макові здавалося, наче земля западається під його ногами. Намить почорніло йому в очах, скорчився шлунок — та потім він прийшов до себе. З верескливим галасом і свистом пролетів кіш вісімсот метрів униз. Хитаючись, бив він собою о провідові шини, що аж гуло і тріщало, наче б він ось-ось уже розлітався у шматочки. Вода хлюпала на них, закапане чорне оббиття з дощок шахти при світлі

копальняних лямпок перед відчиненими дверцятами коша летіло вгору. Мак сказав собі, що так воно мусить бути. Два роки придивлявся він день-у-день, як то при зміні рубайли й гірняки зі своїми лямпочками то спускалися, то підносилися вгору кошем — вони мали вигляд святоїванівських жучків, що в темряві заводять тачочки, — і тільки двічі щось приключилося нещастя. Раз кіш доїхав аж до самої покрівлі, і люде порозбивали собі голови, а другий раз увірвався посторонок, і два ямарі й інженер попадали у провалля. Це все могло ще притрапитися, але якось не траплялося.

Нараз кіш іспинився. Вони прибули на восьмий поденок, і нараз зробилося зовсім тихо. Їх приняло кількох до непізнання зачорнілих, напів голих постатей.

— Ти приводиш нам свого хлопця, Алляне?

— Yep! ¹⁾

Мак опинився в гарячому тунелю, що при слабо освітленій шахті губився в темряві. По хвилині заблимало здалека світло, з'явилася сива шкапа, і поруч із нею Джей, погонич, давній знайомий Мака, а позаду бренькотіло двацять залізних вагонеток, повніських вугля.

Джей вишкірився.

— Гальо! Ось він уже! — кричав він. — Маку, я вчора виграв іще три drinks²⁾ у покера. Hej, hej, stop, Boney!³⁾

Тому Джеєві додали Мака, і цілий місяць він чвалав тінню поруч нього, поки не повчився. Тоді Джей пішов геть, а його місце заняв Мак сам.

¹⁾ еге

²⁾ то вислів при грі покера

³⁾ гей, гей, стій, Бонею!

На восьмому поденку почував він себе як дома і не думав навіть, що десятилітній хлопчина може бути чимось иньчим, як хлопцем від коней. Зпочатку пригнітала його внизу темрява, а ще більше моторошна тиша. Ей, справді, який із нього fool¹⁾, як він міг думати, що тут унизу зі всіх боків товктиме і стукатиме! Навпаки, тут було мов у могилі, але за те ж серед тої могильної тиші тут можна свистати — розумієте ви? Тільки при шахті, де бігав кіш, і декілька людей всувало й витягало вагонетки, та при осадових скелях, де рубайли, здебільшого так, що Аллян не бачив їх, причікнувшись, повисали між камінням і вирубували вугіль — тільки там було трохи гамору. Та на восьмому поденку було таки одне місце, де був страшний крик. Там працювали сверлярі. Двоє чоловіків, що, либонь, давно вже поглухли, притискали плечима пневматичне сверло до скелі, і тут не можна було зрозуміти й словечка.

На восьмому поденку працювало стовісімдесять душ людей, а про те Мак рідко коли з ким здибався. Часами з ямарем, стрільником, — от і все. Це вже було все щось незвичайне, коли в темній штольні з'явиться було світло, і чвалає одинокий мандрівець. Всі хідники того поденка, якими Мак їздив то сюди, то туди, були самітні, чорні й низькі. Він збирав вугляні тачки коло осадових скель та гальмівних шляхів і відвозив їх до шахти. Тут до готової валки запрягав коня, возив порожні вагонетки, а то й повні з камінням; щоб ними заповнити виексплоатовані осадки, з підпорами, платавами, дошками для вибивання штолень, і відвозив візки на призначені місця. Він знав цілий лябіринт штолень, кожному окрему платву, скрив-

¹⁾ дурень

лену під натиском гори, всі-всі осадки, з усіма їх назвами, чи вони звалися George, Washington, Meggy Aunt, Fat Billy, чи якось інакше. Він знав продувні занавіси, з яких підносилися тяжкі газові випари. Знав кожне «трунове віко», себто, вбиті у скелі куценькі стовбички, котрі знечевля могли вискочити і прибити тебе до стіни. Знав докладно продувний провід, двері, яких було і силач не відчинить, не випустивши насамперед маленьким віконечком у дверях повітря, що натискало на двері — тоді повітря свистало, як морозний гурган. Та ще бувало, що в штольнях було повно забитого, гарячого повітря, що так відразу тебе обливало потом. Сотки раз проходив він ті льодові й кипучі штольні, достемнісінько, як це робило тої самої хвилини тисячу иньчих погоничів.

Після змін спускався, то знов підносився враз зі своїми товаришами в дзеленкітливім коші, і ніколи собі нічого не думав, так, як не думає нічого урядовець, їдучи ліфтом на службу й зі служби виходячи на вулицю.

У восьмому поденку познайомився Мак із Наполеоном Бонапарте, коротче, Бонейем. Так звався його сивак. Боней пробув половину свого віку під землею й був мало що не сліпий. Його хребет був увігнутий, і голова аж до самої землі похилена, від безнастанної хилитьби в низьких штольнях. Боней виходив собі зовсім копита в калюжах помежи вузькими шинами, що вони виглядали в нього як коржикки. Ліпше життя було вже позад нього, йому почала лізти шерсть. Наоколо очей і ніздрів поробилися йому червоні як м'ясо обручі, що виглядали зовсім негарно. При тому Бонейеві велося чудово, він зробився гладкий, і товстий, і флегматичний, ходив усе однаковим кроком. Його мозок спинився над тою ходьбою, і тепер він не

міг уже инакше ходити. Мак міг перед ним не знати як довго гуляти зо щіткою (про неї зараз скажемо) — Боней не приспішував кроку. Мак міг його бити — тоді Боней, старий дурисвіт, наче б то заходжувався іти швидче, виявляв добру волю, махав головою, пляскав голосніше по болоті, — але швидче йти таки не йшов.

Мак поводився з ним не надто ніжно. Як йому треба було, щоб Боней поступився, заганяв йому по лікоть руку в пузо; а то Боней не слухався, і хоч бачив, що це треба зробити й вуха насторожував, усе ж таки попускав аж тоді, як дістав доброго штовханця попід ребра. Як Боней засипав, а це траплялося часто, то Мак бив його кулаком по носі — бо ж Мак мусів своє відробити, а то б його прогнали, як би він не відробив своїми тачками, що треба було. Він не міг на ніщо зиратись. Та про те обидва були добрі приятелі. Часами — як Мак було відсвище цілий свій репертуар, — плескав його по шиї, і ну ж балакати з ним:

— He, old Boney, how are you to-day, old fellow? All right, are you?¹⁾

Після піврічного знайомства Макові впало в око, що Боней брудний. То тільки тут, у темряві, при світлі лампи він виглядав як сивак. Гей, а якби то його вивезти на світ божий — holy Gee!²⁾ — як би то мусів Боней засоромитися!

Мак розщедрився й купив згребло. У голові Бонейя зовсім затерлася згадка про такий комфорт, це пізнав Мак, бо Боней обернув до нього голову. А цього не робив він навіть тоді, як побіч нього розсаджували скелю. Щоб упитися вщерть

¹⁾ Ну, старий Бонейю, як ся маеш, старий друже? Добре, що?

²⁾ Святий Духу (моцний Боже!)

насолодою чесання згреблом, Боней із радості поколихував то сюди, то туди своїм звислим пухом. Мак попробував було й водою, бо вбив собі в голову зробити Бонейя білим як сніг, але ж як тільки Боней почувив воду, зараз почав дригати боками, як би його порушила електрична струя, і невдоволений почав перебірати ногами. Так окошилося на самому сухому чесанню. А як Мак доста довго його чистив, то old Boneу витягав нараз поперед себе шию й видавав зі себе тремке, плаксиве пєсяче виття — сумні останки якогось иржання. Тоді Мак реготався, що штольнями аж луна йшла.

Мак безсумніву любив Бонейя. Ще сьогодні балакає часами про нього. Він незвичайно цікавиться старими, згорбленими, товстими сивими кіньми, може деколи пристанути, поплескати сивака по шії і сказати:

— Бачиш, Мод, таксамо виглядав Боней, до-
стеменнісінько так!

Мод бачила вже стільки різних подібностей до Бонейя, що починала вже сумніватися у схожості з old Boneу-ем. На малюнках Мак ні трохи не розумівся, він на це ніколи ще й сента не видав. Але Мод відкрила між його речами примітивний малюнок старої сивої коняки. Зрештою, аж у другому році свого подружжя Мод відкрила в Мака симпатію до старих сиваків. Раз навіть у Berkshirehill-ях він несподівано по дорозі спинив авто.

— Мод, подивися на того сивака! — сказав він, указуючи на стару сиву коняку, що стояла запряжена до мужицького воза.

Мод голосно розреготалась.

— Але, Маку, таких сиваків буває тисячами.

Мак знав це й кивнув головою.

— Можливо, Мод, але ж у мене був колись такий самісінький.

— Коли?

— Коли?

Він глянув повз Мод. Для нього не було нічого більш важкого, як балакати про себе самого.

— Це було вже дуже давно, Мод. У Uncle Tom-і.

Ще щось виніс Мак із Uncle Tom-а. Це був пронизливий крик хижої птиці—hej!—hej!—, що в нього мимоволі виривається, як хтось плентається поперед облучі авта. Той крик він зачув у Uncle Tom-і. Ним підганяв він Бонейя, як хотів було рухнути з місця, ним спиняв він Бонейя, як візочок вискакував бувало зі шин.

* * *

Мак був несповна три роки в восьмому поденку й обійшов було мало не половину обширу землі у штольнях Uncle Tom-а, як саме зчинилася в копальні катастрофа, яку ще й досі багато тямить. Вона коштувала життя двіста сімдесят двом людям, але Макові принесла щастя.

Третю ніч після Зелених Святків у третій годині зранку вибух у найнижчому поденку Uncle Tom-а копальняний газ.

Мак вертався саме з валкою порожніх вагонеток, свистав якусь вуличну пісню, котру в той час кожного вечера репетував фонограф у „saloon“-і Джонсена. Нараз крізь брязкотіння залізних вагонеток почув він далекий грім і цілком механічно, усе ще свищучи, оглянувся: враз побачив, як підпори і платви тріскають як сірнички, і гора

завалюється. З цілої сили шарпнув Бонейя за вуздечку й верескнув йому в вуха:» Гей, гей! Git up, git up!»¹⁾ Боней, переляканий, почувши за собою тріск підпор, кинувся у чвал, old Bonaparte витягнув свій вайлуватий хребет, що зробився плоским як дошка, випручив ноги задля одчайного finish²⁾— і зник серед каміння, що валилося. Мак біг як несамошитий, бо гора гнала за ним. Адже ж це не що! Та, на свій страх, побачив, що й перед ним теж тріскають підпори і платви, і подається стеля. Він обкрутився кілька раз як дзиґа, держачися руками за виски, і кинувся в бічну вибудову. Штольня з гуркотом звалилася, бічна вибудова затріщала, і, підбичовуваний камінням, що падало, Мак гнався стрілою мов божевільний. Врешті він біг іще тільки в колісцє, склав руки на голову і кричав!

Мак трусився на цілому тілі, сили його цілком покинули. Він побачив, що прибіг до стайні, і те саме був би зробив і Боней, якщо б гора була його не засипала. Мусів сісти, бо ноги в нього делькотіли, і сидів запаморочений з переляку, добру годину нічого не думаючи. Нарешті занявся своєю лямпочкою, що горіла зовсім слабо, посвітив довкола себе й побачив, що зі всіх боків засипаний-замкнений камінням і вугіллям. Силкувався думати, як це сталося, але нічого не міг придумати.

Так сидів він цілі довгі години. Плакав із очаю й опущености, потім узяв себе в руки. Вхопив шматочок гуми, почав жувати, і притомність повернулася.

Що це був вибух газовий або з вугільняного мілу, це було ясно. Бонейя гора забила — його, ну, його ж, певне, відкопають.

1) рушся, рушся

2) останні 200 м, які пробігає кінь у перегонах

Мак сидів коло своєї лямпочки на землі й почав ждати. Ждав кілька годин, потім його пройшов морозом зимний страх, і він схопився настрашений. Узяв лямпу й подався у штольні, то вліво, то направо, освічуючи засипи, чи нема де дороги. Ні! Нема що робити, треба ждати. Перевірів ясла, сів на долівку й дозволив думкам гуляти досхочу. Думав про Бонейя, про батька і Фреда, що з ним спустилися вниз, про шинок Джонсена. Згадав пісню з фонографа. Апарат до покера в шинку Джонсена. І в думках грав одну за одною безмежний ряд партій; кине п'ять сентів, оберне ручкою, пустить — і дивне диво, раз-у-раз виграє: full hand, royal flush¹⁾...

З тої гри пробудив його якийсь дивний голос. Щось сичало й тріщало як у телефоні. Мак напружено прислухувався. І почув, що нічого не було чути. Це була тиша. Його вуха заснули. Але та страшна тиша була нестерпна. Він застромив указові пальці в вуха й почав ними потрясати. Відкашельнув і голосно виплюнув. Опісля сів, спер голову до стіни й дивився поперед себе на солому, що була призначена для Бонейя. Нарешті сам він ліг на ту солому і, з нікчемним почуттям повніської безнадійності на якийсь порятунок, заснув.

Він прокинувся (йому думалося, по кількох годинах), бо стало мокро; лямпа погасла, і він почув, що чалапає ногами в воді, як зробить крок. Був голодний, узяв у пригорщу вівса і взявся жв'якати. Сів на поруччя Бонейя, скулився і, дивлячись у темряву, жував одне зерно за другим. Рівночасно наслухував, але ж не чути було ні стукоту, ні голосу, а тільки дзюркіт і капання води.

¹⁾ оцінка при грі покера

Темрява була страшна. По якійсь хвилині він зіскочив із поруччя, заскреготав зубами, смикнув себе за волосся й пустився скажено бігти вперед. Натрапив на мур, ударився в нього двічі, чи тричі головою, й давай безглуздо бити кулаками по камінню. Його одчайний шал довго не тревав; напوماцки дібрався назад до поруччя й зачав далі жв'якати овес, даючи волю сльозам.

Цілі години сидів він так. Ніщо не рухалося. Про нього забули!

Мак сидів, жував овес і думав. Його маленька голова почала працювати, він зовсім прочунав. Тої страшної години мусіло вийти наверх, що сиділо в Маку. І вийшло.

Нагально зіскочив на землю, замахнув кулаком у повітря і крикнув:

— Як *those blasted fools* ¹⁾ за мною не приходять, то я сам себе відкопаю!

Але Мак почав не відразу порпатися. Сів знову на поруччя й довго й розважливо думав. В голові зрисував собі цілий плян поденку недалеко стайні. У південній штольні було неможливо! Як що, то тільки почерез *Merry Aunt*, осади *Patterson*-а. Експльоатоване місце тої осади лежало сімдесят, вісімдесят, дев'яност кроків від стайні. Це знав Мак дуже добре. Вугілля в *Merry Aunt* під натиском гори зробилося вже кружкє. Це було дуже важне.

Ще в першій годині він гукнув до *Patterson* - а вгору:

«Гей, пат, Гіккінс каже, що ми вивозимо вже тільки саме сміття!»

¹⁾ ті божевільні дурні

У світлі лампи появилoся спiтнiле лице pat - а, й вiн несамовитo заревiв: «Hikkins shall go to the devil,¹⁾ скажи йому це, Маку. To hell²⁾», Маку! Merry Aunt дає тепер iще тiльки смiття, гора її роздушила. Гiккiнс хай стулить морду, скажи йому це, Маку, хай вони лiпше мiшають!»

Pat попiдпiрав осаду як слiд новими й добрими пiдпорами, бо боявся, щоб його не задавила гора. Осадна скеля була стрiмка, п'ядеять два метри заввишки, й вiд неї почерез гальмiвну валку можна було дiбратися на поденок 7.

Мак вiдлiчував кроки. Як дочислив сiмдесять, йому зробилося моторошно, а як налiчив вiсiмдесять п'ять i наскочив на камiнь, то з радости аж крикнув.

Зимний як лiд вiд енергiї, з твердими жижками i м'язами, забрався як стiй до роботи. По годинi, стоячи по колiна в водi, видовбав iз румовища велику нiшу. Та лихе повітря виснажило його сили, й вiн дiстав морську хоробу. Треба було вiдпочити. По маленькiй павзi взявся знов до роботи. Поволi й розважно. Треба було облапувати камiння згори й по боках, щоб забезпечити себе вiд засипу, камiннi трiски й камiння впирати помiж небезпечнi шматки, що звисали, дiставати пiдпори й дошки зi стайнi, викочувати скельнi вiдлiмки. Так працював Мак цiлими годинами, сопучи, коротко й гаряче дишучи. До нестями зморений, заснув вiн на поруччях. Як прокинувся, почав наслухувати та, не почувши нiчого, знову взявся до роботи.

I вiн копав i копав. Так напружно працював Мак кiлька день, — а отже всього було тiльки

¹⁾ хай Гiккiнса чорти заберуть

²⁾ до чорта—дослiвно: до пекла

чотирі метри. Пізніше йому сотню разів снилося, як то він десь копає й копає, і продирається поміж камінням...

Потім почув уже, що до гирла осадової скелі недалеко. Він пізнав це по делікатному вугляному пилу, що осипався з вугля й лежав тут. Мак набив собі повні кишені вівсом і поліз в осадову скелю. Майже всі підпори стояли ще, гора насунула не багато вугілля. Побачивши, що вугіль дається легко відгортати, Мак аж скрикнув від радощів, бо перед ним було ще тільки п'ядесять два метри. Просуваючись від підпори до підпори, він поволі видряпувався на верх чорної скелі. Назад вертатися було вже годі, бо ж сам собі засипував дорогу. Нараз налапав рукою чобіт, і по шорсткій, повитираній шкурі пізнав чоботи Patterson-а. Old rat лежав тут, засипаний, і жах і страх так зціпили Мака, що він довго сидів скулений, не маючи сили ворухнутися. Ще й досі він не важиться згадати ту жахливу годину. Коли знов очунився, почав далі лізти вгору. В нормальному стані можна було вилізти на скелю за пів години. Але ж Мак був безсилий і слабкий, мусів цілими тонами відгортати вугля й перевірювати насамперед обережно кожен підпору з'окрема, чи сильно держиться—і це тяглося в нього дуже довго. Зіпрілий, розбитий дібрався до гальмівної валки. Та валка вела просто з поденка 8. до 7.

Мак поклався спати. Прокинувся знов і почав поволі лізти шинами вгору.

Вкінці був нагорі: штольня була свободна!

Мак іскулився, і жував овес, і облизував свої мокрі руки. Опісля пустився в дорогу до шахти. Сьомий поденок знав він дуже добре так, як і восьмий, але позасипувані штольні приневолювали його раз-по-раз змінити дорогу. Так мандрував він

цілими годинами, аж кров шуміла в його вухах. Щоб до шахти дібратися, до шахти — потягти за дзвінок...

Та нараз, — як почав уже було тремтіти зі страху, що тут зі всіх боків замкнений, — нараз побачив здалека червоняві світляні іскри: лялпи! Їх було три.

Мак роззявив рот, щоб крикнути — але не добув ні звука й повалився в безсиллі.

Може, Мак тоді і крикнув, хоча двоє чоловіків присягало, що нічого не чули, за те третій запевняв, що наче він чув легесенький крик.

Мак почув, що його несуть. Потім почув, що їде вивозним кошем, і прокинувся, бо кіш ішов так дуже поволі. Потім почув, що його прикривають покривалами й кудись відносять — а потім не чув уже нічого.

Мак був цілих сім днів замкнений у горі, хоч йому видалося, що всього днів три. Зі всіх людей восьмого поденку він вирятувався одним-одним. Як яку примару витягли погонича зі зниченого поденку нагору. Його історія швидко облетіла всі американські й європейські газети. Погонич із Uncle Tom-а! Його фотографію, як його виносять прикритого, а маленька зачорнена ручка звисає, як він сидить у ліжку у шпиталі, все те було поміщене в усіх журналах.

Цілий світ, зворушений, сміявся із його першої замітки, коли він прочунав і побачив коло себе лікаря:

— Sir, немає в вас часом трохи гуми, щоб жувати.

Та ця замітка була зовсім природна. В роті в Мака зовсім висохло, він міг зовсім добре попросити й води.

По вісьмох днях Мак видужав зовсім. Коли на його запит про батька і брата давали якусь таку, ні сяку ні таку відповідь, він затулив личко худенькими рученятками й заплакав, як тільки може плакати тринадцятилітній хлопчина у свідомості, що він нараз сам один лишився на світі. А так, то малому Макові йшло на причуд гарно. Його годували, цілий світ посилав йому коржики, гроші, вино. Тим була б і закінчилася його пригода, як би не те, що якась багата панія з Чікага — зворушена долею осиротілого погонича — зайнялася ним. Відтепер вона кермувала його вихованням.

Макові й на думку не приходило, що можна бути чимось иньчим, а не гірняком, та його патроне-са післала його до гірничної академії. По скінченню наук Мак повернувся інженером до Uncle Tom-а і вибув тут два роки. Потім подався до копальень срібла Хуан Альварез у Болівії — до краю, де кожний чоловік добре мусить уважати, коли саме треба йому затиснути сильний кулак. Копальня зійшла ні на що, і Мак кермував опісля будовою тунелю залізниці Болівія—Анди. Тут прийшла йому його «ідея». Переведення в життя цієї ідеї залежало від поправи скельних сверлів — і він так і забрався до роботи. Діамант, діамантові сверли треба було заступити дешевшим матеріалом приблизної твердості. Мак поступив до спробних верстатів Edison-Works-Limited і силкувався створити на знаряддя сталь незвичайної твердості. Після двох років невсипущої праці, наблизившись до своєї мети, він кинув завод Едісона й почав працювати самостійно.

Його алляніт незабаром збагатив його. В тому часі пізнав він Мод. Досі не ставало в нього ніколи часу займатися жінками, й вони таки його

не цікавили. Мод сподобалася йому на перше око! Її смаглява голова мадони, її теплі, великі очі, що на сонці могли вилискуватись янтарем, її нахил до задуми (вона сумувала тоді за матіррю), її вдача, запальна й захоплива, все те зробило на Алляна глибоке вражіння. Найбільшою причиною для нього був колір її обличчя. Він іще не бачив кращої, чистішої, білішої цери, й дивувався, як шкіра не лущиться при що-найменшому подуві вітру. Йому імпонувала її смілива борня з життям. Вона давала тоді в Буфалі лекції фортеп'яну й була занята ними від ранку до вечора. Раз якось оповідала йому про музику, мистецтво й письменство — такі речі, в яких він нічогосінько не тямив — і він почав безмежно подивляти її знаття й розсудливість. Він попросту закрутив собі зовсім голову Модою, та робив дурниці, як і всі інші чоловіки в його становищі. Зпочатку в нього не було відваги, і бували часи, що він дійсно геть то попадав у розпуку. Та якось одної днини відкрив у Модиних очах погляд — що ж то за такий погляд був? — і той погляд додав йому відваги. Недовго надумуючись, він посватав її й кілька тижнів пізніше повінчався. Потім дальші три роки невтомної праці посвятив він на переведення в життя своєї «ідеї».

А тепер він був Мак, просто Мак, котрого оспівували народні співці по концертних сценах на передмістях.

2.

Перші місяці Мод бачила свого чоловіка дуже рідко.

Зараз у перші дні пізнала вона, що його теперішня робота зовсім не те, що заняття в фабриці в Буфалю, і, як розумна, сильної волі жінка, мовчки,

не кажучи ні словечка, належну їй пайку пожертвувала Маковій роботі. Були дні, що вона не бачила його взагалі. Він бував на місці будівлі, у спробних верстатах у Буфало, або відбував важні наради. Аллян розпочинав свою роботу в шостій годині зранку, і вона приковувала його часто до пізньої ночі. Зовсім ізморений, волів деколи проспатися насидячки на шкурятяній кушетці своєї робітні, ніж їхати до Бронксу.

І з тим погодилася Мод.

Щоб він хоч трохи мав вигоди в таких випадках, вона владила для нього в будинку синдикату спальню з купальною й ідальною, справжнє мале житло, в якому був і тютюн, і люлька, були комірчики, білля, взагалі все, чого йому було треба. До послуги відпустила йому Ліона, Китайця. Бо ніхто не вмів коло Мака так добре ходити, як він. Ліон міг і сто разів із тим самим спокоєм, з азійським спокоєм, раз-по-раз повторяти, завжди з невеличкими павзами, як слід: „Dinner, sir – dinner, sir.“ Він ні терплячки не тратив, ні не мав ніяких примх. Він був усе і всюди, і ніде ніколи не було його видно. Працював тихо й одностайно, як добре вимашена машина, і все в нього було в найкращому порядку.

Тепер Мод бачила Мака ще менше, але держалася жваво. Доки погода дозволяла, вона влаштовувала невеличкі обіди на покрівлі синдикатського будинку, звідкіля розлягався чарівний образ Нью-Йорку. Сі обіди в колі Макових приятелів і співробітників робили їй велику втіху, то й підготовки до них забирали їй ціле сполудне. Її вже й не брала досада, як коли Мак показався тільки на хвилинку.

Неділі проводив Аллян правильно у Бронксі в неї і в Едіті; і тоді здавалося, наче б він хотів

було надолужити все прогавлене, так виключно віддавався він їй і дитині, був веселий, невинний як великий хлопець.

Нераз неділями їздив він із нею до Нью-Джерсі на місце будівлі, щоб «піддати пари Гоббієві».

Прийшов місяць повен нарад із основниками, великими акціонерами синдикату, з фінансистами, інженерами, агентами, гігієністами, будівничими. В Нью-Джерсі наскочили на велику силу води, в Бермудах справа будови серпентинового тунелю спричиняла незвичайні труднощі. В Фіністеррі робітничий матеріал показався не надто вартним, і треба було замінити його ліпшим. До того з днини на днину накопичувалося що раз більше біжучих робіт.

Бували дні, що Аллян працював одну за одною цілих двадцять годин. Розуміється, що в ті дні вона не ставила до нього ніяких вимог.

Мак запевняв її, що по кількох тижнях буде краще. Қоби тільки минув перший розмах. Вона ждала терпляче. Її одніська жура була, щоб Мак та не перепрацювався.

Мод була горда, що вона жінка Мака Аллана! Її огортало тихе захоплення. Любила, як вихвалювали її чоловіка по газетах, як його звали «завойовником підморських континентів», або величали геніяльність і сміливість його плянів. А так, то вона ще не зжилася з думкою, що її чоловік став відразу славною людиною. Часами придивлялася йому з пошаною й подивом. Але потім того замічувала, що він достеменносінько таксамо виглядає, як перше, такий самий скромний, ні трохи не незвичайний. То й боялася, що його німб серед громадянства міг би побліднути, як би люде довідалися, який він сам по собі дуже простенький. Із запалом збирала вона всі статті й га-

зетові новинки, що відносилися до тунелю й Мака. Часами ходила до кіна, щоб на себе саму подивитися, на „Mac's wife“¹⁾, як вона висідає з автомобіля в тунелевому місті, а вітер повиває її ясним порохівником. Журналісти не пропускали ні найменшої нагоди, щоб її не інтерв'ювати, і другого дня вона аж клалася зі сміху, читаючи: «Жінка Мака каже, що він найкращий подруг і батько в цілому Нью-Йорку».

Хоч у душі не признавалася, та все ж таки їй це підлещувало, що люде з зацікавленням вліплюють у неї свої очі по крамницях, як вона було залягоджує свої справунки, і великим тріумфом свого життя могла назвати те, що Етель Льюїд казала спинити свій повіз на Union-Square й показала її своїм приятелькам.

Погідними днями вона їздила зі своєю донею в дуже елегантному візочку на прохід до парку у Бронксі й постійно вступала там до звіринця; там цілими годинами могли вони обидві стояти перед кліткою з малпами, тоді Мод таксамо забавлялася, як і її мала. Але ж як надійшла осінь, і почали підноситися тумани з вогкої землі Бронксу, то тій розвазі прийшов кінець.

Мак обіцявся на Різдво пробути з нею цілих три дні — без жадніської роботи — і Модине серденько вже кілька неділь наперед раділо. Це Різдво повинно було бути цілком таке саме, як їхні перші Різдвяні Святки: другого дня свят мав приїхати Гоббі, і всі трое мали грати бріджа аж до цілковитої втоми. Мод уклала величезну програму на ті три дні.

Цілий грудень мало що й бачила свого чоловіка. Йому займали час щоденні наради з фінансо-

¹⁾ жінку Мака

вими колами, які готовили фінансову кампанію, що мала початися в січні.

Альян потребував—на початок!—поважну суму: три мільярди доларів. Та він ні хвилинки не сумнівався, що їх дістане.

Цілими тижнями облягали журналісти синдикатський будинок, бо останніми часами преса своїми сензаціями заробляла золоті гори. Яким способом мається будувати тунель? Під чийм зарядом? Як буде до середини повітря доставлятися? Як обчислити кривину тунелю? Як воно так, що тунелева кривина, хоч обходи невеличкі, п'ядесять раз менша за морську («Устроми голку у гльоб і знатимеш!») Це були питання, котрі людей цілими тижнями держали в напрузі. Нарешті розгорілася ще раз по часописях нова боротьба за тунель, нова «тунелева війна», котра велася таксамо завзято й галасливо, як перша.

Газети противників знову виводили свої старі аргументи: що нікому не сила видовбати таку безмежну дорогу з граніту і гнайсу, що глибина 4000—5000 метрів під морем виключає всяку людську роботу, що тій безмірній спеці й тому величезному натискові не опреться жаден матеріал, — що зі всіх тих причин тунель мусить покінчитися нікчемним фіяском. Прихильні ж газети вихвалювали в тисячний раз користи тунелю: Час! Час! Час! Точність! Певність! Поїзди будуть таксамо певно їздити, як по землі — що більш, іще певніше! Тут ми незалежні від погоди, туману й води, й немає, мовляв, небезпеки, що падемо риbam у пашу. Досить тільки нагадати собі те нещастя з «Тітаніком», коли згинуло шіснацятьсот людей, або долю «Космоса», коли корабель враз із чотирма тисячами людей на покладі зник без сліду!

Літаки задля масового перевозу не можуть, мовляв, ніколи і в рахубу входити. До того ж досі вдалося тільки двом літкам перелетіти Атлантик.

В тому часі не було газети, не було журналу, в яких не наскочилося б на слово «тунель», або на ілюстрації чи фотографії, що відносилися до тунелю.

В листопаді стало вісток менше, а вкінці вони зовсім погасли. Синдикатське пресове бюро потонуло в мовчанці. Альян заборонив вхід на будівляні площі, і нових ілюстрацій ніяк було добути.

Гарячка, яку газети в народі розбудили, спала, і на протязі кількох неділь тунель став старою байкою, для котрої не було вже слухачів. Щось нове виринуло: інтернаціональний лет довкола землі!

Тунель попав у забуття.

Це й був плян Алляна! Він добре знав своїх людей, тай добре знав, що той цілий перший запал не принесе йому й мільона долярів. Він сам хотів, вибравши влучний час, роздмухати нове одушевлення, не опираючись уже тільки на самій сензації.

У грудні пробігла газетами докладно коментована вістка, котра мала собі метою роз'яснити далекосяжність Аллянівського проекту: Pittsburg-Smelting and Refining Company здобули для себе право на купівлю всього продажного матеріалу, викопуваного й вивожуваного задля гутово-технічного виробу за дванацять із половиною мільонів долярів. (Акції товариства P. S. R. C. підскочили в шостім році будови на 60%!) Рівночасно появилася новинка, що товариство Edison-Bioskop придбало собі право за мільон долярів робити фотографічні знімки з тунелю на цілий час будови й оголошувати їх для публики.

Товариство Едізон Біо сповістило яскравими плякатами, що «задумує поставити пам'ятник тунелевій будові, зберігаючи все цінне від першого удару заступом аж до першого Енгора-Флієра з наміром передати новому поколінню історію найбільшого твору людини». Товариство міркує, мовляв, виставити зпершу всі тунелеві фільми в Нью-Йорку, а опісля розіслати їх трицять тисяч театрам на цілій земській кулі.

Кращу рекламу годі було придумати!

Едізон Біо почало свою роботу таки того самого дня, й його двіста театрів у Нью-Йорку були битком набиті глядачами.

Едізон Біо виводило відомі сцени на покрівлянім городі в Атлантику; показувало тих п'ять величезних стовпів куряви на поодиноких будівляних площах, фонтани з каміння, що їх викидає вгору динаміт, прохарчовування соток тисяч робітників, похід робітничих ватаг раннім ранком, показувало чоловіка, котрому скеля розбила огруддя, і він іще слабо дихає, але життя для нього вже немає. Показувало цвинтар із п'ятнадцятьма новими могилами. Показувало, як рубають ліс для Алляна в Канаді — показувало безліч навантажених вагонів, на яких були букви А. Т. S.

Той фільм зі скромною назвою «Залізничні вагони» виставляли всього тільки десять хвилин, але вражіння було як-найсильніше, й дійсно непереможне. А були на ньому тільки вантажні валки, більш нічого. Вантажні валки у Швеції, Росії, Австрії, на Угорщині, в Німеччині, Франції, Англії, Америці. Валки з рудами, пняками, вугіллям, шинами, залізними ребрами, рурами, без кінця. Машини коптили й коптили, і всі котилися й котилися — не спиняючись ніде, котячись, пробігали і про-

бігали, так, що глядачі мали нарешті вражіння, що чують, як вони котяться, як коптять сопучи.

Під кінець іще коротенький фільм: Аллян їде з Гоббієм на будівельну площу в Нью-Джерсі.

Що-тижня Едізон Біо виставляло новий фільм із тунелевого життя, і все при кінці мусів появлятися в якійсь ситуації у власній особі Аллян.

І як перше Аллянове ім'я порівнювали з ім'ям якогось рекордового летуна, котрого сьогодні величають, а завтра він собі зломить голову, й позавтрюму про нього забудуть, то тепер товпа звязувала його ім'я й його твір із чимось ясным, тріvkим і певним.

Чотири дні перед Різдвяними Святками Нью-Йорк і всі великі й малі міста Сполучених Держав засипано великими об'явами, завбільшки перевозного воза, і перед ними глотилася товпа, дарма що це був гарячий час різдвяної закупівлі. Ті плякати виявляли казкове місто, ціле море каменіць, усе з пташачої перспективи. Ніколи нічого подібного не доводилось нікому у світі бачити, нікому таке ніколи й не приснилося! На середині міста, держаного в яскравих колірах (зовсім як Нью-Йорк соняшного парного ранку), розсівся грандіозний двірєць залізничої станції, у порівнянні з яким Hudson-River-Terminal, Central-Pennsylvania-Station були дитячі іграшки. З гирла тунелю розходилися на всі боки углиб скопи. Всі побічні й головні скопи перетинало безліч мостів, краями тяглися пишні городи з водограями, терасами здіймалися квітники. Довкола площі перед двірцем роїлися тисячами вікон хмаросяги: гостинниці, купецькі дома, банки, бюро. По бульварах і алеях кишіло від людей, стрілами перелітали авта, електричні вози, надземниці. Безмежні ряди домів гинули в тумані горизонту. На самому переді на-

ліво видно було чарівні, як у казці, пристані на склади, доки, набережні, на котрих горіла робота, крутилося безліч пароплавів, комин коло комиди, щогла коло щогли. На самому переді направо соняшне піскове узморр'я, повне набережних кошів, позад них величезні, розкішно владжені гостинниці. А під тим сліпучим казковим містом підписано: «Місто Мака Алляна по десятиох роках».

Дві третини горішньої частини великанської об'яви займало соняшне небо. А на самому вершечку, на краєчку, летів літак завбільшки чайки. Видно було, як летун викидає щось рукою поза поклад: зпершу воно щось наче пісочок, потім що раз то більшає, має-тріпоче, ширшає, робиться листками, і вже над самим містом деякі листки такі великі, що зовсім добре можна було прочитати: «Купуйте будівельні площі!»

Той задум зродився в Гоббія, який потребував тільки стукнути по голові, і звідтіля виринали як-найцікавіші річі.

В той же день появилася в відповідній величині та об'ява додатком до всіх більших газет. Кожна квадратова стопа Нью-Йорку була ними обложена. По всіх бюрох, ресторанах, шинках, коршмах, поїздах, на станціях, кораблях, скрізь-скрізь можна було наскочити на чарівне місто, котре Аллян хотів було, раз тупнувши ногою, добути з пісковища. Хто підсмішковувався, хто дивувався, хто подивляв, та ввечері знав уже кожний докладно Аллянове City: цілому Нью-Йоркові ввижалося, що кожен був уже в ньому.

Так, таки так, той хлопчисько знав зацікавити людей, що про нього балакало!

„Bluff! Bluff! Fake! The greatest bluff of the world!“¹⁾

¹⁾ Дурисвітство, найбільше дурисвітство на землі.

А все ж між десятма, що кричали „Bluff-Bluff“, таки находився один такий, що руками було замахне, потрясе другого за плечі і крикне, що аж синіє:

— Bluff? Nonsense, чоловіче! Збери всі свої клепки докупи! Мак усе потрапить! Ми ще побачимося! Мак чоловік, що зробить усе, що каже!

Тепер почали ламати собі всі голови над питанням, чи можна сподіватися колись таких великанських міст, чи це можливе?

Та вже другого дня принесли всі газети відповіді найславніших статистів, економів, банкерів, великих промисловців. Mr. E. says: — 1)! Вони всі годилися в тому, що вже при самій адміністрації тунелю і при технічному заряді буде зайняти кілька тисяч людей, які самі виповнять собою поважну частину міста. На думку поодиноких визначних людей, пасажирський рух між Америкою й Європою мав би припасти на тунель у трьох четвертинах, другі казали, що на дев'ять десятих. Нині між новим і старим світом находиться в дорозі день-у-день пересічно п'ятнадцять тисяч людей. Після відкриття тунелю, здається, рух на основі рахуби одних побільшиться вшестеро, що більш — деякі кажуть, що вдесятеро. Як високо могли підскочити числа, того збагнути годі. Безліч людей приїжджало б що дня до тунелевих міст. Можливо навіть, що ті тунелеві міста, у протягу двацятьох, п'ядесятьох або сто років приберуть розміри, що ми, люде з нашими теперішніми дрібничковатими мірилами, і не зможемо собі чогось подібного й уявити.

Аллян вимірював один удар за другим.

Другого дня оголосив ціну за ґрунт.

1) Mr. E. каже: — 1

Ні, Аллян не був такий безсоромний, щоб вимагати недосяжні ціни, як ось у Мангатані, де за квадратний метр треба було відразу покласти на стіл паперову тисячку доларів, ні, а проте його ціни були такі безстидні, що й найбільші крикуни німіли. Агенти Real-Estate¹⁾ танцювали, наче зажили отрути. Рухи їх були такі, немов попекли собі пальці й рот. Ох, пече! І з пересердя били по своїх твердих капелюхах: Мак! Де він, той ледащо, що порозбивав усі їх надії забагатіти за кілька років! Яке має він право згарбувати всі гроші у свою кишеню?

Тепер було ясно як сонце: ціла справа Алляна, то найбільша й найсмівливіша спекуляція ґрунтами за всі часи. Аллян, той ледащо, позакупував цілими гектарами пісковища й вишинковує по квадратовому метрі. — У найдешевішій полосі — своїх проклятих шахрайських міст — яких іще зовсім і немає — збільшив усотеро, у найдорожчій полосі в тисячу свій капітал!

Спекуляція закам'яніла! (Але поодинокі спекулянти підзорливо споглядали один на одного. Вони вітрили потаємні атентати, трести, концерни!) І ворожою, сильно збитою фалангою станула вона супроти безсоромних вимог Алляна. А Аллянові стало ще на те нервів об'явити, що ті «корисні» умови триватимуть тільки три місяці. Хай тільки важиться! Це ще побачимо, чи найдуться аматори на його брудні калюжі — гого! Дурні, що купують воду за горілку...

І побачили!

Саме ті пароплавні товариства, котрим Аллян допик аж до самого стрижа, — вони забезпечили

¹⁾ площі нерухомостей

собі перші будівельні площі: набережні, доки, пароплави. Банк Льюйда проковтнув величезний шматок, а за ним пішов у слід товаровий дім Ванне-мекера.

Тепер уже треба було! Необхідно! Кожного дня часописи об'являли нові закупна — божевільні ціни ні за що, тільки за пісок і грузь — у дури-світському місті — але ж треба було, щоб не було за пізно. Бували ж на світі речі, кінця яких ніхто не міг передбачити.

— *Nearer my God to thee*¹⁾ — вороття вже не було...

Аллян на давав собі припочинку. Він довів публіку до потрібної температури й задумав використати ту температуру.

Четвертого січня появився по всіх газетах, на окремій величезній сторінці, зазив підписувати перші три мільярди доларів: дві третини припадало на Америку, одна на Європу. Один мільярд мали принести акції, решту паї.

У підписних запросинах містилося все що найважливіше про кошти будови, відкриття тунелю, рентовність, опроцентовання, амортизацію. Як би взяти трицять тисяч пасажирів денно, то вже тунель виплатиться. Але ж без сумніву можна лічити й сорок тисяч, а то й більше. А до того безмірні доходи з фрахтів, пошти, пневматична експресова пошта й телеграми...

Це були числа, яких світ іще не бачив. Числа, що бентежили, заворожували, страх наводили, відбирали віддих і розум.

Зазив по газетах був підписаний основниками й великими акціонерами синдикату, з найбільш сліпучими йменами Держав, і першорядними бан-

¹⁾ Близче до Тебе, Боже (частина з псалму)

ками. Як начальник фінансового ресорту виринула, на найбільше здивовання Нью-Йорку, людина, знана в цілому світі як Льюйда „right-hand-man“: ¹⁾ С. Вульф, дотеперішній директор «Банку Льюйда».

3.

Льюйд сам висунув С. Вульфа на сам верх синдикату й таким чином ім'я С. Вульфа навіки зв'язав із тунелем.

У вечірніх газетах появилася його портрет: достойний, поважний, трохи опасистий джентельмен орієнтального типу. Набубнявілі губи, сильний, закривлений ніс, коротке, чорне, кучеряве волосся й кудя чорна борода; чорні, трохи вибалушені очі з легеньким малянхольїним полиском.

«Почав із торговця старими річами — тепер фінансова голова в А. Т. С., з доходом двісті тисяч долярів у рік. Говорить дванацятьма мовами».

Справа зі старими річами була байка, яку С. Вульф пустив жартком у світ. Але без сумніву С. Вульф вплив «із низів». До дванацятого року липло йому до ніг болото угорського містечка Сентеш, він звався Самуїл Вольфзон і їв переважно цибулю. Його батько обмивав трупи й був грабарем. У тринадцятому році прийшов він до Будапешту, учнем до банку, і тут просидів років п'ять. Тут, у Будапешті, вперше почав його «тиснути каптан», як він сам висловлювався. Його просверлювала амбіція, одчай, сором і жадова влади, він нездужав від скажених бажань. Він збирався до одчайного скоку. Позір, ось-ось він! І Самуїл Вольфзон не своїми силами гарував день і ніч, закусивши зуби, зі скаженою енергією.

¹⁾ права рука

Навчився по англійськи, французьки, італійськи, еспанськи, по московськи й по польськи. І дивне диво, його мозок усі ті мови всисав у себе, як промочний папір чорнило. Він підходив до килимарів, продавців помаранч, до кельнерів, студентів, кишених злодіїв на те тільки, щоб управитися в вимові. Мета його була Відень! Прибув до Відня, але й тут тиснув його каптан. Він мав вражіння, що мов його спутав хто стома рем'янами. Тоді його метою зробився Берлін! Самуїл Вольфзон вітрив свій шлях. У свою голову вбив іще дальших сто тисяч слівець і мало не на-пам'ять заучував закордонні газети. По трьох роках йому вдалося дістати за песю платню місце кореспондента в якогось біржевого баришівника в Берліні. Але і в Берліні тис його каптан! Тут із нього зробився несподівано М а д я р і Ж и д. Він сказав собі, що його шлях мусить іти почерез Льондон, і почав бомбардувати льондонські банки своїми офертами. В Льондоні не потребували його, але він, Самуїл Вольфзон, забав собі присилувати Льондон, щоб його потребували. Його інстинкт попер його на китайську мову. Його мозок увіссався і в цю важку мову; в вимові вправлявся з китайським студентом, якому в відплату за те доставляв поштові марки. Самуїл Вольфзон жив гірш собаки. Не давав ніколи й феника на чаї і мав відвагу не дочуги, що до нього говорила й найгрубіша морда берлінського кельнера. Ніколи не їздив трамваєм, а героїчно тягав свої нужденні зболілі плосконоги з безліччю нагніток. Учив других мов по вісімдесят феників за годину, він перекладав. Грошей! Ним жидало від скажених бажань, амбіція скреготала зубами, найсмівливіші обіцянки сліпили його мозок. Без угаву, без відпочинку, ні сну, ні любовців. Упокоєння й карі, що на нього насилали життя, не змог-

ли його покорити. Він хилився і знову випростовувався. Або пан, або пропав! Нарешті, поклав усе на одну карту. Виповів своє місце! Заплатив зубному лікареві трицять марок за одну пльомбу й вичищення своїх зубів. Купив елегантні черевики, в першорядного кравця замовив англійський костюм і джентльменом поїхав до Лондону. По чотирьох тижнях даремної біганини наскочив нарешті в банкирів Tayler and Terry на достеменнось-ко такого самого Вольфсона, що мав уже метаморфозу поза собою. Цей Вольфзон балакав так само стілько ж мовами, як і він, і хотів собі справити забаву, щоб молодому вертихвостові зламати голову. Але не зламав. Це був найбільший успіх у його життю. Бувалець Вольфзон послав за китайським перекладчиком і задубів із дива, почувши, як ті два ведуть між собою балачку як слід. Три дні пізніше Самуїл Вольфзон був знову у Берліні, але — if you please ¹⁾ — не на те, щоб тут залишитися. Він був уже Mr. Wolfson, без «h» ²⁾ з Лондону, балакав виключно по англійськи і ще таки того самого дня виїхав як великопанський подорожній до Шангаю, тиранізуючи послугу спального вагону. У Шангаю почував себе вже краще. Побачив простір, горизонт. Але все ж таки його ще трохи тис каптан. Тут уже не був Англієм, хоч як дуже докладно наслідував своїх товаришів у клубі. Він вихрестився, хоч ніхто цього від нього не вимагав, став католиком. Заощадив доволі грошей (старий Wolfsohn не потребував уже вмивати мерців) і поїхав до Америки.

¹⁾ але прошу

²⁾ Вольфзон пишеться по-німецьки: Wolfsohn — тепер він писався вже Wolfson з англійським наростком. Прим. перекл.

Нарешті він міг уже вільно відітхнути! Нарешті в нього був широкий каптан, в якому він себе почував як слід. Перед ним стелився вільний шлях, і він міг геть виладувати весь запас енергії, що досі її приназбирував. Як стій відкинув, як ящірка хвіст, кінцеві склади своїх імен і почав називатися просто Sam Wolf; але щоб нікому не прийшло на думку, що він Німець, він всунув іще одне «о» й назвав себе Woolf - ом. Він відрікся свого англійського акценту, зголив вуса й почав балакати крізь ніс; поводився голосно й весело, перший почав ходити без каптана по вулиці, і тільки в камізельці. Як чистокровний Америкець розсідався в фотелях чистільників черевиків. Але ж таким чином минулося й те, що його можна було вбгати в кожніську форму: трикутника, чотирокутника, в форму кулі, чи як там треба було. С. Вульф сказав собі: годі! Йому необхідні були ті переміни, щоб збритися самим собою. І кінець! Кілька літ гарував на бавовняній біржі в Чикагу, потім дібрався до Нью-Йорку. І саме другим боком, довкола земської кулі, дійшов туди, де йому було місце. Його знання, його геній, його нечувана робітна сила підігнали його швидко вгору, і тепер він сильно давив своїми патентовими підощвами на плечі тих, що під ним, таксамо сильно, як колись давили його. Він закинув галасливий тон баришівника, зробився ваговитим і на знак, що станув на власні ноги й може робити, що хоче, прибрав собі індивідуальне обличчя: запустив собі невеличкі залічки.

В Нью-Йорку вдруге поталанило йому, як колись у Лондоні. Він знову наскочив на другого С. Вульфа, але ж на Вульфа не-аби-якого калібру. Він наскочив на Льюйда. Він був тоді в Union-Exchange на зовсім незначній посаді. Щастя хо-

тіло, що йому треба було перевести проти Льюйда невеличкий маневр. Він зробив кілька зручних тягів на шахівниці, і Льюйд — битий у всіх нових рухах такої шахової гри, знавець — почув, що має до діла з великим талантом. Це не була тактика W. P. Griffith-a і F. Lewis-a, ні — і як Льюйд застукав, то С. Вульф вийшов, і він позискав для себе той талант. С. Вульф почав рости та рости — його так сильно гнало вгору, що він не міг швидче спинитися, доки не станув на самому вершку. Таким чином у сорок другому році він, уже трохи опасистий, астматичний, з амбіцією, що його сильно палила, опинився в Atlantic-Tunnel-Sindicat-i.

С. Вульф дозволив собі на своєму шляху тільки раз на невеличку павзу, і за це довелося йому дорого заплатити. У Чикагу він закохався в гарній Віденці й одружився. Але краса Віденки, котра запалила його змисли, скоро перецвіла, і з давньої красуні лишилася сварлива, аrogантна, хоровита жінка, що своїми ревнющами допікала йому до крови. Саме шість тижнів тому померла та жінка. С. Вульф не сумував за нею. Своїх двох синів помістив у інституті, та не в Європі, а в Бостоні, де з них мали виховати вільних, освічених Американців. Для яснорусявої Шведки, що вчилася співу, владив невеличку кімнату у Брукліні, — запер у собі дух і забрався до роботи в синдикаті.

Вже першого дня знав він імена і з лиця цілий свій величезний штаб піддиректорів, прокурислів, скарбників, книговодів, писарів, стенотипистів, другого дня вхопив у свої руки всі поводи, а третього дня поводився так, наче б ту посаду займав уже цілими роками.

Льюїд припоручив С. Вульфа як найвизначнішого фінансового практика, якого тільки стрінув коли у своїому життю, і Аллян, якому особа С. Вульфа була чужа й мало симпатична, уже по кількох днях мусів признати, що це що-найменше робітник на-вдивовижу, коли не що більше.

4.

Підписні запросини об'явлено, і тунель почав ковтати!

Акції йшли на тисячу доларів. Паї на сто, двацять і десять доларів.

Гола, величезна сая New York-Stock-Exchange¹⁾ загула в день емісії від незвичайного крику. Вже давно не було на ринку таких паперів, будуччину яких так важко було передбачити. Вона могла бути нечувано блискуча, але могла не вартувати й ні шеляга. Спекулянти гарячували від зворушення, але ж поводитися здержливо, бо нікому не ставало сміливости висувати себе наперед. Але С. Вульф проводив уже тижні передтим у спальних вагонах, вивірюючи становище важенної індустрії, найбільше заінтересованої при тунелю, супроти синдикату. Він не затверджував ніякої умови доти, доки не переконався, що той і той чоловік цілком певний. Тим то й агенти важенної індустрії рівно в десятій годині перші рухнули з місця: вони придбали акцій за більш-менш сімдесять п'ять мільйонів доларів.

Гребля прорвалася...

Аллянові в першій мірі йшло про гроші народа. Не рота капіталістів і спекулянтів повинна була будувати тунель, а народ, він мав бути власністю його, народа, власністю Америки, цілого світа.

¹⁾ Біржа у Нью-Йорку

І гроші народа не дали на себе ждати.

Люде повсякчас схиляли голову перед сміливістю й багатством. Сміливість, це триумф над смертю, багатство — то триумф над голодом, а люде нічого так не бояться, як смерти й голоду.

Самі неплідні, кидалися з-давен-давна на чужі ідеї, щоб коло них погрітися, розгоріти, задурити себе, що, мовляв, вони самі не дурні й що не бере їх нудьга. Вони були зграєю читачів газет і тричі на день зогрівали свої душі долею невідомих людей. Вони були зграєю глядачів, що що-днини любувалися новими вискоками і смертельними упадками своїх ближніх, глухо ремствуючи на своє безсилля і старчачу бідність. Тільки мало вибраних могло собі дозволити на люккус своїх власних переживань. Іншим не ставало ні грошей, ні часу, ні відваги, життя не давало їм нічогосінько. Вони падали у свист розмахового ременю, котрий гонив цілим світом, а хто затремтів або віддих стратив, той падав стрімголов, розбивався, і ніхто ним не журився. Ніхто не мав ні грошей, ні часу, ні відваги, щоб ним журитися, і співчуття зробилося люккусовим. Старі культури збанкрутували, й на масу ледви хто звертав увагу: трохи мистецтва, трохи релігії, християнських наук, армія спасення, теософія, спиритистичне шахрайство — і досить, щоб заспокоїти духові потреби якоїсь жмінки людей. Трошечки дешевої розваги, театри, кіна, боксові бої й варіете — і побореш почуття завороту голови, коли розмаховий ремінь спинився на кілька годин. А в багатьох було роботи по самі вуха з тренуванням свого тіла на те, щоб мати силу до завтрішньої їзди. Це тренування звали спортом.

Життя було гаряче і швидке, божевільне і вбивче, порожнє, бездушне. Тисячі кидало його

геть. Давайте нової мелодії, якщо можна прохати, доволі старих вуличних пісень!

І Аллян дав їм її. Він дав їм пісню з заліза і приску електричних искор, і вони зрозуміли її: це була пісня їхнього часу і вони чули її неблагальний такт у торохкотінню надземниць понад своїми головами.

Цей чоловік не обіщовав золотих гір у небі, не казав, що людська душа на сім поверхів. Цей чоловік не збивав гумбугу з раз-на-все минулими й безконтрольними справами будуччини, цей чоловік, то була теперішність. Він обіщав щось таке, що, очевидячки, кожний міг зрозуміти: хотів провертати діру крізь землю, це було все!

Та дарма, що все було таке просте, тут кожний бачив, як безмежно сміливий був проєкт того чоловіка. І ще щось: його з усіх боків осліплювали мільйони.

Зпочатку гроші незначних людей пили скупенько, згодом потекли вони цілими річками. Через Нью-Йорк, Чикаго, Сан Франціско, через цілу Америку гуло слово „Tunnel-Shares“¹⁾. Говорили про Viktoria-Rand-Mine-Shares²⁾, про Continental Radium-Shares — всі вони збагатили пайщиків. А тунелеві паї, може, приб'ють усе, що було досі. Можна було...! О, go on, так, і треба було! Тут не йшло про тисячу долярів більше чи менше, а тільки, щоб забезпечити собі старість, поки ще зуби не повилітали з шелепів.

Цілими тижнями переливалася юрба людей камінними сходами синдикатського будинку. Хоч ті паї можна було дістати й на сто інших місцях, то кожний волів таки просто з джерела дістати їх свіжими. Були це візники, шофери, кельнери, хлоп-

¹⁾ тунелеві паї

²⁾ паї на міни в горах Вікторії

ці від ліфтів, писарі, крамничні дівчата, ремесники, злодії, жиди, християни, Американці, Французи, Німці, Росіяни, Поляки, Вірмени, Турки, всі нації, з усякими відтінками шкіри, — і всі глотилися перед будинком синдикату і пріли від розмов про паї, мина, дивіденди, зиск. В повітря розносився запах грошей. І чи не здавалося, наче б із неба падали справжні гроші, справжні долярові банкноти на Wallstreet?

В деякі дні натовп був такий великий, що урядовцям не було часу поскладати зібрані гроші. Це було, їй-Богу, так само, як колись зі синдикатом Франкліна в часах блаженої пам'яті «520% Miller-a». Урядовці скидали гроші просто на підлогу. Вони бродили у грошах по кістки, і прислуга безнастанно була занята збиранням грошей у коші від білля. Ся повинь грошей, що не хотіла спадати, а росла та росла, вичаровувала божевільну захланність у очах тих голів, що тислися коло квартирки. Одна жменя — стілько, скілько можна було захопити одною рукою! — і вони, ті дотеперішні числа, мотори, автомати, машини були: люде. Виходили з запамороченою головою, як після розпусти, оп'янілі мріями, з гарячкою в очах; як мільонери.

У Чікаго, Сан Люї, у Фріско, по всіх великих і маленьких містах Сполучених Держав відгравалися подібні сцени. Не було фермера, пастуха, ямаря, що не спекулював би паями.

І тунель ковтав, тунель пив гроші, як веле-тенська потвора з передпотоповою спрагою. Ковтав по обох боках океану.

5.

Велика машина була в повному бігу, і Ал-лян дбав про те, щоб вона вдержала своє темпо.

В нього був принцип, що все можна зробити за половину призначеного на щось часу. Всі люде, що сходилися з ним, мимоволі приймали несвідомо його темпо. І в тому була сила Алліана.

В трицятьдвоповерхному людському вулію з заліза й бетону, від тресору в льоху аж угору до станції Марконія на плоскій покрівлі, чути було людський піт і роботу. В його сто клітках аж кишло від урядовців, писарів, стенографісток. Його двадцять ліфтів цілий божий день летіли то вгору, то в долину. Були тут і отченашники, до яких можна було вскакувати під час їзди. Були ліфти, котрі не спинялися перед десятим або двадцятим поверхом, ліфти, що спинялися на деяких поверхах — а був і такий ліфт, що перелітав, не спиняючись, аж до найвищого поверха. Ні один квадратний метр тих трицять двох поверхів не лежав даром. Пошта, телеграф, каси, централь для надземних і підземних будівель, бюро для всяких моторів, для будови міст, машин, кораблів, на залізо, сталь, цемент, дерево. Допізна в ніч стояв будинок серед перістого, дзвінкого гамору Бродвею, як який казково освітлений замок.

На цілий шир чотирьох найвищих поверхів тяглася реклямова картина, утворена з тисячі різноколірових електричних ламп — придумка Гоббія. Великанська картина Атлантийського Океана, обрямована узорами американського прапора. Сині й вічно тремкі лінії — хвилі Атлантику, наліво Північна Америка, направо Європа з Бритійськими Островами, лискучі, збиті купи зір. Тунелеві міста, Біская, Азори, Бермуди й Фіністерра. Колоди світел, коліру рубіна, сліпили очі як рефлектори. На Океані трохи ближче Європи пароплав, вірно наслідуваний світлами. Але той пароплав не рухається з місця. Під синіми лініями-

хвилями позначена червоним світлом легенька кривина, що веде через Бермуди, Азори, до Іспанії і Франції. Це тунель. А тунелем без угаву то сюди, то туди гонять блискавичні валки помежи континентами. Валки з шістьма вагонами, що п'ять хвилин! Світляний туман підноситься з того образу, що миготить, підпертого спокійними, самопевними, широкими, білими як молоко, великанськими буквами: Atlantic-Tunnel.

Чим бурхливіше гарячувала довкола Алляна атмосфера, тим краще він почував себе. Його настрої був чудовий. На око він був усе гарячий, під'охочений, сильніший і здоровіший, ніж коли. Його голова свобідніше спочивала на плечах, а ті плечі ще поширшали, поздоровшали. Його очі втратили дитинячий і добродушний вигляд, погляд став рішучий і скупчений. І навіть уста його, перше стиснуті, розцвіли якимось ледви помітним, несхопливим усміхом. Він їв із дуже добрим апетитом, спав добре й без снів, і працював — не переохплюючись, але рівномірно й витривало.

За те Мод втратила свій блиск і свою свіжість. Її молодість минула, з дівчини вона зробилася жінкою. На її лицьох не було вже тої давньої свіжої рум'яности, вони трохи поблідли, звузились, натяглись, насторожились, і чоло її вкрили зморщукки задуми.

Вона страждала.

У лютому й березні вона пережила декілька чудових тижнів, котрі їй надолужили за нудьгу й порожнечу зимою. Вона була з Маком на Бермудах, Азорах і в Європі. Головно під час їзди морем вона цілий день могла тішитися товариством чоловіка. Але після повороту їй іще важче стало наново зживатися з Бронксом.

Мак цілими тижнями бував у дорозі. Буфальо, Чикаго, Пітсбург, Тунелеве Місто, мотори на узберіжжю. Він так і жив у швидких поїздах. У Нью-Йорку ждала вже його ціла гора роботи.

Тепер, що правда, приїздив частіше до Бронксу, як пообіцявся, але сливе все, навіть у неділю, привозив зі собою роботу, котрої ніяк не можна було відкласти. Почасту приходив тільки, щоб виспатися, скупатися, поспідати, і знов як не було його.

У квітні сонце стояло вже високо на небі, і кілька днів було навіть гаряче, аж душно. Мод проходила з малою Едітою, котра вже зовсім жваво тріпотала побіч неї по парку у Бронксі, звідкіля пишно несло пахощами трухлої землі й молодого листя. І, як минулого літа, стояла вона знов, із дитиною на руках, цілими годинами перед кліткою з малпами і сміялася. Маленька Едіт, ціла розчервоніла від радощів, їздила на гарному шотландському поні, і обидві кидали хліб ведмедям, що, роззявивши пащу, стояли, припершись до решітки, навідувалися до маленьких львенят, — і так минало пополудне. Часами зважувалася Мод піти зі своєю дитиною до гамірного й порохнистого міста; і вона відчувала потребу прислухуватися до життя. Звичайно спинялася в городах Battery, де безнастанно то сюди, то туди з торохкотом пролітали надземниці над головами діточок, що бавилися. Із цілого безмежного Нью-Йорку це місце вона найбільше любила.

Поруч акварія стояли лавки, і тут сідала собі Мод; зір її й думи мрійно гуляли далеко поза заливом, а за той час її доня бавилася різнобарвним посудом у піску і сопла здорово з напруги і зворушення. Білі човни маялися безнастанно то сюди, то туди, поміж Hoboken, Ellis Island, Bedloes Island, Staten-Island і Брукліном у Нью-Йорку. По широкому,

молочному заливі і Гедсоні аж кишіло від них, деколи вона могла начислити рівночасно їх і трицять. На всіх то вгору, то вдолину вихитувалася без угаву двораменна підважниця, що скидалася на коромисла ваги. Здавалося, наче пароплави машерують собі в верстових чоботях. Пароплав Central of New Jersey проїжджав, обвантажений залізними вагонами, туги*) й човенця з митового уряду зі швидкістю блискавки перетинали море. Далеко в соняшній мряці зарисовувалися обрямки ясного пам'ятника Свободи, і здавалося, що він уноситься по воді. Позаду тяглася синя смуга, це було Staaten Island, вже ледви-ледви що видне. З коминів пароплавів стріляв угору білий промінь пари, і по хвилині чулося трубіння і свист. Залив розливався голосами, від пронизлового скавуління тугів аж до грубого бурмотіння океанських пароплавів, що від нього далеко й широко тремтіло повітря. Безнастанно брязкотіли ланцюги, і десь у далечині кували залізо. Галас був такий різноголосий і такий ріжноманітний, що робив вражіння дивовижного концерту й викликавав мрійливість і задуму.

Нараз зовсім близько затрубіло: великанський швидкий пароплав сунув у сонці по бруднозеленій воді Гедсена; на покладі грала капеля, ціла палуба була зацяткована людськими головами, а в насаді корабля видніла чорна маса спідніх палуб.

— Вітай, Едіто, вітай пароплав!

Едіт глипнула, замахала маленьким бляшаним відерцем і закричала — достеменно як свиставка туга.

Як було збиралися додому, то Едіт раз-у-раз домагалася, щоб її вести до батька. Та Мод му-

*) човни

сіла їй вияснювати, що не можна таткові перешкоджати.

Мод узялася знову до фортеп'яну. Вправлялася зпильна і знов найняла собі вчителя. Скільки вона забула! Кілька неділь ходила пильно на всі великі концерти; двічі в місяць сама навіть виступала на концертах у захистку для продавчиць і робітниць блюзок. Але те захоплення, яке з музикою спливало їй у кров, почало з часом що раз більше й більше змішуватися з болючою тупою тугою, так, що вона почала за якийсь час ізнов менче займатися музикою, і врешті кинула її зовсім. Ходила на виклади про виховання дітей, гігієну, етику й охорону звірят. Її ім'я появилось навіть поміж комітетовими панями стоваришень опіки над інвалідами й сиротами — тих модерних амбуляторій, де перев'язують рани, що їх завдає немилосерний бій праці.

Але порожня лишалася порожнею, і в ній кипіли гнів і жага.

Під вечір вона правильно дзвонила Аллянові й чулася спокійнішою, як чула його голос.

— Прийдеш сьогодні їсти, Маку? — питалася і ще не кінчала питання, а вже з напругою слухала, що він відповість.

— Сьогодні? Ні, сьогодні неможливо. Але завтра прийду, вже так собі укладу. Як Едіт мається?

— Ліпше, ніж я, Маку.

Але вона сміялася при тому, щоб його задурити.

— Може б ти піднесла її до апарату, Мод?

І Мод була вже щаслива, що він пам'ятає про її дитину, підносила малу догори, й Едіт мусіла щось лепотіти в телефон.

— Ну, гаразд, Маку! Це ніщо, що сьогодні не можна, але завтра не знатиму милосердя, чуєш?

— Чую. Завтра напевно. Добраніч, Мод!

Пізніше бувало часто таке, що Ліонові не вдавалося докликатися Мака до апарату, бо годі йому було відірватися від роботи.

Тоді Мод, нещаслива й люта, кидала з гнівом трубку й давай боротися зі слізьми.

Вечорами читала. Прочитувала цілі бібліотечні шафи. Але незабаром відкрила, що в усіх книжках здебільшого брехня. No, my dear,¹⁾ життя зовсім не таке! Та часами находила книжку, що цілком відповідала її горю в усій його величині. Тоді ходила сюди та туди, нещаслива, розжалоблена, по порожніх, тихих кімнатах, зі сльозами в очах. Нарешті попала на чудову думку — самій писати книжку. Якусь незвичайну книжку — і нею — зробити Макові несподіванку! Ця думка оп'янила її. Ціле післяобіддя вганяла собою по місті, щоб вишукати таку книжку, що вона собі придумала в голові. Нарешті найшла те, чого їй бажалося. Це був записник, оправлений у шкуру алігатора, з тендітним жовтявим папером. Зараз після обіду розпочала свою роботу. На першій сторінці написала:

Життя моєї маленької донечки Едіти, і що вона казала. Списала її мати Мод.

«Коли б Бог її беріг, мою солодку Едіт», писала вона на другому листку, а на третьому розпочала: «To begin with my sweet little daughter was born...»²⁾

Цю книжку мав Мак дістати на Різдво. Робота захопила її й заповнила її багато самотніх вечорів. Кожну дрібницю з життя її молоденької донечки вписувала сюди совісно. Всі смішні вислови, всі наївні й мудрі питаннячка, заміточки й думки

¹⁾ Ні, мій любий.

²⁾ Починаю з того, що моя солодка маленька донечка вродилася...

своїї дитини. Часами відбігала від теми й губилася у своїх власних журах і думках.

Вона жила від неділі до неділі, бо тоді Мак до неї навідувався. Неділя була для неї празником. Вона квітчала, прибирала хату, видумувала окремі страви, щоб ними надолужити Макові за цілий тиждень. Але часами і в неділю Аллян не міг кинути роботи.

Одної неділі несподівано викликано його до фабрики сталі в Буфало. А другої з черги неділі привіз він зі собою до Бронксу пана Шльосера, начальника будівельної станції на Бермудах, і Мод не мала так як нічого з нього, бо обидва вони провели цілий день на розборі технічних питань.

Враз одного післяобіддя в незвичайну пору з'явилася Мод у синдикатському будинку й переказала Ліоном, що бажає собі негайно говорити з Маком.

Вона ждала в їдальні, що припірала до Макової робітні, чула, як якийсь торохкітливий, товстий голос вичисляв ряд банків:

— Manhattan — Morgan Co. — Sherman. —

Вона пізнала голос С. Вульфа, якого не могла терпіти. Нараз він увірвав, і Мак кликнув:

— Зараз, скажи зараз, Ліоне.

Увійшов Ліон і шепотом передав відповідь.

— Я не можу ждати, Ліоне!

Китаєць заморгав збентежено й нечутно висунувся з кімнати.

Зараз же після того увійшов Мак, гарячий від роботи, в як-найкращому настрою.

Він застав Мод, як вона, закривши обличчя хусткою, ридала.

— Мод? — запитав здивований. — Що сталося? Може, що з Едіт?

Мод іще більше розридалася. Едіт! Едіт! А про неї він і не думав. А з нею не могло чого скоїтися? Вона аж заходилася від плачу.

— Я попросту так далі не видержу!—хлипала вона і ще глибше зарила своє личко в хустинку.

Що раз то сильніше вона ридала. І тепер ніяк уже не могла здержатися, як дитина, що розжалобилася. Вся лють її і жура мусіли вилитися словами.

Мак стояв хвилинку безрадний. Потім доторкнувся Модиного плеча і сказав:

— Але ж послухай бо, Мод, я ж тому нічого не винен, що Шльосер зіпсував нам неділю. Він приїхав зі своєї станції, і йому ніколи було задержатися тут довше, як два дні.

— Та не в тому річ. Ця одна неділя —...! Вчора були вродини Едіти... я ждала... я собі думала...

— Вродини Едіти?— сказав. Аллян збентежений.

— Еге. А ти забув!

Мак стояв перед нею засоромлений.

— Як тільки я міг? — сказав він. — Ще позавчора думав про те!

А по хвилині говорив далі:

— Послухай, маленька Мод, у мене цими днями стілько на голові; то тільки, як початок зробиться...

Тоді Мод скочила, тупнула ногою, гнівно глянула на нього й серед потоку сліз, що лилися по обличчі, сказала:

— Ти раз-у-раз це говориш — від місяців говориш це! Ах, що ж це за життя!—хлипала вона і знов кинулась у фотель, і знову закрила лице хустиною.

Мак ставав що раз то більш безрадний. Він стояв перед нею, як вилаяний школяр, і червонів. Він

ніколи ще не бачив Мод такою сердитою, як сьогодні.

— Але ж послухай бо, Мод, — почав він знову, — не раз буває більше роботи, ніж чоловік може думати — але незабаром буде краще.

І він просив її, щоб іще трохи йому потерпіла, щоб себе розважала, займалася музикою, ходила на концерти, до театрів.

— О, я це вже все випробувала, така нудьга... вже мені горлом лізе... і все тільки ждати та ждати...!

Мак хитав головою й безрадно дивився на Мод.

— Так що ж мені з тобою робити, girlie ¹⁾, що мені з тобою почати?—питався тихенько.—Може, виїдеш на кілька неділь на село? До Berkshire?

Мод прожогом підняла голову і вперлася в нього мокрими, лискучими очима.

— Ти мене хочеш зовсім позбутися?—питалася, отворивши рот.

— Алені, ні. Я хочу, щоб для тебе було як найкраще, кохана Мод. Мені тебе жалко... так, щиро...

— Я не хочу, щоб ти жалів мене, ні...

І наново струснуло нею те сильне, глупе ридання.

Мак узяв її на коліна й пестощами старався заспокоїти її та перемовити.

— Я приїду сьогодні ввечір до Бронксу, — сказав він нарешті, так наче б тим уже все полагоджувалось.

Мод обтерла своє розплиле в сльозах обличчя.

— Добре. Але як прийдеш пізніше за пів до дев'ятої, то я з тобою розведуся!

І нараз спалахнула темним рум'янцем при тих словах.

— Я часто над тим думала — так, Маку, хоч смійся, хоч ні, а це не спосіб так поводитися зі своєю жінкою, я тобі кажу.

Вона обняла Мака, притиснула своє гаряче личко до його смагливого обличчя й шептала:

— О, як я люблю тебе, Маку! Я тебе так люблю, так люблю!

Її очі блищали, як з'їжджала ліфтом із трицять другого поверха. Вона почувала полегкість, у серці стало тепло, а тільки чогось було соромно трохи. Вона думала, як Мак ізбентежився, згадала його журу в очах, його безрадість і скрите здивовання, як, мовляв, вона мало розуміє, що йому така необхідна та ціла робота. «Я поведилася, як дурна гуска» — думала — «так по-дурному! Що собі тепер Мак подумає про мене? Що в мене немає жадної сміливості, ні терплячки, ні зрозуміння для його роботи — і як це глупо було брехати перед ним, що я вже часто думала про розвід.» Це їй аж тепер упало на думку.

— Так, дійсно, як гуска — а real goose!—¹⁾ поведилася я, — сказала напівголосно сама до себе, всідаючи до повоза. А щоб хоча трохи придушити в собі почуття сорому, що так по-дурному поступила собі, вона усміхалася тихесенько.

Аллян дав Лінонові наказ, щоб чверть до восьмої викинув його з бюро. Рівнісько! Кілька хвилин перед восьмою Аллян швиденько скочив до крамниці, накупив силу подарунків для Едіт, і де-

¹⁾ справжня гуска

що для Мод, та не вибіраючи довго, бо й так у тих річах він нічогосінько не тямив.

«Модина правда,» думав він, їдучи вгору ав-том простісінькою як мотузок, шість миль довгою Lexington Avenue і з натугою розмірковував собі, як собі на будуче влаштувати, щоб хоч трохи більше могли посвятитися сім'ї. Але до чогось путнього не додумався. Бо ж, на правду, робота з дня на день росла та росла, а не меншала. «Що мені робити?» думав він, «як би то хоч дістати кого на місце Шльосера, він мені аж занадто несаможітний».

Потім нагадав собі, що в нього в кишені кілька дуже спішних, важних листів, прочитав їх і підписав. Коло Harlem River-а справився з ними. Сказав спинити авто і вкинути листи. Ще було десять хвилин до пів дев'ятої.

— Бери, Анді, на Бостон Род, let her rip, ¹⁾ але дивися, не переїдь нікого.

І Анді гнів-летів по Бостон Род, що проходжі розскакувалися, і кінний вартувий пустився учвал за ними в погоню. Має поклав ноги на протилежне сидало, закурив цигару й заплющив перетомлені очі. Він ось-ось уже засипав, як саме сильним рухом у зад авто спинилося. Цілий дім був святочно освітлений.

Мод збігла сходами як дівчинка й кинулася Аллянові в обійми. Ще біжучи квітником, кричала:

— Ах, я така гуска, Маку.

Ї нічого було до того, що шофер слухав.

Так, тепер вона терпляче ждатиме й не буде вже жалітися.

— Кленуся Богом, Маку.

¹⁾ жени, що сили

Мод додержала слова, хоч як їй було важко. Вона не жалілася більш, як Мак не приходив у неділю або навозив стільки роботи, що для неї і хвилинки в нього не лишалося. Вона знала, що Мак перебрав на себе надлюдську роботу, котра иньчих пожерла б цілком, і це вже її була річ, щоб не накладати на нього ще більш тягару. Навпаки, їй треба було старатися, ті скупенькі вільні хвилини відпочинку владити йому можливо як-найкраще.

І так була вона рада й весела всяк раз, як він до неї приходив, і ні словечком не зраджувався, що цілими днями тужила за ним до безтями. І дивне диво — він, Мак, і не цікавився тим, йому й через голову не проходило, що вона могла страждати.

Прийшло літо, осінь, у парку в Бронксі пожовкло листя, і з вершечків дерев, що стояли перед хатою, почали цілими жмутками падати листочки, хоч подих вітру й не торкався їх.

Мак запитався її, чи вона не мала б часом охоти перейти жити до Tunnel-City? Вона скрила своє здивовання. Так, він має там кілька разів на тиждень діло, і, крім того, задумує в неділю до обіду владити там години прийняти, щоб, мовляв, тоді кожний інженер, чи робітник мали змогу чи пожалітися йому, чи висловити свої бажання.

— Як ти собі бажаєш, Маку?

— Я собі думаю, що так буде найкраще, Мод. І так я задумую, як мога швидче, перенести свої бюро до Tunnel-City. Правда, я боюся, що там тобі буде занадто самотно...

— Гірш не буде, як у Бронксі, Маку, — відповіла Мод, усміхаючись.

Перевіз мав відбутися з весною, але, підготовляючись до нього, Мод часто спинялася й думала собі:

«Господи, що ж то я в тій цементовій пустині робитиму?»

Вона мусіла щось почати, щось, що зайняло б її, відганяло журні думи і мрії.

Нарешті попала на чудову думку і з цілим запалом кинулася переводити її в життя. Ця думка оживила її, настроїв у неї зробився такий веселий, а усміх такий таємний, що навіть Макові впало це в очі.

Зпочатку Моду тішила цікавість Мака, але далі таки не могла вдержати таємниці при собі. Еге, справа була ось яка: вона мусіла мати якусь роботу, якесь поважне заняття, справжню працю. Не забавку, а працю. То ж вона прийшла на думку, працювати в лікарні Тунелевого Міста.

— Не важся сміятися, Маку!

Еге, вона зовсім поважно про це думає. Зрештою, вже почала курс. У дитячій клініці д-ра Васермана.

Мак призадумався.

— Дійсно почала вже, Мод? — питався далі, все ще недовірливо.

— Еге, Маку, перед чотирма неділями. Як на весну переїду до Тунелевого Міста, то матиму заняття. Інакше бути не може.

Та тепер Мак був зовсім спантеличений, він призадумався і став дуже поважний. Заспокоєний несподіванкою, кліпав очима й ніяк не міг найти слова. Мод чудово забавлялася! А потім він кивнув кілька разів головою.

— Може, це й добре, як ти трохи працюватимеш, Мод!—сказав він поволі й задумчиво.—Але чи це мусить бути саме лікарня..?.

Та нараз він із утіхи розреготався. Він побачив свою маленьку Мод у костюмі сестри-жалібниці!

— Багацько тобі платні?

Одначе Моду розсердив трохи його невинний сміх.

Її задум він брав за примху, за забавку. Він не довіряв її витривалості. Він ніяк не розумів, що для неї праця стала необхідністю. Її вражало, що він так мало завдає собі праці, щоб зрозуміти її.

«Колись щось таке мене ніколи не вражало»,— думала вона собі другого дня. «З того виходить, що я змінилася!» І Мод мучилася день і ніч із тої самотньої причини, що втратила певність свого щастя, починала розуміти, що жінка бажає чогось більше, ніж любови й обожування.

Вечір була дома сама. Падав чудовий дощ, було свіжо надворі, і вона записувала у своєму журналі .

Вона вписала кілька висловів маленької Едіт, котрі явно зраджували наївну жорстокість і дитячий егоїзм у її обожаної доні. Прикмети—питомі всім дітям, не забула Мод додати. Потім снувала далі свої власні думки й писала: «Здається, дійсно безкорисними можуть бути тільки матері й заможні жінки. Дітям і чоловікам бракує тої прикмети. Чоловіки перевищують дітей настільки, що бувають безкорисні й жертвують собою в малих, назверхніх, могла б сказати, незначних речах. Своїх найглибших і сутніх зворушень і бажань вони не зречуться ніколи, навіть на користь улюбленої особи. Мак чоловік і егоїст, як усі чоловіки, цього докору я не можу замовчати, дарма що люблю його цілим серцем».

Вона поглянула, чи Едіт уже спить, накинула на себе шаль і подалася на веранду. Тут сіла собі у плетене крісло й почала прислухуватися шуршінню дощу. На південному заході стояла понура пожежа: Нью-Йорк.

Вже як хотіла йти до спальні, кинула оком на відчинену книжку на писальному столику. Вона переглянула записки і, хоч перше у глибині душі гордилася своїми мудрощами, тепер хитнула головою й дописала під сподом: «Годину після того, як я прислухувалася шуршінню дощу. Чи не роблю я Макові несправедливих докорів? А хіба я не те, що зветься егоїстом? Чи вимагає чого Мак від мене? Або чи не вимагаю я, щоб він жертви приносив? Здається мені, що все, написане досі, цілковите безглуздя. Сьогодні не доберуся до правди. Гарно шуршить дощик. Він дає спокій і сон. — Мод, маленьке Макове дуренько».

ТРЕТЯ ЧАСТИНА.

1.

З а той час Макові сверлівниці вжиралися на всіх п'ятьох робітних централях уже на цілі милі в темряву. Наче дві жахливі брамища, що ведуть у підземелля, виглядали ті тунелеві гирла.

День і ніч без перерви вилітали з тих брамищ на верх довжелезні валки, навантажені каменюками. День і ніч без перестану впадали в них у скаженому темпі поїзди з робітниками й матеріалом. Як рани, гангринові чорні рани, були ті подвійні штольні, котрі раз-по-раз випльовували гній і висмоктували свіжу кров. А там усередині, у глибині, з тисячами рамен скаженіла людина.

Робота Аллянова, то була не та робота, яку знав досі світ, а була це скаженіна, пекельна боротьба за секунди. Він про жогом пробивав собі дорогу крізь каменюки!

З тими самими машинами, з тим самим сверлячим матеріалом, з робітними методами давніших часів Аллян потребував би був до закінчення будови дев'яносто літ. Та він працював не вісім годин денно, а двадцять чотирі. Працював у неділю і свята. При вертільнях завів шість змін; його люде мусіли виконувати в чотирох годинах те, чого не виконали б при повільному темпі й за вісім. Таким чином він збільшив видатність праці вшестеро.

Місце, де сверлівниця працювала, вертільню, звали робітники «пеклом». Тут був такий неможливий галас, що майже всі робітники більш-менш були поглухли, дарма що вуха були позатикані ватою. Аллянові сверла, що продовжували гору, починали брязкливим скреготом, гора кричала як нараз тисячі дітей у смертельному страху, сміялася як тьма божевільних, маячила як хорі в гарячці в лазареті і греміла нарешті як величезні водопади. Через кипуче гарячі штольні розносилися на п'ять миль такі страшні, нечувані тони й інтерференції, що ніхто й не почув би того, як би й ціла гора завалилася. Що галас пожирав усі накази й рокові сигнали, то накази треба було давати оптичним шляхом. Величезні рефлектори кидали яскраві світляні кулі, то сліпуче білі, то знову як кров червоні, кидали їх у хаос облитих потом людських клубків, тіл, каменюк, що, маючи самі подобу людських тіл, спадали згори, і скочувалася курява наче густа хмара пари у світляній кулі рефлекторів. А посеред того хаосу тіл і камінюк, що котилися всуміш, лізла, трясучись, сива, порохом покрита потвора, наче почвара зпередпоконвіку, що тачалася в намулі: Аллянова сверлівниця.

Аллян продумав її аж до найменчих подробиць; вона скидалася на незвичайно великого, опанцерованого слизняка-чорнильця, в якого тельбухами були каблі й електромотори, в черепі мав голі людські тіла й тяг за собою хвіст із телеграфічних дротів і каблів. Енергія його рівнялася двом льокомотивам швидкої валки. Гніаний нею, ліз він уперед, облапуючи своїми вусищами, ріжками й язичками широкороззявленої пашеки гору — і випльовуючи зі щелепів ясне світло. Він трясся зі злоти, наче передпотопові звірюки, розкочувався то на ліво, то на право, в почуттю ро-

скоші нищення й, серед виття й гуркоту, вжирався аж по голову в каміння. То знову втягав назад ріжки, вусища й язички — то були сверла з коронами з алляніту, порожні в середині, охолоджені водою, а те, що він упльовував порожніми сверлами в діри — це були вибухові матерії. Як чорнилець у морі, так і він зміняв нагально свій колір. З його щелепів парувала кров, на близні на плечах миготіло щось, що віщувало лихо, таємно, як чорнилець у морі, повертався він назад, оповитий червоною парою — і знову ліз наперед. Вперед і назад, день і ніч, рік-у-рік, цілими десятками років, без перерви.

Як тільки він зміняє колір і лізе назад, то якстій ціла ватага людей дереться по скалі і в гарячкій швидкості звиває дроти, що звисають із висверлених дір. І знов, гнана смертельним страхом, ватага тікає зараз же геть. Щось реве, гремить, дудонить. Розторощена гора грізно котиться за втікачами, град каменюк женеться поперед неї і з лоскотом б'є в опанцеровані плити сверлівниць. Хмари куряви котяться назустріч червоному вогняному подихові. Нараз звірюка знову яскравобілим світлом засліплює очі, й ватага напівголих людей кидається в кипучу хмару куряви, і підгортає румовище, з якого виходить іше дим.

А потвора преться жадно наперед, витягає свої прожерливі знаряддя, що від них страх бере, кліщі, крани, висуває наперед свою сталеву долішню щелепу, підносить її вгору і жере каміння, скелі, грузь, що кидають їй у пащу сотки людей зі змореними лицами, блискучими від поту. Її щелепи починають молоти, пожирати, черево, що сягає землі, надувається, проковтує, і задом виходить безконечна річка скель і каміння.

Та сотка зіпрілих, поморених бідолах там на горі аж заточується поміж камінням, що котиться, шарпає ланцюгами, кричить, реве, і гора румовища тане й усувається на очах під їх ногами. Геть каміння з дороги, ось гасло!

Та ось уже знов риють, вертять, добвають позбивані клубками, повкривані смугами бруду люде під прожерливим знарядям потвори, щоб промостити їй дорогу. Засапані чоловіки таскають сюди бруси й шини, вкладають бруси, пришрубовують шини, і повтора сунеться вперед.

На її тілі, покритому брудом, по боках, на череві, на вигнутому хребті висять дрібосенькі люде. Вони вертять діри у стелі, на стінах, у долівці, у скельних звисних відломах, так, що можна їх кожної хвилини заповнити патронами й розсадіти в повітря скелі.

Як гарячково, скажено кипіла робота перед сверлівницею, так гарячково і скажено шаліла вона й позад неї, де витікала безмежна річка каміння. Рівно в пів години машина мусіла мати позаду свободний шлях на двісті метрів, щоб виждати, як будуть розсаджувати скелю.

І як тільки зпід черева машини на невсипушому рушті появлялося каміння, так зараз вискакували на нього геркулічні хлопці, і закидали ланцюги на величезні брили, яких ніяка людська сила на могла зрушити. І їдучи враз із машиною на рушті, що виставав позад неї на десять кроків, вони присилювали ланцюги, закинені на величезні брили, до кранів, що тупо визирали з задньої стіни сверлівниці й підіймали брили.

Невсипущий рушт із лоскотом і тріском зсипав камінні маси в низенькі, залізні, позгудзовувані тачечки, подібні до вагонеток у копальнях вугля;

той безмежний хвіст тачечок, що їх із лівого шинового шляху перекидали на правий при допомозі лучбових шин у формі півколеса, чапів за руштом саме так довго, як було треба, щоб позабірати каміння і брили. Їх тягла копальняна льокомотива, порушувана акумуляторами. Купи людей із блідими обличчями, з квашею бруду на устах, крутилися коло рушту й вагонеток, рили, котили, згрібали лопатами і кричали, яскраві рефлектори немилосердно кидали на них сліпуче світло, а вітер із повітряних проводів дув на них, як ураган.

Битва коло сверлівниці була вбивча, і що-днини траплялися каліцтва, а часто-густо й смерть.

По чотирогодинній отій скаженні людей змінювали. Поперетомлювані, зварені у власному поті, бліді, напів непритомні з ослаблення серця, вони кидалися на мокре каміння вагону і вмиль засипали, щоб аж через день прокинутися.

Робітники співали пісню, що її склав один ізпоміж них. Пісня починалася ось як:

Там у тому пеклі, браття,
У тунелю, в середині,
Там вам спека, там гремить!
Extra доляр за годину,
За годину доляр extra
Мак заплатить за твій піт...

Сотками тікали вони з «пекла», багато за короткій час звалювалося раз на все. Але все нові приходили.

2.

Мала копальняна льокомотива, торохкочучи, тяглася цілі кілометри зі своїми тачечками через тунель, аж туди, де стояли залізничні вагони, що кранами підтягали тачки угору й випорожню-

вали їх. Як вагони були повні, валки від'їжджали, дванацять на годину або й більше — і на їх місці були вже нові з матеріалом і людьми.

У американських штольнях посунулася робота з кінцем другого року на дев'яносто п'ять кілометрів наперед, і на цілому тому просторі горіла й шаліла робота. Бо Аллян безнастанно підганяв, щоб як-найбільше напружувати сили, щоденно, що-години. Без милосердя звільняв інженерів, що не могли подужати необхідних кубічних метрів, без милосердя викидав робітників, що задихалися в тунелі від роботи.

Там, де ще залізні тачечки торохкотять, і розшарпана штольня переповнена порохом, камінними скалками, грюкотом і лоскотом, там полки робітників при світлі рефлекторів таскають бальки, поперечниці, дошки, щоб забезпечити штольні проти завалу камінням ізгори. Громада техніків закладає електричні каблі, провізоричні кишки й рури на воду та впомповуване повітря.

Біля поїздів кидаються сюд та туд ватаги людей, витрушують матеріял і розкладають його по цілому шляху, щоб на випадок потреби зараз мати його під рукою: бальки, дошки, заціпки, залізні підпори, шруби, рури, каблі, сверла, вибухові набої, ланцюги, шини, бруси.

А що триста метрів лютує поміж поперечними одвірками ватага брудних постатей, що сверлять у стінах штольні. Вони розсаджують і вибивають нішу заввишки чоловіка, і як тільки появиться з пронизливим свистом валка, вони тікають, ховаючись поміж одвірками. Незабаром ніша вже така глибока, що їм уже й не в голові валки, і по кількох днях стіна глухо дудонить, завалоється, і вони стоять у рівнобіжних штольнях, де гонять валки, як із того боку. Потім проходять далі своїх три-

ста метрів, щоб почати вибивати нову поперечну стіну.

Ті поперечні вибої служать задля вентиляцій і для сотні інших цілей.

За ними крок-у-крок іде ватага людей, завдання яких вимуровувати як слід вузькі сполучні проходи. Рік-за-роком вони нічого іншого не роблять. Тільки кожну двадцятку поперечну штольню лишають, як була.

Далі, вперед!

Ось зі шумом набігає валка і стає коло двадцятого поперечного вибою. Громада почорнілих хлопців зіскакує з вагонів, і сверли, мотики, залізні підпори, мішки з цементом, шини, бруси зі швидкістю блискавки мандрують по їх плечах до поперечного вибою, а за той час позаду з нетерплячкою верещать дзвони спинених валок. Далі! Валки котяться. Поперечна штольня проковтнула почорнілих хлопців, сверла пронизливо пишуть, щось тріщить, каміння розтріскується, штольня ширшає й ширшає, вона стоїть навкоси до тунелевих скопів, залізо й бетон її стіни, її стеля, її поміст. Шини ведуть почерез неї: це зворотниці.

Ті зворотниці мають ту неоцінену вартість, що як завгодно можна переводити що-шість кілометрів поїзди, які вічно надходять із матеріалом та з камінням, із одної штольні до другої.

Таким незвичайно простим способом ізроджується вільний простір на шість кілометрів для будови.

Шестикілометровий ліс балків, поперечниць, підпор, засувів переминається на шестикілометровий ліс залізних ребер і залізних руштовань.

Де є пекло, там буває й чистилище. І як при будові тунелю були люде пекла — „hellmen“, так

були й люде чистилища — „purgatorymen“, бо те місце будови звалося „purgatory“ — чистилище.

Тут дорога вільна, море вагонів котиться до того місця штольні, і китягами звисають із вагонів люде. На сто полях відразу розпочинається бій: чути гарматні вистріли, гудуть сигнали з рога, блищать рефлектори. Штольня більшає до відповідної ширині й височині. Щось дудонить, наче важка куля гармати поцілила панцирний корабель. Залізні підпори й шини з грюкотом грому падають на землю. Червоне залізо затоплює штольню, ребра, плити, точені в фабриках Пенсільвенії, Огайя, Оклагеми й Кентока. Зривають старі шини, динаміт і мелініт розпорює долівку, мотики й лопати ходять у крутіж! Стережіться! Із повикривлюваними мордами, з напухлими м'язами, з набубнявілими жилами на висках, поскручувані наче гадюки, виють і сопуть, одна за одною, купи тіл: таскають бруси, могутні подвійні Т-двигуни, що мають двигати на собі шини тунелевих валок (тунелева валка має бути одношинова). Зграя інженерів із мірильними струментами й апаратами лежить на землі, працює з напругою всіх своїх нервів, а під брудними смужками малює їх напівголе тіло. Бруси, чотирі метри завдовжки, вісімдесят сантиметрів завгрубшки, по краях трохи підігнені вгору, закладають у бетон. Як закладають днище в кораблі, так тут бруси кладуть один побіля другого, бетонова річка насувається на них, і вони в ній поринають. Це швилі. Як сто мурашок тягне солом'яну стебелину, так сотка людей, сопучи, з заляклими колінами, тягне трицятиметрову шину, що її прикріплюють на брусах. За ними сунуться другі з важкими частинами ребер, котрі, як залізне руштовання, мають обхопити цілий склеп тунелю. Зложені, мають ребра вид еліпси,

в основі трохи приплесканої. Чотири частини складаються на ребро: один брус, дві побічніці і стеляна частина, очіпок. Ці частини споєні одна з одною залізям, грубим на цаль. Закліпні машини прискочуть, штольня гуде. Ребро входить у ребро. Решітка з червоного заліза обтискає штольню. Але вже позаду деруться вгору по залізному руштованню люде, щоб вимуровувати плащ тунелю—грубий на метер панцир, з заліза-бетону, якого не розторошить хоч-який тиск ізназверха.

По обох боках могутних шин вкладають у відповідних відступах рури ріжних-найріжніших розмірів, приклепують, зашрубовують. Рури для телефонічних і телеграфічних дротів, для каблів, великанські рури на воду, могутні рури на повітря, що його від ранку до вечора, без угаву, втискають до штольнів машини, уставлені десь поза тунелем. Є окремі рури для пневматичної поспішної пошти. На рури насипають пісок, груз; поверх цього кладуть бруси, закладають шини для звичайних поїздів із матеріалом і камінням, солідні шини, що дозволяють валкам із матеріалом і камінням перелітати зі скорістю швидкої валки.

Що-тільки ті там заклепили останнє ребро, як уже скінчено шлях на просторі шістьох кілометрів; на нього пущено валки, валки гонять шляхом, а мулярі все ще висять у залізному руштованню.

Трицять кілометрів позад вертільні, де гула й дудоніла сверлівниця, штольня була вже зовсім готова.

3.

Але ж це було ще не все. Тисячу справ треба було наперед передбачити! Як тільки американські

штольні зіткнуться зі штольнями, що пробивають собі дорогу через гнайс від Бермудів, то цілий простір мусить уже бути готовий до руху.

Аллянові пляни роками були вже готові аж до найменших подробиць.

Що двадцять кілометрів казав він у горі виконувати малі станції, в яких мали проживати придорожні сторожі. Що шідесят кілометрів задумав він потворити більші станції, а що двіста сорок кілометрів великі. Всі ті станції були складами запасних акумуляторів, машин, харчів. Більші й великі станції повинні були містити в собі трансформатори, станції високої електричної напруги, холодильні й машини на повітря. Крім того, необхідно було збудувати бічні штольні, в котрих можна б було помістити зайві валки.

До всіх тих робіт вишколено з'окрема ріжнородні робітничі куріні, і ціла та орда вгризалася в гору й вибивала лявіни каміння.

Як вулкан серед найбільшої скаженини, виригували тунелеві гирла день і ніч гори каміння. Безнастанно, густо, один за другим, вилітали з роззявлених брам повні поїзди. З легкістю, що око захоплювала, летіли під гору на те, щоб, діставшись там, на хвилинку спинитися. Та те, що видавалося тільки камінням і жорствою, нараз на вагонах заворушувалося, і з вагонів зіскакували зачорнені, обмащені, непізначні постаті. Валка з камінням гадюкою звивалася поміж сотками зворотниць і стрілою мчалася далі. Великим луком об'їжджала „Mac City“ (так звалось загально в Нью-Джерсі Тунелеве Місто), доки не доходила до одного зі сотні шляхів над морем, де її розвантажувано. Тут над морем усе було веселе, свобідне, бо всі мали «легкий тиждень.»

Аллян добув двісті кубічних кілометрів каменю, що ними можна було збудувати мур від Нью-Йорку до Буфала. Він був паном найбільшої камінярні на світі; але ж бо він не марнував ні шматочка. Цілий великанський терен знівелював із користю. Побережжя, що трохи стрімко спадало над морем, вирівняв і мілке море випер геть на кілька кілометрів. Там далі, де море було вже глибше, зсипував день-у-день вагонами вантаги камення, і так, зпроквола врзувалася геть далеко в море величезна гребля! Це був один із прибережних бульварів Аллянової пристані, котрий на карті міста будуччини так збивав зпантелику цілий світ. Дві милі далі будували його інжинери таке велике й таке рівне купелеве побережжя, якого не знало ще ні одне місто на світі. Тут мали станути велетенські купелеві готелі.

Саме Mac City виглядало як величезне, румом засипане поле, на котрому не було ні деревини, ні куша, ні звірина не жила, ні пташина. Воно яріло на сонці, що аж боліли очі. Аж ген-ген далеко той пустар покрив залізничий шлях, понатиканий як у віяльця по обидва боки шинами, наче в магнетичній фігурі, на бігунах у котрої поукладалися стружки залізя. По всіх усядах стрибали електричні, парові поїзди, по всіх усядах копотіли льокомотиви, чулося рев, пронизливий тарахкіт, свист, дзвяк, гули дзвінки. З другого боку, у провізоричній Аллянової пристані ждала сила копітливих пароплавів, великих вітрильних кораблів, що понавозили з Чікага, Монтріоля, Портленду, Ньюпорту, Чарльстону, Саванагу, Нового Орлеану, Гальвестону заліза, дров, збіжжя, худоби, і всякої харчі. На північному сході стояв грубий мур диму, непрохідний: вантажний двірець.

Баракки позникали. На терасах скопового викрою блищали скляні покрівлі: піддашниця на машини, моторові централь, а до них попріпиралися високі як вежі бюрові будинки. По середині камінного пустиря здіймалася двацятиповерхова гостинниця: „Atlantic-Tunnel“. Вона була біла як крейда, новісінька, і в ній спинялися рої інженерів, агентів, заступників великих фірм, тисячі цікавих, що кожної неділі вибиралися сюди з Нью-Йорку.

Напроти збудував Ваннамакер тимчасовий дванацятиповерховий товаровий дім. Широкі вулиці, вже подокінчувані, тяглися мотузком поперез поле румовища, поверх скопового викрою поперекидано мости. Але на периферії камінного пустиря розіклалися привітні робітничі міста зі школами, церквами, игровищами, зі шинками «на стоячки» й реставраціями, якими заправляли колишні боксери й переможці на перегонах. Далі вдоліні, в лісі малих карликуватих сосонок, стояв однин-один, забутий і мертвий будинок, що скидався на синагогу: крематорія з довгими й порожніми наперехрест коритарами. Тільки в одному коридорі виднілися вже урни. І всі вони мали одні й ті самі написи, під англійськими, французькими, російськими, німецькими, італійськими, китайськими іменами: упав жертвою при будові Atlantic Tunnel-ю — при висаджуванні — засипаний — переїханий валкою: як написи лицарів, що наклали головами на полі бою.

Близько моря стояли білі нові лікарні, улаштовані і збудовані відповідно до найновіших вимог. Тут, надоліні, трохи збоку, в новозакладенім горді стояла нова вілля: Модина хата.

4.

Мод зібрала у своїх руках стільки влади, скільки лишень було можна.

Вона була головою захистку для видужників — жінок і дітей із Мас Сіті. Далі належала до комітету, зложеного з лікарів і лікарок, котрі дбали про гігієну в хатах робітників, обходили породіль та займалися немовлятами. Із власної ініціативи заклала вона для молодих дівчат школу ручних робіт і домашнього хазяйства, дитячий городчик і клуб для жінок і молодих дівчат, у якому що-п'ятниці відбувалися невеличкі виклади й музикальні продукції. Вона мала роботи по шию. Мала своє «бюро» й урядові години таксамо, як Мак, держала приватну писарку і стенографістку, а до помочі мала сестер-жалібниць, учительок — дочок із перших сім'їв Нью-Йорку.

Мод ніколи нікого не скривдила, все була дуже вважлива, привітлива, весела, співчувала щиро з чужою долею й тим саме здобула собі любов усіх і в багатьох пошану.

У своїй характері як член гігієнічного комітету вона пообходила майже всі робітничі хати. В італійській, польській і російській частині повела енергічну й переможну кампанію проти бруду й нужі. Вона переперла, що час-до-часу почали переводити дезинфекцію по всіх хатах і вичищувати їх ізгори аж до споду. Хати були майже цілі з цементу, то й можна було їх вимити як прачкарню. Її школа хазяйства була битком набита. Вона придбала визначні вчительські сили і для кухні і для кравецького верстату. Мод не лінувалася, раз-у-раз усе доглядала й перевірю-

вала, ні на хвилину не випускаючи своїх установ із очей. Простудіювала цілі бібліотеки відповідної літератури, щоб здобути собі необхідне теоретичне знання. А їй це, їй-Богу, не так то й легко було так усе чудово та добре влаштувати, бо ж із природи в неї не було ніякого організаторського хисту. Але якось ішло. Мод була горда на ті похвали, якими обсипували по газетах її установи.

Найважливіше одначе поле її діяльності — це був захист для жінок і дітей, що видужували.

Захист той сусідував із її вілею, їй треба було пройти лише вперек два городи. Вона являлася там що-дня рівно в дев'ятій уранці на свій обхід, займалася кожною піклованкою з'окрема й часто помагала з власної кишені, як бюджет шпиталю був вичерпаний. Незвичайною дбайливістю обгортала вона повірені їй діточки.

Вона мала роботу, втіху, гарні висліди в роботі, її відносини до світа й до людей багатчали, давали кращі наслідки, але ж Мод була аж надто чесна, щоб не признатися, що все те ніяк не може заступити їй родинного щастя.

Два, чи три роки жила вона з Маком найчистішим щастям, доки не прийшов тунель і не відібрав його від неї. Мак любив її ще, так! Він був уважливий, увічливий, то правда, але це було не те, що колись — по що брехати?

Вона бачила його тепер частіше, ніж у перші роки будови. Він задержав собі, що правда, бюра і в Нью-Йорку, але й тут, у Тунелевому Місті владив для себе робітню, і з малими перервами пересиджував у ній цілими тижнями. З того боку їй нічого було жалітися. Але Аллян сам перемінився. Його добродушність, його наївні веселощі, що в початках їх подружжя так її ди-

ували та захоплювали, зникали що раз більш і більше. Поважний при роботі й серед громадянства, такий був він і дома. Він старався бути веселим і все бути по собі, як колись, але це не все йому вдавалося. Він був розсіяний, виснажений роботою, з його очей біла якась немов нестямність, — вираз, котрий зроджує зосередження на одній й тій же думці. І обличчя його змарніло і зробилося якесь тугіше.

Минулися ті часи, коли він брав її на коліна й пестив. Він цілував її кожний раз, як приходив і відходив, заглядав у вічі, усміхався, — але її жіночий інстинкт не дався задурити. Дивним дивом, хоч ним робота крутила наче в вирі, він не забував уже тими всіма роками ні одного з таких «важних днів», як уродини Едіти або її, дня їхнього весілля, Різдва. Але Мод якось раз випадково побачила, що ті дні були в його кишиневому календаріку підчеркнуті червоним олівцем — і вона зрезигновано усміхнулася: він собі затямлював їх механічно, а не серцем, яке повинно було йому щоднини все це нагадувати.

Велось їй так, як майже всім її подругам, чоловіки котрих за-дня помітали собою по фабриках, банках, лабораторіях, обожали своїх жінок, навішували на них мережива, перли, хутра, дуже уважливо водили в театр, але думками все ж таки були при роботі. І Модине життя було таке саме, та тільки вона, Мод, уважала таке життя страшним. Вона воліла була бути бідною, незнаною нікому, жити далеко від світа — але за те вимагала, щоб була вічна любов, вічна ніжність. От чого вона собі бажала, хоч це їй видавалося часами дурним.

По скінченню роботи Мод залюбки займалася ручною роботою й давала волю своїм думкам.

Тоді вона раз-по-раз заверталася до тих часів, як Мак її сватав. У спогадах її він жив незвичайно молодим і наївним. Зовсім не обізнаний із поведінкою з жінками, він ніколи не попадав на думку, в якийсь оригінальний спосіб виявляти свої любовні почуття. Квіти, книжки, білети на концерт і до театру, невеличкі лицарські послуги, зовсім так, як кожний банальний собі чоловік. А проте це їй на ньому сподобалося нині, може, більше, ніж коли. Але потім зовсім несподівано він змінив свою поведінку й почав скидатися на того Мака, яким вона його тепер знала. Одного вечора, після ні сякої, ні такої відповіді, він сказав їй енергічно й майже нечемно: «Подумайте над тим. Даю вам до завтра, до п'ятої години час. Якщо не зможете до того часу рішитися, то не почувете ніколи більше від мене подібного слова. Good bye!» І що ж, рівно в п'ятій з'явився..! Мод безнастанно з усмішкою нагадувала собі цю сцену, але її не забувала, з яким трепетом пробула ту ніч і той день.

Чим більше тунель забірав від неї Мака, з тим більшою завзятістю і з тим більшою впертістю, що гоїла, хоч zarazом і розривала болем її душу, думки її крутилися коло перших їхніх проходів, розмов і невинних, але ж таких важних і значних, переживань їхнього молодого подружжя. Вона кохала лютий гнів у душі до тунелю! Вона ненавиділа тунель, бо він був сильніший за неї! Ох, та маленька порожнеча з перших днів давно вже проминула. Їй було тепер однаково, чи ім'я Мака знають у п'ятьох частях світа, чи ні. Коли ніччю вдирався в її кімнату примарний відблиск освітленого Тунелевого Міста, ненависть до тунелю зростала так сильно, що Мод замикала віконниці, щоб його не бачити. Вона готова була плакати зі злості, і часами плакала, але тихенько, щоб ніхто

не бачив. А коли бачила, як валки кидаються у штольні, то тільки головою хитала. Це було щось несамовите! А отже для Мака видавалося це чимось зовсім зрозумілим. І все ж таки — й ця надія держала її на ногах — вона сподівалася, що Мак навернеться до неї. Прийде колись така днина, і тунель знов таки віддасть їй його назад! Як піде перший поїзд...

Але, Боженьку милий, це ж минуть ще роки! Мод зітхнула. Терпцю, терпцю! Поки-що в неї своя діяльність. У неї її кохана Едіт, що за той час розвинулася в маленьку панянку й цікавими, розумненькими очима дивилася на світ божий. І Мака бачила частіше, ніж колись. У неї був Гоббі, котрий що-дня сідав із нею до столу, точив усякі баляси, і з ним так чудово можна було проводити час на балачці. Тай хазяйство ставило до неї більші вимоги, бо Мак приводив часто гостей зі собою, славних людей, з такими важними йменами, що Мак давав їм дозвіл на вхід до тунелю. Мод тішилася кожною такою гостиною. Всі ті славні люди були переважно старші панове, поведінка з ними не була важка, бо всі вони мали одну спільну прикмету: всі вони були дуже скромні, навіть, можна б сказати, соромливі. Це були великі вчені, що зверталися до Мака з геологічними, фізикальними, технічними справами й цілими тижнями зі своїм струментом просиджували на одній якійся станції, тисячу метрів низче рівня моря, щоб тільки щось таке там відкрити. Мак поводився з тими славними людьми таксамо, як із нею, або з Гоббієм.

Але як ці великі пани відходили, то схиляли перед Маком голови і стискали йому руку, і не могли доста йому надякуватися. А Мак усміхався своїм добродушним, скромним усміхом і казав:

„All right, sir!“ та бажав їм доброї дороги, бо ті люде приїжджали звичайно здалека.

Раз приїхала до неї її якась пані.

— Мое ім'я Етель Льюїд, — сказала та пані, підносячи серпанок угору.

Так, це була Етель, таки так! Вона почервоніла, бо властиво в неї не було причини відвідувати Мод. І Мод теж почервоніла — бо Етель почервоніла, та ще їй шибнула думка через голову, що Етель дуже нахабна, а вона подумала собі, що Етель мусіла вичитати ту її думку з її очей.

Але Етель зараз же отямилася.

— Я так багато читала про школи, що ви ввели в життя, пані Аллян, — почала вона балакати зручно і гладко, — що я, нарешті, забажала познайомитися з вашими установами. Як вам, мабуть, відомо, я також беру особисто участь у подібних змаганнях у Нью-Йорку.

Етель Льюїд виявляла вроджену пишноту і природну повагу, яка полишала по собі приємний вплив, і своєю неробленою щирістю й сердешністю причаровувала всіх до себе. Та дитячість, яка перед роками впала Аллянові в око, вже давно в неї пропала, вона була повна дама. Її краса, колись солодка й тендітна, потрохи позрілішала. Перед роками вона робила вражіння, яке робить на нас чудовий пастелевий малюнок, а тепер на ній усе було ясне і світляне, її очі, її уста, її волосся. Вона постійно так виглядала, наче б що-тільки вийшла зі своєї одягальні. Лишай на бороді незримо виріс і потемнів на волосинку, але Етель не старалася вже присипати його пудром.

Мод мусіла з чемности особисто перебрати провід. Вона показала Етелі шпиталь, школи, ди-

тячий городчик, скромні клюбові кімнати жіночого товариства. Етелі здалося все чудовим, вона хвалила, але не переборщуючи, як це звичайно буває в молодих дівчат. Нарешті запиталася, чи не могла б вона яким чином прислужитися? Ні? Як ні, то й ні. В дома гомоніла вона з Едітою так сердешно їй любо, що дитина як стій прилипла до неї. Тоді й Мод переборола свою незрозумілу й нічим неумотивовану відразу до Етель і запросила її на обід. Етель зателефонувала до свого «туся» й лишилася

Мак привів до столу Гоббія. Приява Гоббія привернула Етелі її велику певність, якої вона ніколи, ні за що не була б набрала, коли б був тут тільки тихий і мовчазний Мак. Вона сама почала розмову. Як зполудня хвалила Модіні установи річево, не переборщуючи, як молоді пані — так тепер не находила похвалам мірки. Модіна підзорливість знову прокинулася. «Це вона на Мака закидає сітку», подумала собі. Але, на найбільше її вдоволення, Мак і вухом не повів на ті похвали, а так тільки з чемности слухав. Він дивився на гарну й розпещену Етель тим самим байдужим оком, як непричком на стенотипістку в бюрі.

— Бібліотека в жіночому клубі видається мені трохи скупенькою, — замітила Етель.

— Вона з часом поповниться.

— Ви справили б мені велику втіху, як би дозволили мені пожертвувати декілька книжок, пані Аллян. Гоббі, станьте по мойому боці.

— Як є в вас які зайві, — сказала Мод...

В найблизчих днях прислала Етель цілі паки книжок, яких п'ятьтисяч томів. Мод подякувала їй сердешно, але в душі шкодувала, що згодилась. Бо від того часу Етель приїжджала частіше. Вона поводитися так, наче була б щиро заприязнена

з Модою й обсерпувала гостиннями малу Едіт. Раз поспиталася в Мака, чи не могла б вона коли принагідно приїхати до тунелю.

Мак подивився на неї здивовано, бо це перша жінка виявила таке побажання.

— Неможливо! — відповів коротко і сливе гостро.

Але Етель зовсім не вразилася тим. Вона розсміялася сердешно і сказала:

— Але, пане Алляне, певже ж я вам дала причину до гніву?

Від того часу, приїжджала вже не так то часто. І Моді нітрохи не було жалко. Вона чогось не могла полюбити Етелі, хоч і як силувалася. А Мод належала до тих людей, що могла товаришувати тільки з тими, до котрих відчувала щире прихильність.

З тої причини так дуже любила товариство Гоббія. Він заходив до неї що-дня. Ходив і на ленч¹⁾ і на обід, однаково, чи Мак бував дома, чи ні. Доходило до того, що їй чогось недоставало, якщо Гоббія коли не було. І це й тоді, коли коло неї був Мак.

5.

— Гоббі все в такому чудовому настрою! — замічувала Мод не раз.

А Аллян відповідав:

— Він усе був чудовий хлопчище, Мод.

Він усміхався при тому й не давав по собі пізнати, що в Модиних частеньких замітках про настрої Гоббія відчуває легенький докір. Він не був Гоббі. В нього не було хисту Гоббія до

¹⁾ Ленч (lunch) — видатний другий сніданок, який їдять коло першої години; обід — над вечір, коло шостої або сьомої.

веселощів, не було легкої вдачі. Він не міг, як Гоббі, після дванацятьох годин праці виводити муринських танців, виспівувати їх пісеньок і заводити всякі дурощі. Чи бачив хто коли Гоббія, щоб він не сміявся, щоб не жартував? Гоббі вишкірється на цілу губу, Гоббі звине язик у роті, і вже тобі вийде злбний дотеп. Гоббі з'явиться, і зараз усе готове реготатися, Гоббі має обов'язок бути дотепним. Ні, він не Гоббі. Одиноке, що він знав, то — не псувати другим настрою, і він силкувався, ніколи цього не робити. Куди гірше було те, що з роками його відносини до Мод затратили свою сердешність. Він себе не оббрівував. Йому здавалося, що для такої людини, як він, краще бути нежонатим, не мати сім'ї — дарма що він щиро любив Мод і свою донечку.

Гоббі кінчав свою роботу й мав спокій, та він, Аллян, ніколи не мав спокою! Тунель ріс, а з ним росла й робота. Та ще в нього була своя особиста жура, про котру він ні з ким не балакав!

Уже тепер він сумнівався, чи зможе збудувати тунель за п'ятнацять років. В його обліку це було можливе, але в найліпшій випадку. Він зовсім хлоднокровно назначив той реченець, щоб зискати для свого підприємства публичну опінію, гроші народа. Був би визначив двацять, чи двацять п'ять, то не дістав би був і половини грошей.

За той час він зможе подужати ледви-ледви подвійні штольні Біская — Фіністерра й Америка — Бермуди.

З кінцем четвертого року штольні на американському шляху посунулися на сорок два кілометри від американського берега, вісімдесят кілометрів від Бермудів. На французькому шляху видовбавно більш-менш двісті кілометрів від

Біскаї сімдесят від Фіністерри. За те з атлантицьких шляхів була готова заледви шоста частина, та й то не зовсім. Як же його подужати великанські шляхи: Фіністерра — Азори, Азори — Бермуди?

До того приходили ще фінансові труднощі. Підготовчі роботи серпентини на Бермудах пожерли куди більше грошей, ніж він домірковувався зі своїх обрахунків. Перед сьомим роком будови, в найліпшій випадку перед шостим, не можна було і мріти про другу тримілярдову позичку. Незабаром треба було продовжувати тунель на великому просторі поки-що з одною штольнею, а це знову страшенно утруднювало роботу. Як же його можна буде вивозити при одноштольній методі будови всі ті каменюки, коли вони сьогодні вже ростуть, і назбируються, і грозять придушенням штольнів. Всюди лежало повно каміння: між шинами, на бічних вибоях і на станціях, і поїзди стогнали під їх тягаром.

Аллян цілими місяцями пересиджував у тунелю, пригадуючись над тим, як найти спосіб, щоб швидче йшла робота. В американських штольнях випробовували кожніську машину, кожніській новий винахід, кожніську нову поправку, заки їх використовувано на иньчих місцях роботи. Тут вишколювано людей, тих «людей пекла» і «людей чистилища», щоб опісля переносити їх як „расетакер“-ів¹⁾ на иньчі робітничі станції. Поволі, крок за кроком треба було їм призвичаюватись до того скаженого темпа і спеки. Невитренована людина таки першої години такої роботи в «пеклі» пожила б смерти.

Кожний непомітний рух старався Аллян виконати з найменьшого тратою сили, грошей і часу.

¹⁾ пейсмеркер — той, що надає міру крокам, вправлена людина

Він завів що-найподрібніший розподіл праці, і, на основі цього розподілу, кожний з'окрема робітник цілими роками, рік-по-року, виконував ту саму функцію, доки не робив її автоматично і що раз швидче і швидче. Мав своїх спеціалістів, що вишколювали і дресували цілі ватаги, аж побивали рекорди (наприклад, у вивантажуванні вагонів), і цих рекордів домагалися як нормальної видатності праці. Протраченої хвилини ніколи не можна вже було надолужити, ого, ніколи вже, й вона коштувала цілі маетки в часі і грошах. Як один чоловік ув одній хвилині протратив тільки одну секунду, то в робітничій ватазі з 180.000 люда, з яких без перерви було зайнятих 60.000, була це втрата в одному робітному дні — 24.000 робітних годин! Аллянові вдалося з року на рік підвищувати видатність роботи на 5%, та все ж таки все йшло ще занадто поволі.

Головно вертільня справляла Аллянові великий клопіт. Годі було кинути в останні п'ятьсот метрів більше людей, а то вони одні одним пооббивали б цілком коліна. Він робив спроби з найрізнішими вибуховими матеріями, поки не найшов засобу — «тунель 8» — який розторошував гору на досить рівномірні брили, що їх легко було геть забирати. Цілими годинами прислухувався він звідомленням своїх інженерів, невтомно продикутовував їх пляни, перевірював, випробовував.

Зовсім зненарошна, якби виринув із моря, появився він на Бермудах: прогнав Шльосера. Його перенесли в конструкторське бюро до Мас Сіті. Молоденький, ледви трицятьлітній Англієць Джон Фербей заняв його місце. Аллян скликав усіх інженерів, що й так задихалися від теперішнього темпа роботи, й заявив їм, що вони мусять при-

спішити свою роботу на четвертину. Мусять! Бо він, Аллян, мусить додержати речення. Як це вони зроблять, то вже їх справа...

Несподівано появився на Азорах. Йому вдалося для цього місця будови придбати Німця, Міхаеля Міллера, що кілька літ кермував будовою Каналового Тунелю. Міллер важив два сотнарі й п'ятьдесят фунтів і був загально знаний під назвою «гладкий Міллер». Він був улюблений між своїми — почасти виключно через його огрядність, котра давала часто привід до сміху — й робітник невтомний! Міллер дібрався у своїх штольнях навіть далі, ніж Аллян і Геррімен у Нью-Джерсі. Міллера, з тим його вічним сміхом, того торохкітливого гладуна, просто переслідувало щастя. Його місце будови було з геологічного боку найбільш цікаве, найпродуктивніше, давало доволі доказів, що ці частини океану лежали в попередніх періодах на сухому місці. Він наскочив на багаті вапнянцеві поклади й залізні руди. Пітсбурзьке товариство Smelting - а й Refining -а, котре свого часу закупило для себе право на гути всього добуваного матеріялу, завдячувало йому те щастя, що його папері підскочили відразу на 60%. Саме добування не коштувало товариству ні шеляга, тільки що інжинери мали на вагонах робити значки, й ті вагони відставляли на-бік. Що-день, що-година товариство трусило від радісного схвилювання й надії, що незабаром легким коштом придбає собі нечувані скарби. Останніми місяцями Міллер попав на вугляні поклади, завгрубшки на п'ять метрів, «знамените вугілля», як казав залюбки. Та це не було ще все. Бо ці поклади лежали, як вираховано, саме в осі тих штольнів, і кінця їм не було. Одинокий його воріг і то тяжкий воріг, то була вода. Його штольні лежали вісімсот

метрів під морським дном, а проте зі всіх боків стікала вода. Міллер настановив цілі батареї велетенських кружальних смокавок, що безнастанно викидали в море цілі річки брудної води.

Аллян появився в Фіністеррі і Біскаї. І тут заявив він таксамо, як на Бермудах, що задля додержання речення він мусить вимагати прискіпшення роботи. Він викинув відповідального інжинера при французькому відділі, Жейярда, білявого, елегантного Француза, незвичайно талановитого, й на його місце настановив Американця Стефана Олін-Міленберга, не звертаючи найменшої уваги на крик, який зчпила опісля французька преса.

Наче з землі виростаючи, з'являвся Аллян у поодиноких центральних станціях, і ніщо не минало його уваги, ніщо, ні найменша крихітка, а інжинери аж віддихали легче, як він знов від'їжджав, і вони не потратили ще свого розуму.

Аллян появився в Парижі, й газети забалакали про нього на цілі шпальти та повмішували ряд придуманих interview-ів. Вісім день пізніше розійшлася чутка про концесію, яку якесь французьке товариство одержало на будову швидкої валки Париж—Біскаїя, таким чином тунелевий поїзд міг заїхати в сам Париж. Рівночасно всі більші міста Європи засипано великанськими плякатами, які виявляли зі себе одне з чарівних міст Гоббія: тунелева станція «Азора». Гоббієве райське місто викликало по тамтосу боці океану таке подібне недовірчиве похитування головами і подібний запал, як колись-то чарівне місто в Америці. В Гоббія знову заграла фантазія. Велике здивовання з'окрема викликав нарис, поміщений ув одному розі великанського плякату; він виявляв первісний стан ґрунтів і майбутній. Син-

дикат придбав смужку острова Сан Хорго та ще декілька маленьких острівців і групу піскових лав. Через кілька років той грунт мав зрости вчетверо. Острови були посполучувані широченними греблями, а піскові лави позросталися з головним комплексом у одне ціле. В першій хвилині ніхто й не подумав про те, що Аллян міг на тому місці викинути в море чотири тисячі кубічних кілометрів каміння (а як захоче, то ще більше) й таким чином зовсім добре створити той дивної форми великий острів...

Як ув американському казковому місті, так і тут, у майбутній «Азорі», була великанська, пишна пристань, греблі, молі, маяки, та найбільше впадало в очі чарівне купелеве місто: гостинниці, тераси, парки, узбережжя, що його цілого годі було обхопити оком.

Далеко більше здивовання, щоб не сказати остовпіння, викликали синдикатські ціни за ґрунти. На європейські відносини були вони страх як підшрубовані! Але синдикат кинув неублагальним, холодним оком на європейський капітал, як кидається гадюка на пташеня. Неважко було добачити, що Азора проковтне цілий особовий рух із Південної Америки. До того не треба мати аж надто багато глуздів, щоб не спізнати, що Азора — з Парижу заїдеш туди за чотирнацять годин, а з Нью-Йорку за шіснацять, — що вона стане найбільшим і найславнішим купелевим місцем на світі, збірною точкою багатого й добірного товариства Європи й Америки.

І європейський капітал почав напливати. Позасновувалися спілки теренових спекулянтів, котрі скуповували цілі простори з наміром перешахрувати їх літ через десять на квадратіві сяжні.

З Парижа, Лондону, Ліверпулю, Берліна, Франкфурту, Відня спливали гроші і вливалися в бездонну кишеню С. Вульфа, в С. Вульфа „big rocket“, що стала вже приказкою між народом.

6.

С. Вульф загарбував гроші, таксамо, як загарбав ті три мільярди від великих капіталістів і з народу, і як загарбав суми, що принесли Бермуди, Фіністерра, Біская й Мас Сіту. Загарбав, і спасибі не сказав. Не бракувало свого часу і пророків, котрі віщували лявіну банкрутів, якщо така сила грошей спливе в одну кишеню. Ці пророцтва щодо фінансових ділетантів сповнилися, та тільки потрохи. Декілька галуз індустрії захиталося, але за часочок вони знову прийшли до себе.

Бо гріш С. Вульфа не лежав у скрині. Ні сотик не пролежав дурно! Як тільки діставався в його руки, зараз же починав, старим звичаєм, свій обіг.

Він розсилав його по цілій земській кулі.

Бурлива грошева повінь розливалася почerez Атлантик на Францію, Англію, Німеччину, Швецію, Іспанію, Італію, Туреччину, Росію. Перекочувалася Уралом, вдиралася в сибірські ліси, в байкальські гори. Її хвилі грали по Південній Африці, Капляндії, Оранії, по Австралії, Новій Зеландії; вона спливала до Мінеаполя, Чікаґа, Ст. Люї, на гори Роску до Невади й Аляски.

Доляри С. Вульфа були мільярдами маленьких навіжених вояків, що билися з грошима всіх народів і всіх рас. Всі вони були малі С. Вульфи, в них було С. Вульфового інстинкту по шию, і гасло їх було: Money! ¹⁾ Вони гнали полками почerez

¹⁾ гроші

дріт, на морське дно, літали повітрям. Та як тільки допадали поля бою, зараз же перемінялися. Ставали малими сталевими клевчиками, котрі день і ніч прискотіли від жадоби, робилися швидкими ткацькими човничками в Ліверпулю, котилися Гонтотами по пісковищах діамантових піль у Південій Африці. Ставали при машині коворотом зі силою тисячі коней, великанським стегном із лискучої сталі, що двацять чотири години в день люто поборювало пару, а пара безнастанно його відкидала. Ставали рядом залізничних брусів, що тяглися по дорозі від Омська до Пекіна, корабельним сподом, повним ячменю, що плів із Одеси до Марсейя. Кидалися в Південному Уельсі вивозним кошом вісімсот метрів углиб і зі скаженою швидкістю гнали з вугіллям угору. Куняли на тисячах будиноків світа і росли ліхвою, косили збіжжя в Канаді, стояли тютюною рослиною на Суматрі.

Так воювали вони! С. Вульф потребував тільки моргнути, і вони вже кидали Суматру й вибивали гроші в Неваді. Покидали на лету Австралію й накидалися роями на бавовняну біржу в Ліверпулі.

С. Вульф не давав їм ні на хвилину спокою. День і ніч нацьковував їх крізь сотки перемін. Він сидів у кріслі своєї робітні, жував цигару, прів, диктував рівночасно сотню телеграм і листів, держав телефонічну слухалку при вусі, ведучи при тому розмову з прокуристом. Лівим вухом прислухався до голосу в телефоні, правим слухав звідомлення урядовця. Одним голосом говорив до урядовця, другим кричав у телефон. Одним оком обхоплював стенографів і писців на машині, чи вони ждуть, щоб їм далі диктувати, другим дивився на годинник. Він думав, що Неллі від двацятьох хвилин його жде і скривиться, як-

що він спізниться на обід, думав рівночасно, що прокурисст у справі підгірських мін ідіот, але у справі братів Garnier-ів далекозорий, думав — десь у самому закутку своєї кудлатої мізківниці, що парувала — про великий бій, що його повинен звести завтра на віденській біржі й переможцем вийти.

Що-тижня мав він виплат на зверх півтора мільона долярів, а що кварталу на проценти та відписи процентів — сотки мільонів. Тоді він цілими днями не виходив зі своєї робітні. Бій був у повному розгарі, й С. Вульф відкуплював собі перемогу великою втратою поту, товщу й віддику.

Він відкликував свої армії. І вони приходили, кожний доляр приходив малим героєм-переможцем, вертався з добичею вісьмох або й десятих центів, двадцятих центів. Багато з них верталось каліками, деякі полягли на полі бою — то ж то була війна!

Цей шалений бій без віддику зводив С. Вульф роками, день і ніч вітрячи, де буде догідний атак, наступ і відступ. Що-години роздавав свої накази головним отаманам у п'ятих частях світа й що-години перевірював свої звідомлення з поля бою.

Висліди роботи С. Вульфа мали першорядну вагу. Це був грошевий геній, винюхував гроші за милі. Перепачкував незчислені мільони акцій та паїв до Європи, бо за американські гроші міг бути спокійний, якщо зайшла б потреба покликати до зброї резервові золоті армії. Він уклав проспекти, котрі читалися як вірші Уольта Туайтмена¹⁾. Ніхто не вмів так добре, як він, у відповідну пору всунути в руку хабаря, кому було слід. Завдяки такій тактиці робив у менш цивілізованих державах (Росія, Персія) гешеф-

¹⁾ американський поет

ти, що давали йому двадцять п'ять до сорок процентів і що тільки в фінансовому життю вважалися дозволеними. На що-річних загальних зборах самопевно продирався до мети, і синдикат підвищив йому з роками платню на триста тисяч доларів. Його не можна було ніким заступити.

С. Вульф працював, що його легені скрипіли. Кожний клаптик паперу, що його взяв було в руки, носив на собі відбиток його великого пальця, дарма що він сто раз на день мив собі руки. Він виділяв зі себе цілі тони ласю, а проте що-раз гладчав і гладчав. Але ж як тільки обілле було свою зіпрілу голову зимною водою, причеше волосся й бороду, вбере чистий комірчик і кине свою роботу, то з нього виходив ваговитий джентльмен, який не потребує ніколи спішитися. Поважно сідав до свого елегантного, чорного, як смола, повозу, срібна свиставка якого гула як сигнал океанського пароплава в тумані, і гнав наперед по Бродвею, щоб подихати вечірнім холодком.

Обідав звичайно в одній зі своїх молодих приятельок. Любив добре попоїсти й запивав обід склянкою дорогого, сильного вина.

Що-вечора в одинадцятій годині являвся до клубу, щоб зо дві години пограти. Грав розважливо, не за високо й не за низько, мовчки, пхукаючи вряди-годи своїми червоними, набубнявленими губами у свою чорну бороду.

У клубі пив постійно чашку чорної кави, нічого більше.

С. Вульф був зразок джентльмена.

Він мав один тільки наліг, з котрим старанно ховався перед світом. Це були його незвичайні слабощі до жінок. Перед його темними очима зі звір'ячим блиском, обведеними чорними рісниця-

ми, не могло вискобзнутись ні одне гарне жіноче тіло. Кров зараз починала тріщати йому в вухах, як тільки де побачив молоду, гарну дівчину з круглими клубами. Бував що-найменьче чотири рази в рік у Лондоні й Парижі і в обох містах удержував хоч одну, хоч двоє гарних дівчат, яким улаштував люксове мешкання, з альковами, позашальовуваними дзеркалами. Влаштував для десятка молоденьких, солодких сотворінь вечері зі сектом, на які він сам являвся у фрак, а богині у своїй чудовій наготі, що вилискувалася. Часто привозив зі своєї подорожі «небог» зі собою, і вони заживали в Нью-Йорку. Дівчата мусіли бути гарні, молоді, роскішні й русяві; особливо ж кохався він у Англічанках, Німкнях, Скандинавках. То С. Вульф таким чином мстився за бідного Самуїла Вольфсона, котрому колись, перед роками, кожний статурний грач у теніса й великі переміни в його життю від місяця до місяця відбивали всіх гарних жінок. Він мстився на тій гордій ясноволосій расі, що колись ногами топтала його лице, — купуючи її жінок. І передівсім відшкодував себе за своє велике самовідречення в молодих роках, що не давало йому ні змоги, ні часу, щоб заспокоїти свою жагу.

З кожної такої дороги привозив собі безліч переможницьких трофеїв: кучері, пучки русявого волосся найрізніщих відтінків, почавши від холодно-сріблястого аж до найбільш гаряче-рудого — і переховував їх у японській лякованій шафі у своєму мешканні в Нью-Йорку. Але про це ніхто нічогосінько не знав, бо С. Вульф умів мовчати.

І ще з иньчої причини любив він свої trips ¹⁾ до Європи. Він видався зі своїм старим батьком,

¹⁾ подорожі

до котрого був прив'язаний з дивом-дивною сентиментальністю. Два рази в рік приїжджав до Сентеша, і телеграми заповідали наперед його приїзд. Цілий Сентеш заворушувався. Великий син старого Вольфзона! Щасливець! То ж голова! То він приїжджав.

С. Вульф поставив своєму батькові чепурну каменичку і довкола неї заклав гарний город. Щось наче віллю. Приходили музики, грали, танцювали, і цілий Сентеш тиснувся до залізних штахетів, щоб дивитися.

Старий Вольфзон колихався на ході, хитав маленькою, змарнілою головою і проливав сльози радості.

— Великим зробивсь ти, мій сину! Хто ж би тільки був подумав! Великий, мої гордощі! Що-дня дякую Богові!

С. Вульфа цілий Сентеш любив за його ввічливість. З панами й бідолахами, зі старими й молодими, зі всіма балакав однаково, з тою однаковою, американсько-демократичною звичайністю. Такий великий, а такий скромний!

Старий Вольфзон мав тільки одне бажання, заки Бог покличе його до себе.

— Його хотів би я побачити! — казав він. — Того пана Алляна! Що за чоловік!

А С. Вульф відповідав:

— Побачиш! Приїде до Відня або Берліна, напевно приїде, тоді я тобі зателеграфую. Підеш до готелю, скажеш, що ти мій батько, він буде радий!

Але старий Вольфзон простягав свої старечі руки, хитав головою і, плачучи, казав:

— Ніколи не побачу я його, того пана Алляна. Ніколи не відважуся приступити до нього. Ноги не понесуть.

Прощання кожен раз сильно зворушувало обох. Старий Вольфзон дибав іще закликаєми по-гами коло сальонового вагона свого сина й голосив, а С. Вульфові котилися сльози по лицях. Та як тільки вікно зачинялося, сльози були обтерті, він знову був С. Вульфом; його темна голова рабіна не давала відповіді на ніякі питання.

С. Вульф промірив було свій шлях. Він був багатий, славний, його боялися, міністри фінансів великих держав приймали його з поважанням, він був, поминувши невеличку дихавицю, здоровий. Його апетит і травлення були чудові, і його апетит до жінок теж. А проте він не був щасливий.

Його нещастям було те, що мусів усі річі аналізувати і що мав час на міркування, в пульманівських вагонах, у фотелях на пароплавах. Він думав про всіх людей, з котрими зустрічався в життю й котрих пам'ять його кінематографувала. Порівнював усіх людей одних із одними, і себе самого з ними. Він був розсудливий, дивився на все критично. І на немалий страх відкрив, що з нього самого звичайніська, буденна людина! Він знав ринок, світовий ринок, він являвся свідомленням курсу, біржевим телеграфом, людиною, напханою числами аж до самих пальців на нозі — а так, що ще він був? Був він тим, що зветься індивідуальність? Ні. Його батько, живучи дві тисячі літ позад нього, був усе ж таки більшою індивідуальністю, ніж він. А він, він бував Австрійцем, Німцем, Англійцем, Американцем. За кожною зміною кидав свою шкуру, а тепер — хто він тепер? Еге, чорт знає, що властиве він таке! Його пам'ять, та великанська пам'ять, що цілими роками механічно вдержувала число залізничної валки, якою він їздив зі Сан-Франціска до Чікага, ця пам'ять була наче те невсипуще сумління. Він знав, звід-

кіля в нього взялася та думка, яку він виводив як свій оригінальний продукт, звідкіля той спосіб здоровкатися, той спосіб балакати, той спосіб усміхатися і той спосіб поглянути на когось, хто на нього цудьгу наводив. А спізнавши все те, він зрозумів, чому інстинкт указав йому саме ту позу, що була найпевніша: спокій, повагу, мовчазність. І навіть ця поза складалася з мільйонів елементів, які він запозичив собі від иньчих людей.

Він думав про Алляна, Гоббія, Льюйда, Геррімена. Всі вони були люде! Крім Льюйда, він усіх їх уважав обмеженими людьми, що вміли думати «квадратово», що загалом ніколи не думали! А проте вони були люде, в котрих — хоч цього не можна було здефініювати — відчувалося самостійні індивідуальності. Йому впала на думку ваговитість Алляна. В чому була суть її? Хто міг сказати, чому він виглядав ваговито? Ніхто. Чи його сила то той страх, що він на всіх навівав? В чому була суть її? Ніхто не міг цього сказати. В того Алляна не було жадної пози, він усе був природний, звичайний, був собою, мав уплив! Він часто придивлявся до його смаглявого, веснянкуватого обличчя. Воно не виявляло ні благородства, ні генія, а проте він не міг наситити своїх очей тою звичайністю й ясністю рис того обличчя. Як Аллян сказав що, тільки злегенька, то цього було вже доволі. Нікому ніколи й не було б спало на думку, щоб не виповнити його запорядків.

Та С. Вульф не такий був, щоб день і ніч займатися такими справами. То тільки часами думав про них, як було поїзд мчить безмежними полями. Тоді то все йому ставало чогось ніяково, й він попадав у роздратовання.

Серед таких міркувань він раз-у-раз наскакував на одну точку: це були його відносини до Алляна. Аллян поважав його, поводився з ним дуже чемно, по-товариському, але все-таки поводився з ним не як із иньчими, і він, С. Вульф, добре це підмітив.

Він чув, як Аллян майже всіх інженерів, шефів-інженерів, урядовців кличе просто по імені. Та чому ж він звав його завжди «пан Вульф», і ніколи не забувався. З респекту? О, ні, мій синку, той Аллян мав респект тільки перед самим собою. І хоч як це видавалося смішним йому самому, С. Вульфові, то все ж одним із його найінтимніших бажань було, щоб раз колись Аллян поплескав його по плечу, і сказав: «Гальо, Вульфе, how do you do?»¹⁾... Та він ждав цього довгі-довгі роки.

І тоді Вульфові ставало завжди ясно, що він не навидить Алляна! Так, він ненавидів його — без ніякої причини. Він бажав собі побачати Аллянову певність захитаною, щоб око Алляна хоч раз спалахкотіло, почути хоч раз, що Аллян залежний від нього!

І, обмірковуючи такі думки, С. Вульф загорювався пристрастю. І чому, б це не могло коли статися? Може, сприйде час, і він, С. Вульф... Чому ж не міг би він якоїсь гарної днини своїм становищем захопити у свої руки цілий синдикат?

С. Вульф накинув на свої чорні лискучі очі орієнтальні повіки, й його товсті лиця затрусилась.

Це була найсміливіша думка, яка тільки зродилася коли в його життю, і ця думка загіпнотизувала його.

Йому досить було мати за собою тільки один мільярд акцій — а тоді Мак Аллян побачить, хто такий С. Вульф.

С. Вульф запалював собі цигару і починав голубити у сні свою амбітницьку мрію.

7.

Едісон Біо все ще мало лискучі доходи зі своїх тунелевих фільмів, які що-тижня поновляли.

Воно показувало чорну лаву хмар, що вічно нависали над вантажним двірцем у Мас Сіті. Показувало непереглядну армію вагонів, що їх перевезли сюди тисячі коптючих локомотив з усіх Стейтів Америки. Перевантажничі мости, оборотні крани, кранові візочки, крани надземніці. Показувало «чистилище» й «пекло», повні навіжених людей, фонограф віддавав рівночасно галас, що скаженів по штольнях, дві милі позад пекла. Хоча придушником знятий, то проте галас був такий непереможний і страшний, що люде затикали собі вуха.

Едісон Біо показувало цілу біблію модерної роботи. І в усьому одна була мета: тунель.

І глядячі, котрі перед десятьма хвилинами захоплювалися моторошливою мельодрамою, відчували, що всі ті перісті, копітливі, шумні малюнки, які показувало полотно, було ніщо інше, а тільки сцени з якоїсь куди більшої, могутнішої драми, героєм котрої був час, у якому вони жили.

Едісон Біо заповіло епопею заліза, більшу й сильнішу за всі епопеї старовини.

Копальні заліза в Більбао, в північній Іспанії, Гелліварі, Гренгесбергу у Швеції. Гутове місто в Огайо, повітря—дощ попелу, димарів густо як списів. Палахкотять гути у Швеції,

вогневі язики геть-геть навколо лижуть вечірній небосклін. Inferno ¹⁾. Залізна гута в Вестфалії. Палати зі скла, машини, видумані людиною, мамути з їх карликуватим творцем і керманичем із боку. Гурт череватих чортів, високих як башти, набубнявілих, гуті, оперезані залізними обручами, плюють у ряди-годи вогнем до неба. Тачки руди зі свистом летять угору, наповняють піч. Отруйні гази гудуть черевами грубих чортів і розгрівають вітер на тисячу ступнів, що вугілля і кокс самі від себе жаряться. Триста тон сирого заліза перетоплює денно піч. Пробивають отвір, потік заліза пре в вилварню, люде жевріють, їх смертні обличчя сліпнуть. Бесемерівки й томасівки, мов набубнявілі тіла павуків, заввишки на цілі поверхи, то стоячки, то лежачи під тиском води рухаються, женуть повітря крізь валізо, далеко випльовуючи вогняні змії і снопи искор. Жар, спека, пекло і тріумф! Мартинівські печі, тачальні, парові молоти, вальці, дим, танцюють искри, горять люде, що-крок геній, перемога. Залізна брила жевріє і прискотить, пробігає по вальцевій дорозі помежи вальцями, витягається як віск, довшає, довшає, біжить назад крізь останній профіль і спиняється, гаряча й зіпріла, чорна, переможена, готова: «Круп, Ессен, валькує шину до тунелю».

Нарешті: штольня в копальні вугля. Кінська голова, кінь, погонич у високих чоботах, що йде поруч, за ним безконечний хвіст тачок із вугіллям. Коняка раз-по-раз киває головою, хлоп'я чалапає, доки не підійде цілком до публіки, тоді вишкірюється до неї обчорненим, стомленим обличчям.

¹⁾ Пекло

Конференсіє виясняє: «Таким вуглярчуком був Мак Аллян, творець тунелю, перед двацятьма роками».

Незвичайна радість вибухає в аудиторії! Витають людську енергію й силу, витають самі себе, свої надії!

У трицять тисяч театрах виставляє Едізон Біо день-у-день тунелеві фільми. І в найнужденнішій закутині Сибіру, чи Перу не бракувало тих фільмів. Тим, само по собі, ураз із Алляном, стали відомі головні керманичі будови тунелю. Їх імена вбилися в пам'ять народу таксамо, як імена Стефенсона, Марконія, Ерліха, Коха.

Тільки сам Аллян не мав ще часу оглянути собі тунелевих фільмів, хоч Едізон Біо кілька разів завдавало собі немало праці, щоб потягти його туди просто за чуб.

Бо Едізон Біо обіщувало собі незвичайний успіх із фільму: «Мак Аллян дивиться сам на себе в Едізон Біо».

8.

— Де Мак? — спитав Гоббі.

Мод перестала колихатися в кріслі-гойдалці.

— Постривай, хай погляну! У Монтріолі, Гоббі.

Вечір. Вони сидять обоє на веранді першого поверху з виглядом на море. Під ними в темні стоїть унизу мовчки горд. Втомлена відгомінна хвиля моря шумить і сичить одностайно, а далеко клекотить і дзвенить робота. Під вечір перетовкли чотирі гейми теніса, повечеряли, а тепер припочивать іще годинку. Камениця стоїть зовсім спокійно й тихо.

Гоббі позіхає з утоми і б'ється злегенька по губах. Рівномірне сичання моря присипляє його.

А Мод сиділа, колихалася, їй очі до сну не клеїлись.

Вона придивлялася Гоббієві. У своєму ясному одягу, з ясноруським волоссям видавався в темряві майже білим, і тільки обличчя і краватка були темні. Як негати́в. Мод усміхнулася, бо нагадала собі історію, що її Гоббі розповідав за столом — історію про одну з «небог» С. Вульфа, яка заскаржила С. Вульфа, що викинув її на вулицю. З історії вона знову повернулася на самого Гоббія. Він їй сподобався. Навіть його дуро́щі їй подобались. Вони були як-найкращі товариші, не мали ніяких тайн поміж собою. Часами він хотів їй оповідати речі, про які вона сама не хотіла нічого знати, що більш, мусіла його просити, щоб мовчав. Відносини між Гоббієм і Едітою були такі сердешні та щирі, як це буває між батьком і дитиною. І часто здавалося, наче Гоббі був паном дому.

«Гоббі міг би бути таксамо моїм чоловіком, як Мак», — подумала Мод, та почувтила, як кров ударила їй у голову, і їй зробилося гаряче.

В ту мить Гоббі розсміявся легесенько поперед себе.

— Ти чого смієшся, Гоббі?

Гоббі витягався, аж крісло тріщало.

— Я саме думав над тим, як мені жити найближчих сім неді́ль.

— Ти знову програвся?

— Еге. Як у мене full hand,¹⁾ то хіба я їх триматиму. Проциндрив шість тисяч доларів. Вандерстіфт виграє, багачі все виграють.

Мод сміялася.

— Доволі сказати Макові словечко.

¹⁾ повні кишені, дослівно: повні жмені

— Та так, та так... — відповів Гоббі і знов позіхав і знов бив себе по роті. — Так воно буває, коли з тебе fool.

І обоє далі попливли за своїми думками. Мод видумала спосіб, як, колишучись, посувати крісло-гойдалку туди й назад. Посувалася то крок наперед, то взад! І ні раз не спускала з Гоббія очей.

В її серці бушував заколот, резигнація й жага.

Гоббі заплющив очі. Нараз Мод спитала над вухом:

— Франку, а що то було б, як би я була за тебе вийшла?

Гоббі розкрив очі й відразу прокинувся. Модине питання його сполошило, а саме звук його хресного ім'я, яким довгі роки ніхто вже його не кликав. Він злякався, бо Модине лице було оков-око з його обличчям, а ще перед хвилиною було воно до нього за два кроки. Йї м'ягенькі малі рученята спочивали на поруччі його крісла.

— Відки мені це знати? — відповів якимсь непевно й попробував легенько усміхнутися.

Модин зір повис на ньому. Золотий блиск тепло і благально просвічував із його глибин. Із темного вінка її волосся вилискувалося бліде й марне, немов зажурене, обличчя.

— Чому я не вийшла за тебе, Франку?

Гоббі перевів дух.

— Бо тобі Мак ліпше сподобався, — сказав він по хвилині.

Мод кивнула головою.

— Були б ми з тобою щасливі, Франку?

Заклопотання Гоббія зростало, тим більш, що він не міг рухнутися, щоб не доторкнутися Мод.

— Хто його зна, Мод?

Гоббі усміхнувся.

— Чи ти дійсно любив мене, Франку, чи тільки так собі? — шептала Мод.

— Дійсно!

— Був би щасливий зі мною, Франку, як ти міркуєш?

— Міркую, що так.

Мод кивнула головою, й її тендітні брови мрійливо підтяглися вгору.

— Так? — шепнула вона ще тихіше, повна щастя й болю.

Гоббі не міг видержати довше тої ситуації. Що могло впасти Моді в голову, щоб потрушувати те старе шпаргалля? Він хотів їй сказати, що все це безглуздя, хотів змінити розмову. Ех, до чорта, Мод усе ще йому подобалася, і тоді йому проживалося незавидно...

— А тепер із нас поробилися гарні приятелі, Мод, правда? — спитався тим безжурним, буденним тоном, що його тільки міг був підняти в ту мить.

Мод кивнула головою, зовсім незаметно. Вона все ще на нього дивилася, і так сиділи вони ще одну, дві хвилини, дивлячись одне одному в вічі. Враз сталося! Він трохи рухнувся, бо не міг уже довше спокійно всидіти — еге, як же то воно властиво сталося? —: їх уста, наче самі від себе, зійшлися.

Мод відскочила. Видала легенький, придушений крик, встала, постояла хвилину непорушно і зникла в темряві. Рипнули якісь двері.

Гоббі видряпався поволеньки з плетеного крісла, і зі збентеженим, непритомним усміхом почав удивлятися в темряву, все ще чуючи Модині уста на своїх губах, м'які й теплі, і здавалося, що його руки ось-ось із утоми зваяться.

Потім отямився. Враз почув шум відгомінної морської хвилі, десь у далині дзвонив поїзд. Бездушно витяг годинник і темними кімнатами зійшов у горді.

«Буде вже», — подумав він. «—Stop, my boy ¹⁾». Не так швидко побачить мене Мод».

Зняв із клинка капелюх, запалив тремкими руками цигаретку й покинув дім, усе ще зворушений, ошчасливлений, збентежений.

«Як то тільки, до чорта, могло це скластися!» — думав він раз-по-раз і спiniaвся в ході.

За той час Мод сиділа скулена у своїй темній кімнаті, склала руки на коліна, дивилася наляканими очима поперед себе на поміст і шептала: «Сором... той сором... ой, Маку, Маку!» І вона почала плакати тихо, пририта жалем. Вона не зможе ніколи вже Макові прямо в вічі подивитися, ніколи вже, мусить йому це сказати, мусить із ним розвестися, так, мусить! А Едіт? Ну, Едіт, дійсно, може почванитися своєю мамою!

Вона злякалася. Гоббі йшов долиною. «Він іде так легенько», подумала вона, «їйого хода така легка». Серце в неї забилося аж під горло. Може б піти й покликати: «Гоббі, ходи сюди!» Її лице пашіло, вона заламлювала руки. О, Боже, ні... той сором..., що з нею сталося? Уже цілий божий день грали в її голові дурні думки, а ввечері не могла з Гоббія звести очей, думала... — так, а тепер хотіла бути зовсім чесна!.. — а що було б, як би він був її поцілував...

Мод плакала ще в ліжку з жури й каяття. А потім заспокоїлася і взяла себе в руки. «Як Мак прийде, то я йому скажу й попрошу, щоб вибачив мені, я йому присягнуся... Не кидай мене, Маку,

¹⁾ Стривай, хлопче!

самою, скажу йому. А все ж воно було таки гарно... Боже мій, як Гоббі перелякався до глибини серця. Спати, спати, спати!»

Другого дня вранці, купаючися враз із малою Едіт, вона почувала ще в серцю слабеньку кольку, що їй так не кидала її, як і не думала про вчорашній вечір. Воно все ще буде добре, напевно. Її видавалося, наче б вона ніколи ще так сильно не любила Мака. Тільки ж не треба, щоб він їй так занедбував! Тільки часом попадала в залуму, впливаючись поперед себе тупим поглядом, повна гарячих, швидких, неспокійних думок. А що, як вона Гоббія таки справді любить..?

Три дні не показувався Гоббі. Вдень працював як чорт, а вечір проводив у Нью-Йорку, грав у карти, пив горілку. Позичив собі чотири тисячі доларів і протратив їх усі до останнього сента.

Четвертого дня післала йому Мод записку, що очікує його напевно ввечір у себе. Має з ним балакати.

Гоббі прийшов. Мод почервоніла, побачивши його, але прийняла його весело, з усміхом.

— Гоббі, ми не будемо ніколи більш робити таких дурниць, — казала вона. — Чуєш? Ох, я робила собі такі докори! Я не спала, Гоббі. Ні, ніколи вже. Я тому винна, не ти, я себе не оббріуюю. Зпочатку гадала, що мушу перед Маком висповідатися з усього, але тепер рішилися нічого йому не казати. Або міркуєш, що треба?

— Можеш зробити це принагідно, Мод. Або, може, я...

— Ні, ти ні, чуєш Гоббі? Так, принагідно... твоя правда. Ну, а тепер, Гоббі, будемо знову старими добрими приятелями!

— All right, — сказав Гоббі, взяв її ручку й подумав собі, як то гарно вилискується її волосся, як їй до лиця той легесенький рум'янець, та збен-теженість, яка вона добра й вірна, й що той по-цілунок коштував його чотирі тисячі доларів. Never mind ¹⁾

— Прийшли хлопці м'ячки збирати, будеш гра-ти ?

І таким побитом вони знову стали старими то-варишами, та тільки Мод не могла вдержати, і коли-не-коли хоч поглядом нагадувала Гоббієві, що їх обидвое лучить якась тайна.

¹⁾ Нічого не шкодить! Байдуже!

ЧЕТВЕРТА ЧАСТИНА.

1.

к марево з нагайкою в руках, так стояв Мак Аллян над землею й підганяв її до роботи.

Цілий світ із напругою слідкував за невинною скажениною під морським дном. Газети завели постійну рубрику, на котру очі всіх поперед усього зверталися, як на звідомлення з терену війни.

У перших тижнях сьомого року будови постигла Алляна недоля. В американських штольнях скоїлася в жовтні велика катастрофа, котра ділу Алляна грозила поважною небезпекою.

Невеличкі нещастя та притичини траплялися день-у-день. Спало каміння й засипало робітників, при розсаджуванні розривало їх на шматочки, переїжджали їх поїзди. Смерть гостювала в тунелю як у себе дома й без ніяких короводів забірала собі тунелевих робітників. То знов до всіх штольнів вдиралося безліч води, з якою смокавки тільки з бідною могли собі дати раду, тисячам робітників грозила смерть від потопу. Ті відважні стояли часами аж по самі пахи в воді. І часто ті води, що вдиралися, були гарячі як окріп і парували як гарячі джерела. По найбільшій частині великі маси води можна було передбачити, і поробити відповідні заходи. Сконструованими з'юкрема апаратами, подібними до бездротного те-

леграфу, т. з. пересильними апаратами, після спроб, пороблених насамперед доктором Леві з Геттінгену, впускали в гору електричні хвилі, і як у горі була вода (або руда), то зараз же вони відскакували, сполучуючись із новими впусканими хвилями. То знов сверлівниці засипало каміння, і при тому не обходилося без нещастя, бо хто в пору не встиг утекти, того розчавлювало. Затроєння вугляним квасом, анемія були щоденними явищами. Тунель викликав навіть нову недугу, схожу на ту, що появляється між робітниками в кесонах*), на кесонову недугу; народ прозвав її „the bends“ себто, «схил». Аллян збудував окремий захист над морем, де недужі на ту хворобу приходили до здоровля.

Та, загалом беручи, тунель забрав у перших шістьох роках не більше жертв, ніж иньчі великі технічні підприємства. Всього 1713 людей, число ще розмірно низьке.

Десятий жовтень сьомого року будови вибив для Алляна чорну годину...

У жовтні звик був Аллян переводити генеральну провірку всіх американських місць будови, і ця перевірка забирала йому кілька день. Інжинери й будівничі звали її «судний день». Четвертого жовтня перевірював він „City“. Навідався до домів робітників, до різниць, купалень і шпиталів. Зайшов і до Модиного видужничого захисту, і Мод цілий день була схвильована і спекла рака, почувши його похвалу за її провід. В дальші дні відвідав бюро, вантажний дворець, піддашниці на машини, в котрих прискотіли й увихалися безконечні ряди електричних машин, пра-

*) похила залізна скриня для робітників при водяних роботах

цювали смокавки, швидкі та потрійні, копальняні вентилятори й компресори.

На другий день поїхав із Гоббієм і Герріменом та з інженером Берманом до тунелю.

Тунелева інспекція протяглася кілька день, бо Аллян провірював докладно кожну станцію, кожну машину, кожну зворотницю, кожний поперечний вибій, кожне депо. Тільки покінчили на одному місці, задержували сигналами валку, вскакували на вагон і їхали шматок далі.

У штольнях було темно, як у льоху. Часами тільки перемикувалися рої світла: залізні руштовання, людські тіла, що повисали на руштованнях; сліпила очі червона ліхтарня, вищаз дзвінок поїду, і тіни розбігалися на боки.

У темних штольнях шуміло від поїздів, що влітали до них. Вони лускали та стугоніли, пронизливі крики тріпоталися вдалекій темряві. Деся щось вило, мов стадо вовків, десть щось гуло й сопло, мов гіпопотам у хвилину, як вирине над воду, розглягалися могутні, суворі голоси кікльопів, що, шпуюючи, сварилися між собою, що, здавалося, можна було розуміти поодинокі слова. Регіт котився по штольнях, і, врешті, всі ті дивні моторошливі голоси єдналися, тунель мовчав, шумів, рів, і враз зовсім несподівано влітав поїзд у те пекло грюкоту, лоскоту, що ніхто власного слова вже не міг розібрати. Сорок кілометрів за сверлівницею дудонів-галасував тунель, як великанський бараний ріг, у котрий затрубіло пекло. Тут кипіла робота; всі закутини заливали світла рефлекторів, такі сліпучі, що всі вони виглядали як розжарена до-біла гута.

Вістка, що Аллян у тунелю, блискавкою поширилася поміж робітниками. Куди б він не

приходив — замащений пилом і брудом, що не було пізнати, його таки пізнавали — ватаги затягали «пісню про Мака»:

Three cheers and a tiger for him!
Перед Маком всі на бік,
Мак наш чоловік!
Мак тобі, небоже,
Що схоче, те зможе.
God dam you, yes, отакій то Мак,
Three cheers and a tiger for Mac!¹⁾

На транспортах каміння сиділи люде після зміни, і поїзди серед відгуку коліс та грюкоту штольнів полишали за собою відгомін пісні.

Мак був популярний — і, наскільки допускала фанатична ненависть між робітником і капіталом — і улюблений між своїми людьми. Він був такий, як вони, зліплений із їх матеріялу, хоч сила його була всотеро більша.

— Мак!.. — казали вони, — так, Мак козак!..

Це було все, але ж це була й що-найбільша похвала.

Особливо його «недільні авдієнції» причинилися багато до його популярности, і про них уклали пісню такого змісту:

«Тисне тебе журба, напиши стрічку до Мака. Він справедливий, він один із наших. А ще краще, йди в неділю на авдієнцію. Я знаю його, він не викине, не вислухавши тебе. Він розуміє серце робітника.»

У «чистилищі» прискотіли й джижджали електричні закліпні машини як пропелер, що працює з цілою силою газу, гуло залізо. І тут люде співали. Білко очей визирало з брудних облич, роти відчинялися рівномірно, але не чути було ніякіснього тону.

¹⁾ Тричі слава, й що тигр для нього!.. Хай Бог його проклене,.. тричі слава і, що тигр для нього!

Останні трицять кілометрів висуненої наперед південної штольні треба було переходити пішки, або переїжджати на повільних вантажних валках. Тут штольня — то був просто ліс непообтисуваних колів, руштовання з бальків, що ними потрясав несхопний гук, силу якого що раз то забувалося, то знов доводилося наново пережити. Спека (48° С) розривала коли та бруси, дарма що їх частенько скроплювали водою, і повітряні проводи раз-у-раз упирали свіжий прохолоджений вітер. Повітря було погане, зіпсоване, нікчемне копальняне повітря.

В одному поперечному вибою лежав брудною оливою обмашений, на-пів голий труп. Це був монтер, що помер від удару серця. Довкола нього йшла ходором робота, і, спішачись, по черз нього переступали ноги. Навіть ніхто не затулив йому очей.

Потім вони пішли до «пекла». По середині куряви, що ревла гураганом, стояв непорушно, як статуя, малий Японець, чорний як земля, і давав оптичні накази. Сліпучий стіжок світла з рефлектора, то червоний, то білий, кидав часами зелене, як трава, світляне проміння поміж ватагу людей, що, риючи, виглядали як трупи, які ще перед смертю важко гарували.

Тут не звертав на них ніхто уваги. Ні по здоровкання, ні співу, до тла виснажені люде, котрі, напів не при собі, шаліли. Що більш, вони самі мусіли на других звертати увагу, щоб не спав часом на них який паль, що його таскали по черз завалу каменюк задихані люде, або який відлім скелі, що його перекидало шість пар жилавих, але знищених уже рук на тачку, та щоб їх не розчавив.

Штольня лежала тут дуже глибоко, чотири тисячі чотиріста метрів під рівнем моря. Розпечена атмосфера, переповнена порошинками пилу, ранила віддихові проводи. Гоббія з браку повітря напала позіхачка, Герріменові повилазили очі з його червоного обличчя, не мов би його душило. За те Аллянові легені були звиклі до повітря, сиділо на кисень. Гремуча робота, навала людей, що кидалися сюди й туди, оживляли його. Мимоволі його очі набирали виразу пана і триумфатора. Він обтрясся зі свого спокою й мовчазности, увихався сюди та туди, кричав, вимахував руками, і його жилаві плечі аж вилискувалися від поту.

Геррімен приплився до Алляна з пробою якогось каміння в руді і продержав його перед його очима. Потім склав руки у трубку і гримнув Аллянові в вухо:

— Це та незнана руда!

— Руда? — відгукнув Аллян таким же способом. Це був якийсь рудоватий, аморфний камінь, що легко кришився. З геологічного боку перший винахід від часу будови тунелю. В цій незнаній руді, що одержала назву *submarinium*, було багато радія, і товариство *Smelting'a й Refining'a* сподівалося кожного дня, що найдуться її великі поклади. Геррімен гримав це Аллянові в вухо.

Аллян сміявся:

— Воно могло б їм придатися!

Зі сверлівниці виснувся рудоволосий чоловік незвичайної будови костей, із руками, довгими, як у гориля. Стоп із грязюки й оливи, сиві крупі пилюги на втомлених повіках. Він виглядав як який каміняр, а був це перший інженер у Алляна, Ірландець, O'Neil на ім'я. Його права

рука була поранена, кров ізбилася з брудом та оливою в одну чорну масу, що виглядала як дьоготь. Він випльовував безнастанно порох і пчихав. Якийсь робітник кропив його водою, як звичайно зливають душем слонів. О'Niel вертівся й вихилявся під струями води; він був зовсім голий, вода стікала з нього; таким підійшов він до Алляна.

Аллян стиснув йому долоню і вказав на його руку.

Ірландець струснув головою й жилавими руками почав жмикати собі воду з волосся.

— Гнайс що раз сивіщає й сивіщає! — гукнув Аллянові в вухо. — Сивіщає і твердіє. Червоний гнайс супроти нього іграшка. Що години треба свіжі корони закладати на сверла. І та спека, хай їй біс!

— Ми незабаром знову підіймемось!

О'Niel вишкірився.

— Так за три роки! — завив він.

— Немає поперед вас води?

— Ні.

Нараз усі позеленіли й побіліли як примари. То Японець звернув на них світляний стіжок.

О'Niel без церемонії відсунув Алляна на бік: верталася сверлівниця.

Аллян переждав три зміни, опісля виліз на валку з камінням і поїхав геть із Гоббієм і Герріменом. Вони як-стій заснули, але ж Аллян іще довго крізь сон відчував кожную притичину, яка траплялася поїздові на шляху чотиріста кілометрів угору. Гальмівниці спадали, вагони цокали один об один так сильно, що аж каміння на шлях котилося. Якись постати дралися вгору, хтось вигукував, разило якесь червоне світло. Поїзд поволікся через якусь зворотницю й довго-довго

там задержався. Аллян на-пів прокинувся й побачив, що якісь темні постати лазили по ньому.

— Це Мак, не наступи на нього!

Валка їхала, спинялася, і знов їхала. Та нараз почала скажено летіти; Аллянові здавалося, що вони наче б то кудись западаються, і він запав у глибокий сон.

Пробудився, як яскраве, жорстоке світло дня врізалось йому в очі наче сліпучими ножами.

Валка спинилася перед будинком надземної станції, і Мас Сіу аж легче відітхнуло: «страшний суд» пройшов і випав по-людському.

Інжинери подалися в купальню. Гоббі лежав наче сонний у своєму басені й курив цигаретку. Та за те Геррімен порхав і сичав як гіпопотам.

— Підеш зі мною на сніданок, Гоббі? — спитав Аллян. — Мод, певне, вже не спить. Сьома година.

— Я піду спати, — відповів він із цигареткою в устах. — Сьогодні вночі мені знову треба туди. Але на вечерю напевно прийду.

— Шкода, бо мене не буде.

— В Нью-Йорк?

— Ні, в Буфальо. Ми випробовуємо новий зразок сверлів, що їх видумав гладкий Міллер.

Гоббія мало цікавили сверла, через те й перескочив у розмові на гладкого Міллера. Він заміявся тихесенько:

— Пендльтон писав мені вчора з Азорів, — казав він заспаний, — що той Міллер страшенно запивається.

— Ті Німці, то всі п'ють як бугаї, — докинув Аллян, заходячись зі щіткою коло ніг.

— Пендльтон пише, що він улаштовує бенькети по садах і запиває всіх так, що за покотом лежать під столом.

В той мент пройшов позз них малий Японець, уже чистенький, чепурний; він мав уже другу зміну за собою. Поклонився чемно.

Гоббі відхилив одне око.

— Good morning, Jar! — крикнув він.

— Це путящий хлопчище! — сказав Аллян, коли Японець замкнув за собою двері.

Двацять чотири години пізніше той путящий хлопчище давно вже не жив.

2.

На другий день, кілька хвилин після четвертої години, зчинилася катастрофа.

Те місце, на якому сверлівниця виверчуваної південної штольні розторощувала гору того нещасного 10. жовтня, було віддалене рівно чотиріста двацять кілометрів від гирла тунелю. Трицять кілометрів позаду працювала машина рівнобіжної штольні.

Гору що-тільки розторощено. Рефлектор, яким іще вчора малий Японець давав накази, кидав сліпуче крейдіано-біле світло на каміння, що котилося в долину, і на ватагу на-пів голих людей, які вибігали на гору грузу, з котрого ще курилося. В ту ж мить один простягнув руки вгору, другий перекинувся горілиць, третій нагло запався. Груззя гори, що з неї курилося, котилося зі скаженою швидкістю вперед, проковтуючи наче лявіна тіла, голови, рамена, ноги. Божевільний галас від роботи гинув у глухому буркоті, та-

такому несамовитому, що людське вухо ледви могло його схопити. Голову зціпив такий тиск, що лускали бубончики. Малий Японець раптом запався. Настала чорна ніч. Людям, тим із «пекла», нічого не було видно, як тільки людей, що затучувались, перекривлені роти, коли, що западалися в глиб. Ніхто нічого не чув. Сверлівною, той панцирник зі стали, сила якого рівнялася двом льокотивам у поспішних валок, викинуло зі шин немов який сувій бляхи, жбурнуло нею об стіну і розчавило. Людські тіла летіли як кулі поміж градом камінюк, та скалистих відломів, залізні вагонетки з камінням ізмело, розшарпало і збило в одну масу; ліс бальків звалився з гуркотом, загрибаючи враз із камінням, що скочувалося з гори, все, що жило.

Все це сталося в одній-одніській секунді. Хвилину пізніше запанувала мертва тиша, і тільки здалека продирався гук експльоції.

Експльоція наробила спустошення на віддаль двацять п'ятьох кілометрів, і тунель ревів на просторі двацять вісьмох кілометрів, що, здавалося, океан гремить у штольні. Та після реву, що котився в даль як велика, мідяна куля, настала тиша, нестерпна тиша — потім хмари куряви — і за курявою дим: тунель горів!

З диму зі шаленою швидкістю почали вилітати поїзди, пообвішувані китягами поперестрашуваних людей, потім випадали з темряви якісь непізначні примари пішки, а потім не було вже нікого.

На нещастя, катастрофа скоїлася саме в час зміни, і на просторі двох останніх кілометрів глотилося рівно дві тисячі п'ятьсот людей. Більшу половину з них в одній секунді розторошило, розшматкувало, вбило, засипало, і ніхто не почув ні зойку, ні крику.

Одначе потім, коли гук експльоції в далечині пролунав, гробову тишу чорної як ніч штольні роздерли одчайні крики, голосні зойки, божевільний регіт, пискливе скавуління останнього болю, викрики по поміч, прокляти, передсмертне харчіння і звірячий рев. По всіх закутках почало щось гребти, щось рухатися. Жорства сипалася, дошки розколювалися на дрібні скипки, щось усувалося, котилося, тріщало. Темрява була нестерпно страшна. Пилюга валила вниз, як густий дощ попелу. Якийсь бальок звернувся набік, із діри, сопучи, виліз якийсь чоловік, пчихнув і, приголомшений, скулився на румовищу.

— Де ви? — кричав він. — Ради Бога, де ви?

Він безнастанно викрикував ті самі слова, а йому відповідав дикий крик, звірячий стогін, і ніщо більше. Та чоловік рів голосніше й голосніше зі жаху й болю, й його голос був що раз різькіший і що раз більш божевільний.

Та нараз він замовк. У терм'яві замиготіло світло. Зі щілини румовища, що скидалося на хату, лизнув язик полум'я, і нараз стрельнув угору набубнявілий вогняний сніп. Із грудей того чоловіка, Мурина, вирвався крик, що перейшов у жахливе хропіння: це — Боже змилуйся — у самій полуміні з'явився чоловік! Чоловік той, маленький коптучий клуночок зі жовтим китайським лицем, привид, що ширив жах, — він видряпувався почерез полумінь усе вище та вище. Привид ліз беззвучно все вгору та вгору, вже, здавалося, завис над ним так як хата зависоко, та враз униз покотився. В той мент у помішаному мізку Мурина заблис якийсь спомин. Він пізнав примару.

— Гоббі! — зарів він. — Гоббі!

Але Гоббі не почув, не відізався. Він заточився, впав на коліна, пострясав искри з одягу,

і тільки харчів і сквапно ловив повітря. Хвилину сидів приголомшений на землі, скулившись, немов яка темна маса в сяйві світла. Видавалося, що він ось-ось упаде, але він упав тільки на руки й поволеньки, механічно, почав інстинктивно лізти наперед за тим голосом, що безнастанно гукав його ім'я. Несподівано наскочив на темну постать і спинився: то чапів зі залитим кров'ю обличчям Мури́н і рів. На нього вибалушувалося то двоє очей, то одно. Це того, що кров раз-пораз заливала Муринові одне око, і він спазматично розривав його.

Хвилинку сиділи поскулювані один проти одного і дивилися один на одного.

— Геть відсіля! — шепнув Гоббі в безтямі й автоматично встав.

Мури́н кинувся за ним.

— Гоббі! — вив він зі жахом. — Гоббі, що сталося?

Гоббі облизав губи й попробував думати.

— Геть відсіля! — шепнув знову хриплим голосом, усе ще приголомшений.

Мури́н ухопився за нього, силкуючись підвестися, але з криком упав на землю.

— Моя нога! — вив він. — Боже мій, Боже, що з моєю ногою?...

Гоббі не спроможен був думати. Зовсім інстинктивно робив те, що роблять, як хто паде. Старався піднести Мурина. Але обидва гримнули собою об землю.

Гоббі впав бородою на бальок і так сильно вдарився, що в нього затріщав череп. Біль його про- буркав. В оголошенню мав вражіння, наче його хто вдарив у щелепу, і, напів-притомний, він став до одчайшого відпору. Але тут — скоїлося з ним дивне диво. Не бачив перед собою про-

тивника, його п'ястуки вбилися в жорству. Гоббі протверезився. Вмить він знав, що він у штольні, що сталося щось страшне...! Почав труситись, все м'яззя на спині, що ніколи в життю так не рухалося, стало конвульсійно дригати, як м'язи у сполошеної коняки.

Гоббі зрозумів.

«Катастрофа»... подумав він.

На-пів випростувавшись, він побачив, як горіла сверлівниця. На своє здивовання удрів купу голих і на-пів голих людей, що, покалічені в що-найстрашніший спосіб, лежали на румовищах, і ніхто з них не рухався. Він бачив, що вони лежали скрізь, довкола нього, поруч нього. Лежали з пороззявлюваними ротами, витягнуті на зріст із порозторощуваними головами, позиціювані поміж стовпами, попробивані, порозшарпувані на шматки. Скрізь лежали вони! Волосся в Гоббі стало дибом. Вони лежали позасипувані по саму бороду, поскручувані в клубки, і скільки було тут камінних брил, бальків, колів, порозбиваних тачок, стільки голів, спин, чобіт, рук і ramen визирало з румовища. Куди більше! Гоббі скорчило з жаху, ним трусило так, що треба було добре держатися, щоб не впасти. Тепер то він і зрозумів ті дивні голоси, що здалека і зблизька заповнювали штольні. Той мнявкіт, той писк, те скигління, той сопіт, той рев, мов звірі вили — ті небувалі, нечувані звуки — то були люде! Шкура, обличчя й руки позаклякали в нього мов від морозу, ноги немов попроростали до землі. Зараз побіля нього сидів чоловік, якому з кутків рота текла кров мов із криниці. Чоловік уже не дихав, але під бородою держав підставлену пригорщу, і Гоббі чув плюскіт і дзюркіт крові. То був малий Японець. Він пі-

знав його. Нараз його рука ув'яла, голова пода-лася вперед, і він повалився на землю.

— Геть, геть! — шептав Гоббі, потрясений жахом. — Нам треба геть ізвідсіля!

Муриц укопився за пояс Гоббія й підпома-гав здоровою ногою, як міг. Так полізли обидва почерез хлам брусів, мерців, каменюк назустріч крикові і звірячим згукам.

— Гоббі! — стогнав Муриц, хлипаючи з ля-ку й жаху. — Містер Гоббі, the Lord bless your soul¹⁾... не кидайте мене, не кидайте тутечки! O, Lord, mercy²⁾...! У мене жінка і двоє малесеньких діточок там на світі... не кидайте бідного Му-рина. О, змилосердїться!

Сверлівниця горіла і в темний хаос кидала искрові. зловіщі світляні язички й чорні, тремкі тіні. Гоббі мусів добре вважати, щоб не насту-пати на ноги та на голови, що виглядали з ру-мовища. Нараз поміж двома переверненими заліз-ними тачками виринула якась постать, простяг-ла до нього руки, і він відскочив. Глипнув на обличчя, котре з ідіотичним поглядом вперлося в нього.

— Тобі чого? — спитав Гоббі, злякавшись на смерть.

— Вийти! — прохрипіло обличчя.

— Іди геть! — відповів Гоббі. — Це хибний напрям.

Вираз обличчя не змінився, але воно пове-леньки заховалося. І без найменшого звуку ма-рево зникло, немов його проковтнуло румовище.

Мозок Гоббія почав ясніше працювати. Рани з попечення боліли, з лівого рамя текла кров,

¹⁾ Хай Пан-Біг благословить твою душу.

²⁾ О, Боже, змилосердїться!

але так, то він був здоровий. Він нагадав собі, що Аллян післав його зі справунком до О'Niel-я. Ще десять хвилин до експльо́зії він балакав при тачках із камінням з О'Niel-ем, тим червоним Ірляндцем, потім поліз до сверлі́вниці. По що, він не знав. Що-тільки ді́брався до машини, коли нараз почув, як нагально земля під ним хитається. Він побачив пару здивованих очей, — потім уже нічого не бачив. До того часу знав усе, та яким чудом відістався з машини, це була для нього загадка. Невже ж експльо́зія викинула його з неї?

Тягнувши за собою Мурина, що скиглив і стогнав, він розбірався в теперішньому становищу. Воно не видавалося йому безнадійним. Дійде до поперечного вибою, в котрому вчора лежав мертвий монтер, то буде врятований. Там доволі опера́ткового матеріялу, апарати з киснем, лампи на випадок небезпеки. Він докладнісінько нагадав собі, що Аллян лампи випробував. Поперечня штольна лежала праворуч. Але як далеко до неї? Три, чи п'ять миль? Того він не знав. А не вдасться йому це, то мусить задушитися, бо дим із кожною хвилиною густішає. І в одчаю ліз Гоббі все далі та далі.

Нараз почув він, як зовсім недалечко хрипливим стогоном якийсь голос кликав його ім'я. Він іспинився і, заперши в собі дух, почав наслухувати.

— Сюди, сюди, — хрипів голос. — То я. О'Niel!

Так, О'Niel, той великий Ірляндець, той окостуватий чоловік, лежав тепер здушений поміж бальками, праве лице його було облите кров'ю; увесь він був сивий наче попелом присипаний, а очі горіли як червоні болючі вогні.

— Зі мною кінець, Гоббі! — хрипів О'Niel.
— Що сталося? Зі мною кінець, я терплю невимовні муки. Застрель мене, Гоббі!

Гоббі старався відсунути набік один бальок. Зібрав усі сили докупити, але нараз ні з того, ні сього гримнув собою на землю.

— Се дарма, Гоббі, — хрипів О'Niel далі.—
Зі мною кінець, я страждаю! Застрель мене й рятуй себе!

Так, О'Niel пропадав, Гоббі це бачив. Він виняв револьвер із кишені. Зброя в його руці була важка-важенна, він заледви мав силу піднести рамя.

— Приплющ очі, О'Niel-ю!

— На що це, Гоббі..?

О'Niel усміхнувся в одчаю.

— Скажи Макові, що то не моя вина... спасибі Гоббі!

Дим виїдав очі, але вогняна луна що раз слабшала, і Гоббі мав надію, що вогонь загасне. Тоді не було вже ніякої небезпеки. Та нараз розляглися одна за одною дві короткі, сильні детонації.

«То вибухові набої,» — подумав він.

Зараз після того стало ясніше. Високий стовп горів ясним вогнем і світив далеко-далеко по через штольню. Гоббі побачив, як деякі викопувалися, інші знову поволеньки, крок за кроком, видряпувалися наперед, побачив голі, брудні спини й руки, жовті як сірка у світлі вогню. Зза камінюк скимліло і кричало, виставали руки й кивали покорченими пальцями, а там із розмахом підносився вгору ґрунт, та румовище знову, і знову, западалося.

Гоббі ліз тупо далі. Він сапав. Піт лився йому з обличчя, сам він був на-пів притомний із напруги. Він уже не зважав на руку, що виставала з румовища і бралася вхопити його ногу, апатично переліз каложу крові, що стікала зі стелі. «Стільки крові в чоловіка» — подумав собі і справився просто наперед почерез якогось мерця, що лежав на череві.

Мурин, що його доля тої страшної години призначила йому за спутника, ціпко вчепився руками за його потилицю, то вив і плакав із болю і страху, то часами цілував його волосся і благав, щоб його не кидав.

— Мені на ім'я Уошінгтон Джоксен, — стогнав Мурин, — я родом із Athens у Georgi-ї, жонатий із Амандою Бель із Даніельсвілля. Перед трьома роками працював у Tunnel-Job-і, носив каміння. В мене двоє дітей, одному шість, другому п'ять років.

— Заткай хавку, хло! — кричав Гоббі. — Не чіпляйся так сильно!

— Ой, містер Гоббі, — ластився Джоксен, — кажуть, що ви добрі, містер Гоббі... — і він цілував його в волосся і в вухо.

Та нараз, як Гоббі вдарив його по руках, його напала скажена лють: він думав, що Гоббі хоче його зі себе струснути. З цілої сили зціпив руки як шрубки довкола Гоббієвої шиї і хрипів:

— Ти думаєш, що можеш мене так кинути, щоб я тут загинув, Гоббі. Ти думаєш.... йой!

І з голосним зойком та криком він упав на землю, бо Гоббі встромив йому в очі обидва великі пальці.

— Гоббі, містер Гоббі, — благав він, квілячи, і плакав, і простягав руки, — не кидайте

мене ради вашої матері, вашої доброї, старенької матусі...

Гоббієві сперло дух, скліщило груди, він дубів і думав, що це, мабуть, уже по всьому.

— Ходи! — сказав він, відзискавши віддих. — Проклятий чортище! Ми мусимо продертися попід поїзд! Як знову будеш мене душити, то вб'ю як собаку!

— Гоббі, ласкавий містер Гоббі!

І Джоксен поліз за Гоббієм, скавулячи і стогнучи, придержуючись одною рукою його пояса.

— Hurry up, you idiot! ¹⁾

Виски в Гоббія мало що не тріскали.

* * *

Штольня була на довжину трьох миль майже цілковито знищена, засипана стовпами її камінням. Скрізь дряпалися постаті, криваві, пошарпані, кричали, квиліли, а то мовчки, сопучи, поспішали як мога швидче вперед. Видряпувалися на вантажні валки, повиважувані зі шин, лізли по купах румовища то вгору, то в долину, протискалися помежи бальками. Чим далі пробивалися, тим більше надібали товаришів недолі: всі вони поспішали вперед. Тутечки було зовсім темно, й тільки час-до часу влизувався сюди блідий зубчик світла. Дим продирався все далі й далі, а як тільки почав їх кусати в ніс, зараз усі кидалися в одчайне темпо.

Вони перелазили брутально через тіла ранених, що поволі сунулися далі, збивали один одного кулаками на землю, щоб тільки манюсенький крок дібратися далі, а якийсь дикун вимахував своїм ножем і наосліп різав кожного, що ставав було

¹⁾ Швидче, ідіоте!

йому в дорозі. В одному вузькому проході між поперевертаними вагонами і хламом бальків кипів справжній бій. Тріщали револьвери, і зойки поцілених мішалися з лютим криком тих, що душили один одного. Але один за другим шезали вони у щілині, і, постогнуючи, лізли за ними ранені.

Потім шлях зробився вільніший. Тут стояло по дорозі менше валок, і вибух не позривав усіх стовпів. Та за те тутечки було цілком темно. Сопучи, скрегогучи зубами, облиті потом і кров'ю, посовгуючись, продиралися вперед втікачі. Кидали собою о стовпи і скрикували, падали з вагонів і шукали дороги. Далі! Далі! Шал самозбережного інстинкту попускав поволеньки що раз більше, і зпроквола знову прокидалося почуття побратимства.

— Сюди, тут вільна дорога!

— А сюди перейдемо?

— Направо попри вагони!

* * *

Три години після катастрофи перші люде добралися зі зрущеної деревляної штольні до паралельної. І тут світляні проводи були зрущені. Тут була ніч, усі втікачі, як один, заревли з персердя. Ні поїзду! Ні лямп! Робітники з рівнобіжних штольних давно повтікали, і не було ні одної валки.

Насунув дим, наново почалася божевільна втіканина.

Ватага просовувалася, бігла, кидалася в темряві ще годину наперед, та потім передні, виснажені, почали падати.

— Дарма! — кричали вони. — Ми не зможемо пробігти чотиріста кілометрів.

- Що робити?
- Чекати, заки за нами не прийдуть!
- За нами прийдуть? Хто прийде?
- Ми з голоду пропадемо!
- Де склади?
- Де лампи на випадок небезпеки?
- Правда, де вони?
- Мак...
- Ага, пострівай-но, Маку...
- І нараз спалахнула жадова помсти.
- Пострівай, Маку! Тільки вийдемо...!

Але насунув дим, і вони кинулися вперед, доки коліна знов не почали делькотіти.

— Тут якась станція, гальо!

Станція була темна й порожня. Машини стояли, все в паніці повтікало геть.

Юрба поперла на станцію. На станціях вони добре визнавалися. Знали, що тут стояли запльомбовані скрині з харчами, що їх треба тільки розпечатати.

Почувся в темряві тріск і луск. Властиво не був ніхто голоден, бо жах і страх прогнали геть голод. Але посеред припасів прокинувся в них дикий інстинкт, щоб понаповняти собі шлунки, і всі як вовки кинулися на скрині. Почали напихати повні кишені харчами. Що більш, серед страху і в лютощах давай безглуздо розкидати мішки з сухарями й засушеним м'ясом, розбивати сотнями пляшки.

— Ось лампи! — гукнув один голос.

То були лампи на випадок небезпеки з сухими батареями, доволі було тільки їх злучити, щоб запалити!

- Гов, не розкручай, стріляю!
- Чому?
- Може настати експльо́зія!

І цієї одної думки було досить, щоб у всіх кров позастигала в жилах. Зі страху всі заніміли.

Але насунув дим, і знову почалася погоня.

Нараз почули крик і вистріли. Світло! Всі кинулися почерез поперечний вибій у рівнобіжну штольню. І встигли ще побачити, як у даліні юрба людей боролася за одне місце в вагоні, кулаками, ножами, револьверами. Валка від'їхала, всі в одчаю кинулися на землю й закричали:

— Мак! Пострівай, Маку, як ми тільки вийдемо!

3.

Паніка мела тунелем. Трицять тисяч людей гнало штольнями. У непошкоджених штольнях робітники в миг кинули свою роботу, як тільки почули рев експлозії.

— Море вдирається! — скрикнули всі й кинулися тікати. Та інженери з револьверами в руках почали їх спиняти. Коли ж надлетіла хмара куряви, й надбігли люде з божевільним виглядом, не змогли жадні погрози.

Вони повидряпувалися на вантажні валки й пігнули геть.

При одній зворотниці вискочила зі шин валка, і нараз задержалися один по другому всі десять поїздів.

Ватаги поперли в рівнобіжні штольні й задержали поїзди, заступаючи їм серед крику дорогу. Валки були вже битком понабивані людьми, і за одне місце треба було зводити скажені бої.

Паніка була тим більша, що ніхто не знав, як воно й що—знали тільки, що скоїлося щось дуже страшне! Інженери старалися людей спам'ятати,

але коли почали що раз то більше надлітати поїзди з переляканами до божевілья людьми, котрі кричали «тунель горить!» — і коли з темних штольнів почав напірати дим, то й їх напала паніка. Всі валки виїжджали. Приїжджали поїзди з матеріалом та з новою зміною робітників, та їх, серед крику й вереску, перебігала юрба людей, припиняла їх, і вони мусіли завертати назад.

Таким робом дві години після катастрофи тунель на сто кілометрів був зовсім порожній. І машиністи в внутрішніх станціях повтікали, і машини стояли без руху. Тільки там і сям лишилося ще по станціях декілька відважних інженерів.

Інженер Берман обороняв останню валку.

Ця валка складалася з десятих вагонів і стояла в готовій частині «чистилища», де заклепувано залізні ребра, двадцять'ять кілометрів поза місцем катастрофи. Світло й тут було знищене. Але Берман вставив акумуляторні лампи, що крізь дим продиралися своїм сліпучим світлом.

Три тисячі людей працювало в «чистилищі», яких дві тисячі вже від'їхало, а останню тисячку хотів Берман відправити своєю валкою.

Прибігали хмарами заспані люде, знавіснілі від страху, кидалися на вагони. Прибувало їх що раз більше й більше. Берман ждав терпляче й завзято, бо деяким людям із «чистилища» треба було пробігти добрих три кілометри, щоб дібратися до поїзду.

— Іхати! Від'їжджати!

→ Треба їх заждати! — кричав Берман. — No dirty business now! ¹⁾ У мене в револьвері шість куль!

Берман був шпаковатий, малий чоловік, куцонігий, Німець, і не знав жартів.

¹⁾ Тільки ніяких свинств тепер!

Ходив сюди й назад позовж поїзда, кричав, лаяв усі голови й кулаки, що схвильовано рухалися вгорі серед диму.

— Жадних свинств, усі виїдете!

Берман держав револьвер у руці, готовий до стрілу. (Підчас катастрофи виявилось, що всі інженери були озброєні револьверами).

Нарешті, як погрози ставали ще раз голосніші, він заняв місце коло машиніста й загрозив йому, що зараз застрелить його, якщо він зважиться поїхати без його наказу. Кожна тарілка, кожний ланцюг на валці був повен людей, і всі вони ревли «їхати, їйхати!»

Та Берман усе ще ждав, хоч дим робився нестерпучий.

Враз розлягся вистріл, і Берман мертвий скотився на землю. Валка рушила з місця.

Ватаги людей у розпуці, усі покаженілі з лютощів, погнали за поїздом на те, щоб остаточно, без духу, задихавшись, із піною в роті, спинитися.

А потім та юрба покинутих пішки пустилася пройти по брусах і румовищу дороги на чотиріста кілометрів. Чим далі вони посувалися, тим голосніші ставали їх погрози: «Маку, тобі не жити!»

Але позад них, далеко позад них, надходило їх іще більше й більше, надходили все иньчі.

Розпочалася страшна біганиця в тунелю, та біганиця за життя, про яку опісля повно розписувалися по газетах.

Чим більш бігла юрба, тим більше шаліла її дикішала вона, нищила склади, машини, ба й тоді не меншала її лють, як вона допала до шляху, де світило електричне світло. І як появилася перша рятуноква валка, котра мала вивезти всіх, і вже не було для нікого ніякої небезпеки, то й тоді

вони ще воювали ножами й револьверами, щоб тільки першими скочити на поїзд.

* * *

Тоді, як там глибоко в тунелю склалася катастрофа, в Мас Сіті була ще ніч. Було понуро. Тяжкі навали хмар жевріли на небі понуро-червоним світлом у ясному нічному поті того найбільш безсонного міста в тому безсонному часі.

Мас Сіті гарячувало й галасувало як за дня. Вічнорухливі жаристі річки ляви покривали землю аж до небосклону, з річки вискакували іскри, блискавки й випари. Міріяди світл роями розбігалися на всі боки, як інфузорії в мікроскопі. Скліяні дахи піддашниць на машини вилискувалися на терасах скопу як зелений лід ясної місячної зимової ночі. Захланно гвалтували свиставки і дзвони, дзенькало навколо коване залізо, тремтіла земля.

Валки стрілою летіли то вниз, то вгору, як звичайно. Велетенські машини, динамо-машини, смокавки, вентилятори працювали і дзижджали в чистісеньких, як сльоза, піддашницях.

Було холодно, і робітники, що виїжджали з гарячого як пекарня тунелю, кулилися, вражені зимом, тиснулися до купи й цокотали зубами. А як тільки валка спинялася, вони кидалися як-стій до кантини, щоб напиться гарячої кави або грогу. Потім серед галасу і стукоту, скакали на електричні трамваї, що відвозили їх до їхніх казармів і помешкань.

Вже кілька хвилин після четвертої години рознеслася вістка, що в тунелю трапилось якесь нещастя. Чверть на п'яту збудили Геррімена. Заспаний, від втоми ледви держучися на ногах, він увійшов до центрального бюро.

Геррімен був енергічний і рішучий чоловік, загартований на бойовищах праці. Та саме сьогодні він почував себе дуже й дуже не по собі. Він цілу ніч плакав. Бо звечера одержав телеграму, що його сини, одне-одніське, що лишилося йому в життю, помер у Китаю на лихоманку. Це був важкий і страшний біль, Герріменові, щоб заснути, треба було прийняти подвійну дозу порошка на сон. Він ще й тепер спав, телефонуючи в тунель, щоб докладніше розвідатися про катастрофу. Та ніхто нічого не знав, і Геррімен апатично й байдужно сидів на кріслі і спав із отвореними очима. В тому самому часі заблиско світло в сотках домів робітничих кольоній. Вулицями почали лунати голоси, пішли перешіптування — ті страшні перешіптування, котрі дивним дивом чуєш і в найглибшому сні. З усіх усюдів збігалися жінки. З південної й північної кольонії темною хмарою насували жінки й чоловіки в напрямі блискучих скляних покрівель терас, прямуючи до центрального бюро.

Збіралися перед байдужним, високим будинком, і коли була їх уже поважна юрба, вона сама від себе почала викрикувати:

— Геррімен! Ми хочемо знати, що сталося!

Появився урядовець із байдужною міною, яка тільки роздразнила юрбу.

— Ми самі нічого певного не знаємо.

— Геть із писарчуком! Не треба нам писарчуків! Ми хочемо Геррімена! Геррімена!

Збіговище росло. З усіх закутин сунули темні купки і злучувалися з юрбою перед бюровим будинком.

Нарешті з'явився сам Геррімен, блідий, старий, утомлений, заспаний, і сотня голосів кинула той сам запит різними мовами, в різних тонаціях:

— Що сталося?

Геррімен дав знак, що хоче говорити, й юрба ущухла.

— У південній штольні зчинилася експльо́зія при сверлі́вниці! Нам більш нічого не відомо.

Геррімен ледви-ледви балакав, язик лежав у нього в роті як олов'яне клепало.

У відповідь йому дико завилала юрба:

— Брехун! Шахрай! Ти не хочеш нам нічого сказати!

Герріменові вдарила кров у голову, і очі вискочили з ямок із гніву; він спам'ятався, хотів щось сказати, та мозок не хотів працювати. Він повернувся і гримнув за собою дверима.

Враз повітрям засвистіла каменюка й розбила шибу в партері. Видно було, як якийсь урядовець схопився з переляку.

— Геррімен! Геррімен!

Геррімен появився знову у дверях. Він обмився зимною водою і трохи прочунав. Зпід його сивого волосся визирало червоне як рак обличчя.

— Що це за безглуздя вибивати шиби? — кричав він голосно. — Ми знаємо тільки те, що я сказав! Схаменіться!

Голоси кричали в-суміш.

— Ми хочемо знати, скільки вбитих? Хто загинув? Імена!

— Ви, жінки, божевільні всі накупі! — кричав Геррімен злісно. — Звідки ж мені тепер це знати!

І Геррімен повернувся поволенки і знову ввійшов в хату, кленучи під носом.

— Геррімен! Геррімен!

Жінки почали напирати за ним.

Посипався град каменюк. Бо народ, що звичайно й не думаючи підчиняється законам, в такі хвилини, у вродженому почутті справед-

ливости, творить собі власні закони й зараз же на місці як-стій прикладає їх до життя.

Геррімен знову вийшов, роз'юшений. Але не казав нічого.

— Покажи нам телеграму!

Геррімен пристанув.

— Телеграму? Нема жадної телеграми. Є тільки телефонічна звістка.

— Давай сюди!

Геррімен і не здригнув лицем.

— Добре, зараз дістанете.

І по хвилині вернувся назад із віддертою карточкою з телефонічного зшитка в руках і почав голосно читати. Далеко розносилися його слова, які він підчеркував, читаючи: «Сверлівниця—південна штольня — експлозія при висаджуванню — яких 20 до 30 убитих і ранених — Гоббі».

І Геррімен передав карточку тим, що найблизче стояли, і повернувся в хату.

В мить була карточка роздерта на сто шматочків, так багато хотіло її рівночасно читати. Юрба на якийсь часочок заспокоїлася. Яких 20 до 30 убитих і ранених — це, правда, річ страшна, але ж катастрофа невелика. Можна було мати надію. Там же не було сказано, що саме він працював при сверлівниці. Найбільше заспокоювало те, що саме Гоббі посилав телефонічну звістку.

А проте жінки не розходилися. Дивно! Їх давній неспокій знов завернувся, їх очі запалахкотіли, серця забили. Щось тяжіло на грудях, і вони почали перекидалися переляканими очима.

А що, як Геррімен бреше...?

Вони рванулися на другий бік, до станції, де приїздили валки, і почали там чекати, дріжучи, трусячись зі зимна, позакутувані хустками та ковдрами. Зі станції видно було цілий скоп аж до

гирла тунелю. Мокрі шини блищали у світлі лужових лямп, поки не гинули в даліні, звужуючись у тоненькі лінії. Зовсім удолині позіхали два синих отвори. В одному появилoся світло, блимнуло якось непевно, вогняний блиск вишусьнув, і нараз показалося сліпуче кікльопське око валки, що летіла догори скопу.

Поїзди курсували ще зовсім правильно. В рівних відступах часу відїжджали валки з матеріалом, у неправильних відступах, як це бувало, вертали поїзди з камінням, часом тільки один, часом аж три, п'ять, а то й десять, один за другим, як це діялося день і ніч на протягу шістьох літ. Це був той самий образ, який вони бачили вже тисячу разів. А проте очі їх тупо і зі що-раз більшою й більшою напругою вжиралися в поїзди, що верталися з тунелю.

Як привозили вони людей, то їх обступали, засипали питаннями. Але самі люде не знали нічого, вони були вже в дорозі.

Дивне диво, як могла звістка десять хвилин після катастрофи розбігтися так, як би то був цілий день. Якесь необережне слово інжинера, якийсь мимовільний виклик при телефоні — і вже всі знали. Та тепер не чути було нічого, нічогосінько, всякі відомости старанно затаювано.

До шостої години вїжджали валки з матеріалом і робітниками правильно. (На основі розпорядку мали їхати тільки до 50. кілометра).

В шостій годині оголосили робітникам, котрі були наготові, що вантажна валка вискочила зі шин, і що треба насамперед очистити шлях. Та однак ж вони, мовляв, повинні стояли готові. Тоді хлопці з досвідом почали хитати головами й порозуміватися поглядами: «Ой, там, певне, не переливки! Lord!

Жінки одержали наказ станцію опорожнити. Але вони наказу не послухалися. Стояли непорушно, наче приковані інстинктом, між сіткою шин і вперто вдивлялись у гліб скопу. Юрба все росла та росла, до неї прилучувалися діти, хлопчакки, робітнички, цікаві.

Та тунель виплювував каміння, раз-по-раз, без кінця.

Нарешті юрба замітила, що валки з матеріалом що раз рідче в'їжджають до середини, і між нею почали перекидатися якісь невизначні голоси. Потім уже не було взагалі жадних валок із матеріалом, і юрба ще більш занепокоїлась. Ніхто вже не вірив байці, що валка вискочила зі шин і запрудила дорогу. Всі знали, що таке то день-у-день трапляється, а проте валки в'їжджали правильно в однаковій кількості до тунелю.

Вже зробилася і днина.

Часописи Нью-Йорку встигли вже заробити на катастрофі великі гроші:

«Океан залив тунель! 10.000 жертв.»

* * *

Зимним блиском розлилося сонце по морі. Як на один знак погасли електричні лампки. Тільки десь далеко понадбережним шляхом, де нараз стало видно дим із пароплавів, блимало ще світло, наче забули його скрутити. За хвилину її воно погасло. Незвичайно буденним видалося раптом те лискуче казкове місто: з його зимною сіткою шин, із морем валок, каблевих щоглів, та сям і там із високими домами, над якими сунулися сиві хмари. Всі обличчя були жовті, невиспані, задубілі аж посинілі від зимна, бо від моря зі зимним світлом тягла льодова струя повітря й сікло зимним дощем. Жінки порозсилали своїх

діток додому за спідницями, хустками, ковдрами. Та самі вони й не рухалися з місця!

Валки з камінням, що тепер приходили, були всі повні людей. Що більш, поїзди з робітниками та матеріалом, які що-тільки відїхали, почали повертатися назад.

Схвильовання росло та росло.

Але ні один із робітників, які приїжджали, не знав нічого докладніше про розмір катастрофи. Вони повернулись, бо всі, що за ними, виїжджали.

І знову непорушно вперли жінки свій зір у ті там надоліні два чорних отвори, що глипали вгору як двоє лукавих видзьобаних очей, з котрих визирало саме нещастя й жах.

Около дев'ятої години настигли перші валки, що на них сиділи, битком набиті, чоловік коло чоловіка, і схвильовано гестикували, ще поки валка спинилася. Вони їхали з того місця тунелю, де саме паніка кинула свій перший пострах. Вони кричали й вили: «Тунель горить!»!

Зчинився невимовний крик, зойк, гамір. Юрба котилася вперед то сюди, то туди.

Тоді ж з'явився Геррімен. Він вискочив на вагон, махнув капелюхом і почав кричати. В ранньому зареві виглядав він як труп, блідий-блідий, без крові, й кожний звязував його вигляд із нещастям.

— Геррімен! Тихо, він хоче балакати!

— Клянуся Богом, що правду кажу! — кричав Геррімен, як юрба заспокоїлась, і за кожним словом густі клубки пари котилися з його уст. — То безглуздзя, що тунель горить! Бетон і залізо не можуть горіти. Наслідком експльоції зайнялося позад сверлівниці декілька поганеньких стовпів, і

з того зчинилася паніка. Наші інженери вже занялися гашенням! Вам не треба...

Але йому не дали докінчити. Дикі свисти і крики перервали його промову, жінки підняли каміння. Геррімен зіскочив із вагона й повернувся на станцію. Він безсилно звалився на крісло.

Він чув, що все пропаще, і що тільки сам Аллян може запобігти тій другій катастрофі тут, на землі.

Та Алляна до вечора не могло тут бути!

Проста, зимна станційна саля наповнилася інженерами, лікарями, урядовцями, що спішили сюди, щоб на випадок потреби дати поміч.

Геррімен випив літер чорної кави, щоб перебороти силу порошків на сон. Його напали блювоти, і він два рази умлівав.

Добре, але що йому робити? Одиноке розумне, що він почув, то була звістка від Бермана з щіснацятої станції; її подав телефоном інженер у Бермановім імені.

На думку Бермана, в зацямрованій штольні самі від себе, наслідком спеки, занялися стовпи, і вогонь вибухові дудки довів до експльо-зії. Це було розумно, але ж тоді детонація не могла бути така сильна, щоб її чути було аж до дванацятої станції?

Геррімен вислав рятункові валки, але вони зараз же завернулися, бо на всіх чотирох шинах їхали вгору поїзди й випирали їх назад.

Трицять хвилин по четвертій Геррімен зателеграфував до Алляна; телеграма наздогнала його у спальному вагоні по дорозі до Буфалья. Аллян відповів, що швидко повернеться окремішнім поїздом. Експльо-зія, мовляв, виключена, вибухові матерії запалюються тільки в вогні. У сверлівни-

ці самій вибухових матерій теж дуже небагато. Рятункові валки! Всі станції пообсаджувати інженерами! Штольні, що горять, залити водою!

Добре було Аллянові балакати! Поки-що зовсім неможливо вислати ні однісінького поїзда, дарма що Геррімен як-стій запорядив, щоб валки, які йдуть нагору, перевести всі на правильні шини.

Ніхто більш не телефонував, тільки ще на п'ятнадцятій, шіснацятій і вісімнадцятій станції були інженери, а вони об'явили, що всі поїзди вже проїхали.

Шлях ізгодом став вільний, і Геррімен післав у тунель один за одним чотири рятункових поїзди.

Юрба стежила за ними понурими поглядами.

Декілька жінок післало у слід за інженерами грубу лайку. Настрій із кожною хвилиною грізнішав. Та саме тоді, коло десятої години надїхали перші валки з робітниками з «чистилища».

Тепер уже не було ні найменьшого сумніву, що катастрофа була страшніша, ніж можна було сподіватися.

Надлітали все нові й нові валки з робітниками, які кричали:

— В останніх трицятьох кілометрах усе мертве!»

4.

Людей, що виходили з тунелю з брудними обличчями, такечки зараз обступали довкола й засипали тисячами питань, на які вони не знали відповіді. Сто раз мусіли вони оповідати, що знали про нещастя, хоч усе це можна було сказати десятма словами. Жінки, котрі найшли своїх чоловіків, кидалися їм на шию й зовсім явно виявляли свою радість перед тими, що ще були

у страшній непевності. Трівого блукала їх лицями, вони раз-по-раз допитувалися, чи хто не бачив їх чоловіка, плакали мовчки, бігали то сюди, то туди, і кричали, і кидали проклони, і знову замовкали і впирали очі у скоп, доки наново не починала гнати ними трівого.

Вони все ще мали надію; бо що «в останніх трицятьох кілометрах усе мертво» — це вже показалось переборщеним.

Нарешті приїхав і той поїзд, відїзд якого так довго спинав Берман, доки його не застрелили. Цей поїзд привіз першого мерця, якогось Італійця. Але той Італієць пожив смерти не серед катастрофи. Із земляком, зі своїм amico він завів розпучний бій на ножі за місце верх вагона й почаствував його ножем. Amico, падучи, розпоров йому живіт, і по дорозі він і помер. Та як не як, а це був перший мрець. Фотограф із Edison Bio крутив корбою апарату.

Коли мерця внесли до станційного будинку, серед юрби зчинилася душевна експльозія! Несамовитість спалахнула! І нараз почали всі кричати (достоту так, як люде в тунелю):

— Де Мак? Він мусить поплатитися!

Та враз між жінками промостила собі дорогу жінка, що з гістеричним криком бігла до мерця, вирываючи цілими звитками собі волосся й розшматковуючи на собі одежу.

— Чезаре! Чезаре!..

Так, то був Чезаре.

Та коли розхвильовані ватаги робітників Берманської валки — по більшій часті Італійці й Мурини — заявили, що більш поїздів не буде — настала мертва тиша...

— Не буде більш поїздів?

— Ми останні!

— Що ви?

— Останні!! Ми останні!

Наче град карточів посипався по юрбі. Всі забігали то сюди, то туди, безглузні, запаморочені, з руками на висках, немов їх поцілено в голову.

— Останні!! Вони останні!!

Жінки падали до землі й голосили, діти плакали; та в иньчих за те відразу спалахкотіла жага помсти. І нараз та величезна юрба рухнула, над нею потяглася хмара крику й галасу.

Якийсь смаглявий присадкуватий Поляк із марсовими вусами виліз на камінюку й заревів:

— Мак половив їх, наче в пастку миші... в пастку миші... Помсти за товаришів!

Згромadiще сказилося. В кожній руці раптом найшовся камінь, зброя народу, а каміння було тут доволі. (Одна з причин, чому по великих містах вулиці залюбки вимощують асфальтом!)

В найблизчих трох секундах не було вже ні одного цілого вікна у станційному будинку.

— Давайте Геррімена!

Але Геррімен більш не показався.

Він зателефонував за міліцією, бо тих кількох вартових, що були в Тунелевому Місті, були безсильні. Він сидів у куточку блідий, сопів, неспроможний нічого думати.

На нього посипалися лайки, і вже збиралися виважувати двері. Але ж Поляк прийшов на иньчу думку: «Адже ж усі інжинери, всі до одного винні! Їм би треба над їх головами доми позапалювати! Попалити їм жінок, дітей!»

— Тисячки жертв! Тисячки!

— Смерть усім! — кричала Італійка, котрій пробили чоловіка. — Усім! Помста за Чезара!

І вона побігла поперед усіх, як відьма, розхристана, з розпатланим волоссям.

Юрба покотила по румовищу в сивий дощ, серед хаосу реву та криків. Їх чоловіки, годувальники, батьки не живуть — біда, нужда! Помсти! Із того крику продирався шматочками спів, ватаги співали на різних місцях рівночасно марсиліезу, інтернаціонал, гимн унії.

— Трупи, трупи, тисячі трупів!

Серед схвильованої людської юрби розгорівся сліпий шал, щоб усе понищити, позривати, повбивати. Зривали шини, перевертали телеграфічні стовпи, руйнували сторожівні. Як тільки де що захрупотіло, як полетіла куди скипка, зараз як-стій вибухала дика радість. Вартових частували камінюками, висвистували. Здавалося, що, серед тих лютошів, призабули всі нараз свій жаль і смуток.

А поперед усіх напірала що-найдикиші ватаги, покаженілі фанатичні баби; вони бігли до віль та домів інжинерів.

* * *

Саме в тому часі під морем далі тяглася розпучна біганина. Всі, що їм, спадаючи, каміння, вогонь і дим не вкоротили життя, бігли безнастанпо вперед, тікаючи від швидкої ноги смерти, яка дихала поперед себе гостро-їдким подихом. Були там мандрівці, що одинцем, шкутильгаючи, пробивалися вперед, кланцаючи зубами, з найженим догори волоссям; були пари, що кричали і плакали; були ватаги, що сунули, сопучи, і з їх легенів добувався свист; були ранені, каліки, що, лежучи на землі, благали помочі й милосердя. Деякі ставали, страх приковував їх до землі, що то ж годі пройти пішки таку довжелезну дорогу. Інчі махали на все рукою, клалися покірно на землю, щоб помирати. Та були й добрі бігуни, що басували як коні, переганяли других і бігли далі, і за

ними завидно дивилися, кленучи їх, виснажені, що їм коліна делькотіли.

Рятункові валки пронизливо дзвонили дзвінками: вони давали знати, що надходять. Із темряви кидалися на них люде, хлипаючи з радості, що врятували життя. Але що валці треба було їхати далі у глиб тунелю, то по хвилині їх напав страх, вони зіскакували з поїзду, щоб пішки дійти до другої валки, яка, як їм казали, ждала в віддалі п'ятьох миль.

Рятункова валка тільки поволеньки посувалася наперед. Бо перелякані люде, щоб захопити більше місця, в жаху повикидали з останніх поїздів, що виїжджали, багато каміння, і треба було насамперед чистити шлях. Та ще до того той дим! Він щипав, кусав, нічим було дихати. Але валка таки їхала далі, доки ще рефлектори могли продиратися крізь мур диму й чаду. У тому рятунковому поїзді були відважні інженери, котрі життя своє поклали на вагу. Вони позіскакували з поїзду, кинулися з поспіхом у забезпечних масках у зачаджену штольню й почали дзвонити. І дійсно їм поталанило приневолити невеличкі громади виснажених людей, котрі втратили вже всяку надію на порятунок, зібратися з останніми силами, та ще зробити тисячу метрів дороги, щоб дібратися до поїзду.

Нарешті й той поїзд мусів повертатися. Багацько інженерів ослабло на затроєння димом, і двох із них через день умерло в лікарні.

5.

Мод спала того дня дуже довго. На передодні вона заступала в лікарні одну сестру милосердя, що від'їхала, і аж у другій годині поклялася спа-

ти. Як прокинулася, то мала Едіт сиділа вже у своїм ліжечку, і щоб не нудьгувати, почала сплітати кіски зі свого гарного, русявого волоссячка.

Що-тільки почали обидві між собою гомоніти, як увійшла дівчина й передала Моді телеграму. В тунелю, мовляв, скоїлося цієї ночі велике нещастя, сповіщала дівчина з неспокійними очима.

— Чому ви приносите мені телеграму аж тепер? — спиталася трохи сердито Мод.

— Пан телеграфували мені, щоб я дала вам виспатися.

Телеграма була від Алляна з дороги. В ній було ось що: «Катастрофа в тунелю. Дому не кидати. Приїжджаю в шостій увечері».

Мод зблідла. «Гоббі», подумала. Про нього була перша її думка. По вечері поїхав у тунель, веселий, жартівливий, попросився з нею...

— Що таке, мамусю?

— Нещастя скоїлося в тунелю, Едіт.

— Багато людей померло? — спитала мала злегенька, співучим голосом, гарним дитячим рухом заплітаючи кісочки.

Мод не відповіла. Дивилася поперед себе. Чи міг він бути в тому часі глибоко у штольні?

Тоді Едіт обняла її рученятами і сказала, потішаючи:

— Чого тобі сумувати, татусь же в Буфалі!

І Едіт засміялася, переконуючи Мод, що батькові нема небезпеки.

Мод накинула на себе купелевій плащ і зателефонувала до центрального бюро. Аж по довгій часі одержала сполучення. Та там нічого не знали, або не хотіли знати. Гоббі? Ні, про містера Гоббія нема жадної вістки.

Сльози станули в очах Моді, скороминучі сльози, яких ніхто не смів бачити. Неспокійна, схвильована, вона скупалася з Едітою. Цей приємності зазнавали вони обидві кожного ранку. І Моді справляло таку ж дитячу радість, що й Едіті, як вони могли плюскатися в воді, кричати і сміятися в купальні, як голоси відбивалися такою повною й дивною луною, як прискав душ, зпочатку парою, а далі холодніше й холодніше, і мала Едіт сміялася, наче б її хто скоботав, бо її проходило зимно. Потім ішла ранішня туалета, опісля сніданок. Це були найкращі Модіні хвилини, яких вона ніколи не пропускала. По сніданню Едіт ішла до «школи». Вона мала свою власну шкільну кімнату з чорною таблицею, — так вона собі бажала — і справжню маленьку шкільну лавку, а то інакше це не була б школа.

Сьогодні Мод купалася коротенько і з играшок нічого не виходило, дарма що Едіт старалася всякими способами розвеселити свою матір, і її дитяча запопадливість зворушувала Мод до сліз. По купелі знову вателефонувала до центрального бюро. Нарешті їй пощастило поговорити зі самим Герріменом, і він натякнув їй, що нещастя, на жаль, більше, ніж досі міркували.

Мод ставала що раз неспокійніша. Аж тепер вона звернула увагу на чудні Макові вказівки. «Не кидати хати!» Чому? Вона не розуміла Мака. Пішла горбодом до лікарні, шепотом поговорила зі сестрицями, що мали службу. І тут був неспокій і збентеження. Вона побалакала трохи зі своїми малими недужими, але була така розсіяна, що розмова ніяк не клеїлася. Нарешті, ще більш неспокійна і схвильована, повернулася до своєї кімнати.

«Чому не кидати хати?» думала вона. «Це негарно, що Мак каже мені не виходити з хати».

Вона знову пробувала телефонувати, але знов надаремно.

Потім накинута на себе хустку і сказала пів голосом до себе самої:

«Дай, подивлюся. Хай собі Мак каже, що хоче. Чому мені лишатися дома? І то саме тепер! Жінки будуть боятися, і саме їм тепер треба когось, щоб їх заспокоїв».

Але вона знов таки скинула хустку, пішла до спальні і прочитала Макову телеграму, може, вже сотий раз.

Добре, але ж чому? Чому власне так?

Хиба катастрофа така велика?

Добре, але саме тому їй не можна ховатися! Її обов'язок помагати дітям і жінкам. Вона аж розсердилася на Мака й таки поклала собі піти. Хотіла знати, що власне сталося. А все ж таки ще надумувалася, чи їй знехтувати ті дивні Макові вказівки. Та ще конопавив її в середині якийсь таємний страх, і вона не знала, чого. Нарешті рішуче вскочила в жовтий гумовий плащ і голову закрутила хусткою.

Пішла.

Та у дверях обхопило її нараз чогось якесь невияснене почуття страху, що сьогодні, саме сьогодні, вона не сміє кинути малої Едіт самою. Ох, той Мак, то він усьому винен, він і його дурна телеграма!

Вона повернулася, взяла Едіт зі «школи», загорнула її у плащик і на русяве волоссячко насунула втішній дитині капузу.

— Через годину я вернуся! — сказала Мод, і вони пішли.

У горді мокрою стежкою плигала собі жаба, і Мод ізлякалася, бо ось-ось мало що не наступила на неї.

Едіт раділа.

— Ооо, мамусю, яка маленька жаба! І яка ж вона мокра! Чому вона виходить, як паде дощ? Днина була нікчемна, невідрадна, погана.

На вулиці дув вітер сильніше, падав скісний, зимний дощ.

«А ще вчора було так гаряче», подумала Мод.

Едіт була рада, що може великими ступнями стрибати по калюжах. По кількох хвилинах побачили вони Тунелеве Місто, що лежало, сіре й пусте, в дощі і бруді, зі своїми бюровими домами, коминами й лісом кабелевих щоглів. Моді зараз упало в око, що щогось не їдуть валки з камінням. Від довгих років це перший раз! Але комини коптіли як звичайно.

«Це ще не зовсім певно, що він був саме на місці катастрофи», думала вона. «Та ж тунель не-аби-який великий!» Та проте в ній шибали собою поплутані та грізні думки.

Нараз станула.

— Тихо! — сказала.

Едіт прислухувалася, підіймивши очі на матір.

Суміш голосів добирався до них. І вже вони побачили й людей і сіру тисячоголову юрбу, що рухалася. Та в тумані ніяк не можна було пізнати, куди вони прямували.

— Чого то так ці люде кричать? — спитала Едіт.

— Вони занепокоєні нещастям, Едіт. Як батьки всіх тих маленьких діточок у небезпеці, то, розуміється, й жінки велику журбу мають.

Едіт кивнула головою й через хвилину знову спитала:

— Це, мабуть, велике нещастя склалося, мамо?

Мод здригнула.

— Я міркую, що велике, — відповіла задумчисто. — Мусить бути велике нещастя! Ходімо швидче, Едіт.

Мод розігнала, вона хотіла — ага, що то вона хотіла? Хотіла діяльно...

Раптом замітила, потрохи здивована, що люде зближалися до неї. Гамір більшав. Вона побачила теж, як телеграфічний стовп, який перед хвилиною ще стояв як слід, нараз перехилився і зник. Над її головою затрусилась дротина.

Вона не зважала на жваві запити Едіт, а, схвильована, швидко поспішала вперед. Що вони робили? Що таке сталося? В голові їй зробилося дуже гаряче, і на мить у неї пересунулася думка, чи, може, не вернутися й не замкнутися в хаті, як наказував їй Мак.

Та їй видалось трусливістю тікати від нещасних людей, зі страху, щоб не бачити чужого лиха. Хоч і не багато могла вона допомогти, та все ж могла щось ізробити. Та ж усі її знали, жінки й чоловіки, всі її здоровкали і, де тільки появлялася, робили її невеличкі послуги! «А Мак? А що зробив би був Мак, як би він був тут? Посеред них стояв би він»... — думала Мод.

Юрба надсувалася що раз ближче.

— Чого це вони так кричать? — спитала вже трохи перелякана Едіт. — І чому вони співають, мамо?

Так, дійсно, вони співали. Якийсь дикий спів, якийсь рев підходив до них що раз ближче. І якісь крики, якісь виклики виривалися зпоміж них. Це була ціла армія, розсіяна по цілому румовищі, голова об голову. І Мод бачила, як якийсь курінь розбивав, нищив камінюками малу пільну льокомотиву.

— Мамо..?

«Що це таке? Мені не треба було виходити» — подумала Мод і, перелякана, стала. Тепер ніколи було вже вертатися...

Її замітили. Вона бачила, як передні підіймали до неї руки й раптом ізвернули з дороги й подалися до неї. На свій великий страх вона замітила, що вони бігли що-сили. Та, побачивши, що не самі жінки, вона знову набрала відваги.

«Це ж тільки жінки»...

Вона пішла їм назустріч, пройнявшись параз безмежним співчуттям до цих бідолах. О, Боже, мусіло статися щось дуже-дуже страшне!

Перша шайка жінок прибігла задихана.

— Що ж таке сталося? — крикнула Мод, і її співчуття було від щирого серця. Але Мод зблідла, побачивши обличчя жінок. Очі їх немов ходили блудом, вони виглядали всі як божевільні, дощ дзюрком лив із них, вони були напів одягнуті, і дикий вогонь загорівся в поглядах тої сотні людей.

Її не чули. Ніхто нічого не відповів. Покривлені з болю роти триумфально і пронизливо вили.

— Всі, всі неживі! — верещали їй назустріч усіма мовами в усіх відтінках. І раптом закричав якийсь жіночий голос:

— Це ж Макова жінка, бийте на смерть!

І Мод побачила, не вірячи своїм очам, як якась шанталава баба в обдертому каптані, зі зизими від лютощів очима, підняла камінь. Камінь засвітав повітрям і вдарив її в руку.

Інстинктивно вона притулила малу бліду Едіт до себе й випрямилася.

— Що ж вам зробив Мак? — крикнула вона, і її очі почали блудити зі страху. Її ніхто не слухав.

Розшалілі пізнали її, ціла та дика, скажена, безумна товпа розскаженілих людей. Як один-одніський рев, понеслося вигтя, мов клекіт моря о скелю. Зі всіх боків нараз повітрям засвистало каміння. Мод іскулилася і тремтіла на цілому тілі. Тепер вона вже бачила, що це не жарти! Вона обернулася, але довкола були вони, всі в віддалі на десять кроків, вона була оточена зі всіх боків. І в усіх тих очах, у які її блудні і залякані очі впивалися, благаючи помочі, горів той сам жар: ненависть і божевілья. Мод почала молитися, її зимний піт виступив їй на чоло.

— Боже мій... Боже мій... захисти мою дитину!

Та безнастанно вищав якийсь бабський голос, наче пронизливе гасло:

— Вбийте її на смерть! Хай Мак поплатиться!

Якась камінюка вдарила Едіт так сильно у груди, що вона похитнулася.

Маленька Едіт не скрикнула. Тільки ручка дригнула в Модиній руці, і вона налякано, здивованими очима, подивилася на маму.

— О, Боженьку, що ви робите? — закричала Мод і, присівши, обняла Едіт. І зі страху її розпуки виступили їй сльози на очі.

— Мак хай поплатиться!

— Хай Мак знає, як болить.

Го! Го! Ох, усі ті скажені постати, немилосерні очі. І руки з розмахом жбурляють каміння...

І коли б Мод була страхополоха, коли б була впала навколішки, простягла руки, благала милосердя, то ще, може, була б у останній мент у тої розшалілої юрби викресала якесь людське почуття. Але Мод, та маленька сентиментальна Мод, зробилася нараз хороброю! Вона бачила, як маленькій Едіті йде кров ротом, як вона поблідла

як труп, і як градом літали каміюки, але мило-сердя не благала.

У скаженому болю вона нараз випрямилася, притулила дитину до себе і крикнула, з блиском в очах, до всіх тих облич, просяклих ненавистю:

— Ви звірі! Голота ви, брудна голота! Будь у мене мій револьвер, я б постріляла вас як собак! Ах, ви звірюки! Ви трусливі, грубі звірюки!

В ту ж мить поцілив її камінь, кинений зі сильним розмахом, у самі виски, і вона звалилася через Едіт, без слова, і тільки руками вперед протягнула. Мод була мала й легенька, але ж здавалося, наче звалився стовп, і тільки вода хлюпнула вгору.

Розлягся дикий вереск триумфу. Крики, сміх, блудні вигуки:

— Хай Мак поплатиться! Так, хай поплатиться, хай на власній шкірі почує... у пастку половив їх... тисячами...

Але вже ніхто не кидав камінням! Скажена товпа потягла раптом далі. «Хай лежать, вони вже самі повстають!» І тільки фанатична Італійка зі своїми розхристаними звислими грудьми нахилилися над трупами й почала на них плювати. Ну, а тепер до хат інженерів!! Далі, далі, вперед! Усі хай знають! Але лють охолола після нападу на Мод. Усі мали глухе почуття, що тут сталося щось таке, чому було не слід статись. Ватаги почали рідчати й розбіглися по румовищу. Яка сотня незаметно лишилася позаду й поманджала через шини. Коли шалена головна група з Італійкою на чолі зблизилася до інженерських віль, то число людей так змаліло, що один-одніський вартовий міг уже собі з ними дати раду.

І поволеньки всі розійшлися.

І знову прокинувся біль, біда й розпука. По всіх усюдах бігали жінки і плакали в запаски. Бігали в дощі, в вітрі, спотикаючись і не дивлячись на землю.

* * *

Розшалілі, жорстокі, раді, що зігнали лють зі серця, попавши в вир грубого масового божевілля, всі геть покинули Мод і Едіт, а ті обидві лежали довго-довго на дощі, посеред румовища, і ніхто не звертав на них уваги.

Згодом підійшла до них якась дванацятилітня дівчинка зі спущеними червоними панчішками. Вона бачила, як „Mac's wife“ обкидували камінням. Вона знала Мод, бо минулого року кілька неділь лежала в лікарні.

Цю дівчину пригнав сюди простий людський імпульс. І вона стояла коло них зі спущеними панчішками, не маючи відваги приступити ближче. Одалік стояло кілька жінок і чоловіків, і теж не наслідувалися зблизитися. Нарешті дівчина підійшла трохи ближче, бліда зі страху, і враз почувала легесенький стогін.

Вона злякалася, подалася взад і нараз кинулася навтеки.

Лікарня стояла серед зливи наче вимерла, й дівчина не наважувалася подзвонити. Аж як хтось вийшов із дверей, якась сестра-жалібниця, вона підійшла до решітки і сказала, вказуючи туди, як станція:

— Вони лежать ось тамечки!

— Хто лежить ось тамечки?

— Mac's wife and his little girl ¹⁾!

А там на дні по штольнях у тому часі все ще бігли та бігли...

¹⁾ Макова жінка й його маленька дівчинка!

Як тільки Аллян приїхав до Нью-Йорку, зараз довідався з телеграми Геррімена, що на Едіт і Мод напала юрба. Нічого більш. У Геррімена не стало ні відваги, ні жорстокости, щоб сповістити Аллянові цілу правду: що Мод убита, і що його дитина конає.

Коли той страшний день почав уже клонитися до вечера, приїхав Аллян автом із Нью-Йорку. Він сам ним кермував, як звичайно бувало тоді, коли треба йому було незвичайно швидко їхати.

Його авто гнало з пекельним темпом крізь безконечну глоту жінок, робітників, журналістів і цікавих, що стояли з розкритими парасолями, до станційного будинку. Кожний знав його тяжке, пилюговато-сиве авто й торохкотіння його трубки.

В одну мить окружила його авто схвильована товпа.

— Ось Мак! — кричали вони. — Ось він! Мак! Мак!

Але як Мак піднісся, всі нараз замовкли. Той німб, що оточував його особу, той німб із карієри, геніяльності, сили не зблід і теперечки і вливав у юрбу острах і респект. Так, ніколи ще не викликав він до себе стільки глибокого респекту, як саме тої хвилини, коли доля так тяжко його покарала. А отже всі ті, що душилися там у димі й боролися зі смертю, всі вони присягали, що уб'ють його, як тільки де його здибають.

— Дорогу! — крикнув Аллян голосно. — Склалося нещастя, над котрим ми всі боїємо! Будемо рятувати, що вдасться!

Але ж зі всіх боків загули голоси. То були ті самі вигуки, що їх кидано сьогодні вранці.

— Ти тому винен... Тисячі погинули... У пастку половив їх усіх...

Аллян стояв спокійний, одною ногою на сіднях авта. Нахабний, холодний погляд був відповіддю на всі ті схвильовані, розгарячковані голоси; його широке обличчя захмурилось. Та нараз, — як тільки розкрив рот, щоб щось сказати, ним цілим кинуло. До його вуха долетів якийсь виклик, глумливий скажений крик якоїсь жінки, і цей крик наскрізь прошиб його ціле тіло. Він не чув уже інших голосів, тільки той один крик, що раз-у-раз невблагально і страшно стукотів у його вусі:

— Вони вбили тобі жінку й дитину...

Аллян випростувався, простягся наперед, наче хотів далше заглянути, голова в безсильній погрозі повернулася на широких плечах, темне обличчя зробилось нараз що те полотно, його з'осереджений зір розплився в очах і страшно спалахкотів. У всіх очах довкола читав він, що той страшний голос казав правду. Зі всіх очей кричала до нього та страхітня вістка.

Тоді Аллян істратив рівновагу. Він був син гірника, робітник як усі, й його перше почуття був не біль, а лють.

Він відсунув шофера набік, і авто вже підскочило в розгоні, поки ще він сів за керму. Віз уперся в саміську середину юрби, що з вереском і з жахом порозскакувалася на боки.

Потім іще тільки очима водили за ним, як він стрілою летів у сіру дощеву темряву.

— Так йому треба! — їдко кричали всуміш злобні голоси. — Тепер знає, як то приємно!

Та дехто хитав головою й казав:

— Не годилося... жінка, мала дитинка...

Але роз'юшена Італійка пронизливо, зі злющим глумом верещала:

— То я кинула першими камінюками! То я! Я її поцілила в чоло! Так, вони мусіли пожити смерти!

— Його треба було вбити! Мака! Мак винен. Але його жінка? Таке добре сотворіння!

— Вбити Мака! — задихуючись, пищала щонайвищим дискантом Італійка поганою англійською мовою. — Kill him! ¹⁾ Забити його як собаку!

Хата потопала самотою в поганенькім сумерку. Аллян зиркнув на неї і зрозумів усе. Ішов городчиком. Під ногами скверчіла жорства. Нараз виринуло в його уяві одне переживання зперед років при будові залізниці Болівія — Анди. Тоді він жив із одним приятелем у бараці, і того приятеля застрелили страйкарі. Він, Аллян, нічого не прочуваючи, вернувся від роботи, але чогось барак, у котрому лежав забитий приятель, робив на нього чуже, якесь, не знати чому, иньче вражіння. Така сама атмосфера оповивала його хату.

У передпокою відгонило карбодем і етером. Як тільки побачив білий із кожушком плащик Едіт, зараз раптом потемніло йому в очах, і він ось-ось мало не зімлів. Тоді почув, як котрась із наймичок, хлипаючи, закричала: «Пан... Пан...!», і на звук болю й безрадного голосіння того чужого голосу він спам'ятався. Увійшов у напів-темну кімнату, де зустрів його лікарь.

— Пане Алляне...

— Я все знаю, докторе, — сказав Аллян напівголосно, але таким спокійним, буденніським голосом, що лікарь здивовано глипнув йому в вічі. — І дитина, докторе?

¹⁾ забити його!

— Боюся, що нема рятунку. Легені поранені.

Аллян мовчки кивнув головою й пішов до сходів. Йому здавалося, що сходами й коридорами лунає ясний, дзвінкий сміх його маленької донечки. Нагорі, коло Модиної спальні, стояла сестра - жалібниця; вона дала йому знак.

Він увійшов. У кімнаті горіла одним-одна свічка. Мод лежала на ліжку, довга, витягнена, якомсь дивно плоската, як віск, застигла. Лице її було гарне, помирливе, але в її безкровних рисах наче застигло якесь маленьке, покірне, скромне питання, на розкритих трохи, посинілих устах зависло немов якесь легеньке здивовання. У щілинці її заплончених очей яснів вогкий блиск, мов від останньої, маленької сльози, яка розплилася. Ціле своє життя не міг забути Аллян цього вогкого блиску під Модиними споловілими повіками. Він не плакав, не хлипав, сидів із відкритим ротом біля її останнього ложа й дивився на Мод. Щось незрозуміле скувало його душу. Він нічого не думав. Але неясні, поплутані думки ходили ходором по його голові, він не зважав на них. То була вона, його мала мадонна. Він же любив її, одружився з нею з любови. Їй, що вийшла зі звичайних обставин, створив блискуче життя. Беріг її як ока в голові й день-у-день наказував, щоб уважала на автомобілі. Раз-у-раз боявся за неї, дарма що ніколи їй про це не казав. Останніми роками занехував її, бо його самого зажирала робота. Та проте кохав її не менше, як перше. Отже то було його маліське дуренько, його кохана солодка Мод. Проклятий будь Бог, як був який Бог, будь же проклята безглузна доля!

Узяв Модину маленьку, пухеньку рученьку і придивлявся їй погаслими, запаленими очима. Ру-

ка була зимна, але вона мусіла така бути, бо ж була мертва, і холод її не лякав його. Кожну лінію цієї руки знав він, кожний ніготь, кожний суглоб. На лівий висок насунуто трохи глибше каштановий шовковий звій волосся. Але крізь сіточку волосся він побачив синій, невидний значок. Тут уллучив її камінь, той камінь, що він казав висадити його тисячі й тисячі метрів ізпід моря. Будьте прокляті люде і він із ними! Будь проклятий тунель!

Нічого не прочуваючи, зійшлася з долею, як вона сліпо, з великим розгоном, люта, йшла своїм шляхом. Чому ж вона не послухала його вказівок? Він же ж хотів тільки обергти її перед наругою.

А це йому їй через голову не пройшло! Чому не було його тутечки, саме сьогодні?

Аллян згадав, що він сам застрелив двоє людей, як вони тоді добували міну Хуан Альварез. Без хвилини надуму він був би постріляв і сотні, щоб Мод захистити. Він був би пішов за неї на дно моря, це не пусте слово, він був би захищав її й перед сотками тисяч диких звірів, доки ще тільки хоч один палець був би в нього здоровий. Але його не було тутечки...

Його головою блудили думки, пестоші, проклони, але він нічого не думав.

Враз хтось несміливо застукав до дверей:

— Пане Алляне?

— Прошу.

— Пане Алляне... Едіт...

Він устав, провірив, чи добре стоїть свічка в ліхтарі, щоб часом була не впала, і потім подався до дверей. Звідсіля ще раз зиркнув на Мод. У своїй уяві бачив, як сам він кинувся на неї, на свою кохану дружину, як обняв її, як

ридав, кричав, молився, просив вибачення за кожну хвилинку, що не зробив її щасливою — а в дійсності стояв у дверях і дивився на неї.

Потім пішов.

По дорозі в кімнату, де вмірала його маленько донечка, зі самої глибини своєї душі збирав усі останки своєї сили докупи. Озброювався, приводячи на пам'ять усі страшні хвилини свого життя, всіх тих нещасних, що їх розшматкував динаміт, понівечили скипки каміння; ось того, що ним кинуло розгінне колесо й разчавило до стіни... А як переходив поріг, подумав: «Не забувай, як то ти колись налапав витерту халяву Патерсена в засипанім шибі...

І він прийшов ще в час, щоб побачити, як погасали останні хвилини його маленького солоденького янголятка. В кімнаті стояли скрізь лікарі, піклувальниці, прислуга; дівчата плакали, і навіть в очах лікарів блищали сльози.

А Аллян стояв німий, зі сухими очима.

— Не забувай, ради пекла, витертого чобота Патерсена, не подавайся при людях!

По довгім, як вічність, часі піднісся з ліжка лікар, і в кімнаті почувся його віддих. Аллян думав, що люде лишать його самого, але вони не відходили.

Тоді він приступив до ліжка й погладив Едіт по голівці. Як би був сам, то ще раз узяв би її на руки, пригорнув би до себе її дрібне тіло, а так не мав відваги цього зробити.

І пішов.

Коли сходив по сходах удолину, над його головою раптом зірвався зойк і зчинився крик, але в дійсності було зовсім тихо, тільки чути було тихеньке хлипання.

Унизу наскочив на піклувальницю. Вона при-
станула, бо бачила, що він хоче їй щось сказати.

— Панночко, — сказав він нарешті з великим
трудом, — ви хто?

— Я Евеліна.

— Панно Евеліно, — почав він чужим, шепітли-
вим, м'яким голосом, — я просив би в вас малень-
кої послуги. Я сам не хочу, не можу... я хотів
би зберегти на пам'ятку маленьке пасемце⁷ во-
лосся моєї жінки й моєї дитинки. Не могли б
ви мене в тому виручити? Але ніхто не сміє про
це знати. Зробіть це мені?

— Добре, пане Алляне.

Вона бачила, що його очі геть зайшли сльо-
зами.

— Я буду вам вдячний ціле своє життя, панно
Евеліно.

У темній світлиці сиділа у кріслі якась по-
стать, струнка жінка, що тихенько плакала, за-
ривши обличчя в хустку. Коли він проходив повз
неї, жінка встала, простягла до нього обидві свої
бліді руки і прошептала:

— Алляне...!

Але він пройшов повз неї й аж геть-геть пізні-
ще нагадав собі, що та паня — то була Етель
Льойд.

Аллян зійшов у горід. Йому здавалося, що
страшно позимніло, що надворі глибока зима, й
він щільно закутався у плащ. Часочок ходив по
тенісовій площі то сюди, то туди, потім мокри-
ми куцями подався до моря. Море лизало беріг,
шуміло й, рівномірно дихаючи, викидало на мо-
крий гладкий пісок своє кучеряве шумовиння.

Аллян кинув оком понад куці на каменицю
й побачив тільки її покрівлю. Там лежали вони
обидві. І глянув почерез море на південний схід.

А там лежали иньчі. Там лежав Гоббі, з покорченими пальцями і з узад викрученою шиєю як у всіх задушених.

Холод ріс та ріс. Видко, з моря йшов сильний мороз. Аллян зовсім задубів. Його морозило. Руки закостеніли як серед найлютішої зими, лице задеревіло. Але ж він добре бачив, що навіть пісок не замерз, хоч під ногами хрупотіло, наче він розтопував хрустальчики льоду.

Цілу годину ходив Аллян по піску то сюди, то туди. Настала ніч. Він пройшов зльодоватілий, замерзлий горід і вийшов на вулицю.

Анді, шофер, позасвічував лямпки.

— Вези мене до станції, Анді, та їдь поволі, — сказав беззвучно, хрипло Аллян і всів до авта.

Анді, шофер, обтер собі рукавом ніс, ціле його обличчя було мокре від сліз.

Аллян зарився у плащ і насунув глибше шапку на очі.

«Дивно», подумав він, «що, почувши про катастрофу, я згадав насамперед тунель і аж опісля людей!»

І він позіхнув. Такий був утомлений, що не міг рукою рушити.

Мур людей стояв як перше: ждав повороту рятункових поїздів.

Тепер ніхто вже не кричав. Ніхто не підносив кулаків. Він став тепер до них подібний, його гриз той самий біль. Люде самі розступилися, як Аллян проїжджав і висідав. Вони ніколи ще не бачили, щоб людина була така бліда...

7.

Аллян увійшов у зимну кімнату нарад на станції, котра звичайно була ждальнею.

На місцях будови ніхто не придержувався ніколи церемоніялу, ні формальностей. Ніхто ні перед ким ніколи не скидав капелюха, ніхто нічим не в'язався. Та сьогодні в миг замовкли схвильовані розмови, і ті, що їх утома кинула у крісло, як стій посхоплювалися.

Геррімен зустрів Алляна з признаками божевілля на перевтомленому лиці.

— Алляне... — лепетів він як п'яний.

Аллян прервав його рухом руки.

— Пізніше, Геррімене.

Қазав принести собі з кантини чашку кави й, сьорбаючи її, прислухувався звідомленням поодиноких інженерів.

Сидів із причаєною головою, готовий кожної хвилини до скоку, не дивився ні на кого і, здавалося, ледви-ледви слухав. Його лице було від зима на як задубіле, безбарвне, набубнявіле, уста посиніли, по боках побіліли. Олив'яно-сірі повіки спали на очі, права, що врядигоди нервово дриготала, нижче ніж ліва. Вираз його очей не мав уже нічого людського в собі. Вони виглядали як скляні черепи зі злющим полиском. Деколи тремтіли його неголені лиця, і рухалися уста, наче б зубами лузав насіння. При кожнім віддиху дригали ніздрі, хоча він дихав, що й не було чути.

— Це вже певно, що Бермана застрелено?

— Певно.

— А про Гоббія ніхто нічого не чув?

— Ні. Але його бачили, як їхав до вертільні.

Аллян кивнув головою й роздзявив рота, наче б хотів позіхнути:

— Go on! ¹⁾

Тунель до триста сорокового кільметра був у найбільшій порядку, і машини під догля-

¹⁾ далі

дом інженерів у повнім руху. Робінзон, який вів рятункові валки, телефонував, що через напір диму годі дібратися поза триста сімдесятій кілометр. Він повернув із сто п'ядесять двома врятованими.

— Отже скільки згнуло?

— На основі контрольних значків буде десь так 2900.

Довга, глибока павза.

Посинілі губи Алляна дригнули, немов боролися з конвульсійним плачем. Він іще низче похнюпив голову й ласо сьорбав каву.

— Алляне! — хлипав Геррімен.

Але Аллян глигнув на нього здивованим і холодним поглядом:

— Go on!

Робінзон телефонував далі, що, на думку Сміта, який тоді працював на 352. кілометрі, десь у глибині, певне, мусить працювати якась повітряна смокавка, але телефонічний провід перерваний.

Аллян підняв голову.

«Гоббі?» — подумав собі. Але не важився висловити вголос своєї надії.

Потім перейшов на балачку про події того дня. Геррімен грав не дуже визначну роль. Втолений, стуливши в руках розболілу голову, сидів, тупо дивлячись поперед себе підпухлими очима.

Але як почато обговорювати заворушення й руйнації, Аллян нагальним рухом повернувся до Геррімена.

— А де ж були ви тоді, Геррімене? — спитав він різько і зневажливо.

Геррімен здригнувся і підвів важкі повіки.

— Вірте мені, Алляне, — кричав він схвильовано, — я робив усе, що міг! Я всього пробував... Не міг же я стріляти!..

— Це кажете ви! — крикнув Аллян, і його голос погрізнішав. — Ви мусіли бути стати чолом до роз'юшеної юрби, навіть як би дійшла справа до кількох дір у голові. У вас же кулаки... чи...? Ви могли і стріляти... так, до дідька, чому ж би ні? Ваші інжинери стояли до ваших послуг, вам треба було тільки дати наказ!...

Геррімен почервонів як рак. Його груба потилиця набрякла. Грізний тон Алляна продерся йому до крові.

— Що ви кажете, Алляне! — відповів обурено. — Ви людей не бачили, вас не було тутечки!

— На жаль, мене не було! Я думав, що можу на вас покластися. Та я розчарувався. Ви старієтеся, Геррімене! Старієтеся! Ви мені більш непотрібні. Йдіть собі до чорта!

Геррімен скочив на рівні ноги й червоними кулаками сперся на стіл.

— Еге, йдіть собі до чорта! — крикнув іще раз Аллян брутально.

Геррімен зблід, що й губи побіліли, і в остовпінню дивився тупо Аллянові в очі. З тих очей біла зневага, жорстокість і брутальність.

— Sir! — видушив зі себе, важко сопучи, і випростувався у почуттю глибокої образи.

Тоді Аллян скочив і стукнув чиколонками по столі, що аж затріщало.

— Не вимагайте тепер від мене ніяких чемностей, Геррімене! — крикнув голосно. — Ідіть!

І Аллян показав на двері.

Геррімен похитнувся й пішов. Лице його зі сорому й напруги спопеліло. Йому приходила крізь голову думка сказати Аллянові, що йому син помер, і що він ціле передобіддя боровся з прийнятою подвійною дозою порошка на сон. Але не сказав нічого. Пішов.

Геррімен сходив сходами, як старий гірко долею побитий чоловік, з очима вритими в землю. Без бриля.

— Геррімен вилетів! — глузували собі люде.—
Bull вилетів!

Але він не чув того. Він тихенько плакав.

Коли Геррімен покинув кімнату, Аллян відбув суд іще з п'ятьма інжинерами, що покинули свої місця й поїхали враз із утікачами-робітниками. Аллян як-стій їх відправив.

Сьогодні страшно лютував клятий «ураган», і інжинери ні словечком не відзивалися.

Опісля Аллян зажадав телефонічної розмови з Робінзоном. Один із урядовців викликав поодинокі станції і наказав їм задержати валку Робінзона. За той час Аллян студіював плян знищених штолень. Було так тихо, що було чути, як крізь розбиті шиби капає до середини дощ.

Десять хвилин пізніше стояв Робінзон при апараті. Аллян вів із ним довгу розмову. Нічого про Гоббія! Чи не вважає він, Робінзон, за можливе, щоб у зачаджених штольнях жили ще люде? Це, мовляв, річ не виключена.

Аллян давав накази. І вже по кількох хвилинах скопом полетів униз тривагоновий поїзд із інжинерами й лікарями і зник у тунелю.

Аллян сам правив поїздом; він гнав у такому скаженому темпі порожнім дуднявим тунелем, що товариші Алляна, які звикли були до великої хуткості, таки занепокоїлися. За яку годину вони стрінули Робінзона. Його валка була битком набита людьми. Люде на вагонах, що присягали були Аллянові помсту, ремствували голосно й понасуплювали брови, пізнавши його в пітьмі при світлі ліхтарів.

Аллян погнав далі. При найближчій зворотниці завернув на шлях Робінзона, бо був певний, що він незавалений, і звільнив своє скажене темпо, аж як опинився посеред густого диму.

І тутечки в зачаджених станціях працювали інженери. Вони позамикали залізні засувні двері, поперед якими котився дим наче гори поклублених хмар. Та проте на станціях було стільки диму, що довший побут був тільки тим можливий, що машини безнастанно доводили свіже повітря, й було доволі апаратів із киснем. Як для Алляна, так і для інженерів був тунель ділом, для якого вони жертвували своє здоров'я й життя.

На станції на 352 кілометрі зустрінули Сміта, що з двома машиністами порався коло машини. Він ще раз висловив думку, що у глибині тунелю му- сить працювати повітряна смокавка, і Аллянові знову впав на думку Гоббі. Хоч би доля зберегла йому приятеля!

І він як-стій подався у глиб штольні, але валка могла посуватися наперед тільки поволі, бо частенько запирали їй дорогу відлімки скель. Дим був такий густий, що світляний стіжок рефлекторів відскакував від нього як від муру. Після півгодинної їзди їх задержала велика сила мерців. Аллян зліз і, з маскою від диму перед обличчям, пустився в гущу диму. В мить його ліхтарка щезла.

Довколо нього панувала цілковита тиша. Ні згука, і тільки легенько чмихав вентиль його апарату з киснем. Аллян стогнав. Тут же не чув його його ніхто. Груди його — то була одна велика роз'ятріла рана. Стогнуци і скрегочучи, як ранений звір, ішов він усе далі та далі, і часами здавалося йому, що звалиться з ніг під важким тягаром невимовного болю.

Що кілька кроків наспотикався на тіла. Але як освічував їх із усіх боків, бачив, що все це були без сумніву мерці, що виричували на нього очі з поперекрилюваних моторошливих облич. Та Гоббія між ними не було.

Нараз почув якийсь сопіт і підніс лампу. Рівночасно якась рука доторкнулася його руки, її якийсь уривчастий голос шепнув:

— *Sauvé!* ¹⁾

Якийсь чоловік звалився перед ним на землю. То був парубчак, у самих тільки штанцятах. Аллян узяв його на руки й відніс до поїзду — нагадав собі, як його колись якийсь чоловік у подібній ситуації ніс темною штольнею. Лікарі привели незабаром зімлілого до свідомости. Він звався Чарль Ренард, був Канадієць, і оповідав, що повітряний провід усередині функціонує, і що він тільки тій обставині завдячує своє життя. А чи здибав він ще які ознаки життя у штольнях?

Урятований кивнув головою.

— Еге, — сказав він, — я часами чував регіт.

— Регіт??

Всі поглянули з жахом один на одного.

— Еге, регіт. Зовсім виразно.

Аллян телефонічно зажадав поїздів і зміни.

І як-стій подався знов далі. Залящав пронизливо дзвін. Це була пекельна робота, дим часто відганяв їх назад. Коло полудня вдалося їм добитися десь до 330. кілометра, і тут почули вони нараз пронизливий далекий регіт. Цей голос у тій мовчазній закурений штольні, се було щось невимовно жахливе, щось таке, чого ніодин із них не чув у життю. Вони задубіли, всі здержали.

¹⁾ врятований

ли віддих. Потім поспішили далі. Регіт ставав що-раз виразніший, звучав дико, божевільно. Го тільки нурці часами чували, як у підводних човнах душилась, тонучи залога, і так реготалась.

Нарешті дійшли до невеличкої станції і вдерлися до середини. У пільмі побачили двоє, троє, чи четверо людеи, що перекидалися по землі, танцювали, страшенно викручуючи тілом, і при тім раз-у-раз пронизливо, божевільно реготались. Повітря зі свистом вбігало сюди з повітряного проводу, і тим нещасні спаслися від смерти. Зараз коло них находилися неторкані апарати з киснем.

Побачивши нараз світло і людеи із масками, нещасні з великого страху несамовито зверещали й кинулися в зад. Всі збилися в один куток, де, спокійно протягнувшись, лежав мерлець, почали молитися і скиглити з переляку. То були Італійці.

— Хто тут уміє по-італійськи? — спитав Аллян. — Скидайте маски!

Вийшов наперед лікарь і, давлючися від кашшлю, почав говорити з божевільними.

— Що вони кажуть?

З жаху лікарь міг ледви балакати.

— Наскільки я їх розібрав, то вони думають, що вони в пеклі! — сказав із напругою.

— Так скажіть, ради Бога, що ми прийшли, щоб їх до неба завести, — крикнув Аллян.

Лікарь говорив-говорив, і, нарешті, вони його зрозуміли.

Вони плакали, падали навколішки, молилися і благально простягали руки. Але, як хто тільки пробував було до них ізблизитися, починали шаліти. Їх треба було поодинці переборювати і звязувати. Один умер при виїзді, двох по-

пало до божевільні, та четвертий швидко прийшов до себе й видужав.

Аллян повернувся з тої експедиції до Смітової станції напів-притомним. Невже тим страхінням не було кінця? Він сидів, швидко дихаючи, цілковито виснажений. Цілих трицять шість годин не замикав очей до сну.

Даремне лікарі напірали на нього, щоб покинув тунель...

8.

Дим продирався далі. Поволеньки, крок за кроком, як яке тямуще сотворіння, що зпершу на лапує, заки зробить крок, він улизувався в поперечні вибої, у станції, просмикувався поздовж стелі й заповнював усі простори. Копальняні вентилятори смоктали, смокавки зганяли мільйони кубічних метрів свіжого повітря. І нарешті, зовсім незаметно, почав дим рідчати.

Аллян прокинувся і зболілими, запаленими очима глянув у молошну млу. Зпочатку він не розбірав, де він. Зараз перед ним лежала на цілу свою довжінь низька, з блискучої сталі й міді машина, механізм якої глухо працював. Здавалося, що розгінне колесо, яке до-половини забилося в землю, не рухалося; але, придивляючись йому довше, Аллян замітив дві блискучих смуги, що нечутно пересовувались то вгору, то в долину: колесо робило дев'ятьсот оборотів на хвилину й було так солідно змайстроване, що на око видавалося, наче машина стояла. Аж тепер Аллян спохопився, де він. Він усе ще був на станції Сміта. У мряці маячила якась постать.

— То ви, Сміте?

Постать приблизилася, і Аллян пізнав Робінзона.

— Я звільнив Сміта, Алляне, — відповів Робінзон, шибатий, худий Американець.

— Довго я спав?

— Ні, годину.

— Де ж решта?

Робінзон сповістив, що всі інші пішли прочищувати шлях. Дим, мовляв, розходиться, і його легше можна знести. На дев'ятнадцятій станції (на 380. кілометрі) найшлося ще семеро живих людей.

Усе ще живі? Невже ж та страшна штольня все ще скривала в собі людей?

І Робінзон сповістив далі, що на дев'ятнадцятій станції обслуговує машини якийсь інженер, на ім'я Штром. Він найшов шестеро людей, і всі здорові. До них самих інженери не встигли ще добитися, але телефонічне сполучення вже направлене, і вони говорили вже зі станцією.

— Є Гоббі між ними?

— Ні.

Аллян похнюпився. По хвилині він спитався:

— Хто той Штром?

Робінзон знизнув плечима.

— То ж бо то й є. Його ніхто не знає. Він не тунелевий інженер.

Тоді Аллян нагадав собі, що Штром електротехнік, що працював на Бермудах при одному моторі. Опісля виявилось ось що: Штром тільки оглядав тунель. Під час експлозії він був у Бермановій ділянці, яких три кілометри поза дев'ятнадцятою станцією. Ту станцію оглянув він був перед годиною, а що занятому на тій станції персоналові не надто йняв віру, то зараз же повернувся до неї назад. Штром самотній справився у глиб тунелю, замість щоб із нього тікати.

Кілька годин пізніше стрів у його Аллян. Штром працював цілих сорок вісім годин, але ніхто не помітив на ньому виснаження. Аллянові впав передусім ув око його гарно причесаний чуб. Штром був невисокого росту, вузький у грудях, чоловік яких трицять років, російський Німець із прибалтійських провінцій, з худим непорушним обличчям, темними малими очима й чорною гострою борідкою.

— Я був би рад, як би ми стали приятелями, Штrome! — сказав Аллян, подивляючи його незвичайну відвагу, і стиснув йому руку.

Але Штром і зусом не моргнув, а тільки злегка чемно поклонився.

Штром примістив шістьох одчайних утікачів на своїй станції. Щілинки у дверях, звернених до штольні, він позатикав клоччям, намоченим ув оливі, так що повітря було розмірно можливе. Штром безнастанно помпував у горючу штольню воду і свіже повітря. Але він міг видержати на своїй позиції що-найбільше ще три години, опісля мусів би був таки марно задушитися — і він знав це дуже добре.

Від тої далеко висуненої станції вони мусіли далі продиратися пішки. Перелізаючи по через перевертані вагони, що повисакували зі шин, по через купи каміння, бруси й поломані палі, тільки дуже поволеньки посувалися в димовище. Тут мерці лежали цілими купами! Потім дорога була вже вільна, і вони швидко подалися вперед.

Нараз Аллян станув.

— Стривайте! — сказав він. — Не був це який голос?

Всі спинилися й понасторожували вуха. Нічого не було чути.

— Я виразно чув якийсь голос! — повторив Аллян. — Ви прислухуйтеся добре, я буду гукати.

І дійсно на Аллянів клик відповів легенький, тихесенький голос, наче тон, що часом долетить десь із далека-далека серед глухої ночі.

— Хтось є у штольні! — сказав зворушений Аллян.

Тепер почало й иньчим видаватися, що чують легенький, далекий клик.

Гукаючи й насторожуючись, вони пронишпорили цілу темну штольню. Нарешті в поперечному вибою, куди повітряний провід дув мов ураган, наскочили на якогось діда, що сидів на землі, сперши голову об стіну. Поруч нього лежав мертвий Мурин із круглим роззявленим ротом, повним зубів. Дід слабенько усміхався. Він робив вражіння столітнього, засохлого, зів'ялого дідуся з білесеньким, як сніг, ріденьким волоссям, що його роздував на всі боки продув. Його очі були неприродно розширені, так що довкола зіниць видко було білу роговицю. Він був такий обезсилений, що ніяк не міг рухатися; в нього ставало сил тільки на легесенький сміх.

— Я знав, Алляне, що ти прийдеш за мною! — шептав він, що ледви було чути.

Тоді Аллян пізнав його.

— Це ж Гоббі! — крикнув він із острахом та з утіхи й почав витягати діда.

— Гоббі? — сказали иньчі недовірливо; вони його зовсім не пізнали.

— Гоббі...? — спитав Аллян, ледви скриваючи свою втіху і зворушення.

Гоббі кивнув утомлено головою й шепнув:

— I am all right, ¹⁾ — і, вказуючи на Мурина, додав: — Цей Негр завдав мені багато роботи, та нарешті таки мені помер.

У шпиталі Гоббі цілі тижні боровся між життям і смертю, та нарешті сильна його натура таки взяла верх. Але це вже був не той давній Гоббі.

Пам'ять Гоббія притьмарилась, і він ніколи не вмів сказати, як дістався до того поперечного вибою. Вияснилось тільки, що він мав при собі апарати з киснем і ляпки, що належали до того маленького вибою, в котрому день перед катастрофою лежав забитий монтер. А Джексон, Негр, не вдушився, а вмер із голоду й виснаження.

Поодинокі виїжджали валки з тунелю, поодинокі в ньому зникали. Цілі куріні інженерів по-геройськи боролися з димом. Боротьба була небезпечна. Цілими десятками занедужували тяжко на затроєння димом, і п'ятьох померло: трьох Американців, один Француз і один Японець.

За те ватаги робітників лишалися без діла. Вони покинули роботу. Цілими тисячками стояли вони довгими рядами на терасах і придивлялись, що виробляв Аллян і його інженери. Вони стояли, і ні один і пальцем не рушив. Великі машини до освічування, вентилятори і смокавки — все те обслуговували самі інженери, в котрих із великої втоми повіки самі западали. А між закостенілою від морозу юрбою робітників стояло безліч цікавих, котрих гнала сюди атмосфера страху. Що-години поїзди викидали зі себе цілі рої людей. Шлях Гообкен—Мас Сіті заробляв величезні гроші. За один тиждень зібрав два мільйони доларів; синдикат як-стій підніс ціни їзди. Тунеле-

¹⁾ Мені добре

вий готель був переповнений репортерами часописів. Румовищним містом тисячами котилися автомобілі з панями й панами, що хотіли бодай одним оком кинути на місце страшного нещастя. Вони вели балачки, і плели теревені, і привозили з собою багаті коші з закусками. Але всі з таємним жахом уп'ялювали очі в ті чотири стовпи диму, що зі скляних покрівель зараз же над гирлом тунелю раз-у-раз бухав клубами в синє жовтневе небо. Це був дим, що його з тунелю висисали вентилятори. А проте там у середині були люде! Цілими годинами вистоювали ті цікаві, дарма що нічого не бачили, бо мерців вивозили тільки ночами. Зі станційного будинку долітав солодкавий запах хльорового вапна.

Порання в тунелю забрало часу на кілька неділь. У деревляних штольнях, де майже все вигоріло, була робота найважкіша. Тільки крок за кроком можна було посуватися вперед. Мерці лежали тут цілими купами. Вони були, здебільшого, так страшно покалічені, що часом важко було пізнати, чи це зітлілий палець, чи людина зітліла. Вони валялися по всіх усюдах. Лежали під румовищем, сиділи скулені за надгореними бальками й вишкірювались до тих, що йшли до них. І найвідважніших обіймав страх і жах у тій моторошній трупарні.

Аллян був завжди на самому переді, скрізь невтомний.

У трупарні та по саях шпиталів відгравалися ті зворушливі сцени, що звичайно бувають по кожній катастрофі. Жінки в плачу, чоловіки — напів божевільні від болю, шукають своїх, пізнають їх, кричать, умлівають. Та, здебільшого, нещасливців не можна було розпізнати.

Мала крематорія, що стояла одалік від Мас Сіті працювала день і ніч. Пан-отці різних вір і сект самі ставали до послуг і за чергою сповняли сумні відправи. Цілими ночами невеличка крематорія в ліску була ярко освічена, і все ще стояли безмежні ряди деревляних домовин у просторій салі.

Коло самої розторощеної сверлівниці найдено чотиріста вісімдесят мерців. А всього пожерла катастрофа дві тисячі вісімсот сімнадцятеро людей.

* * *

Коли випрятали останки сверлівниці, раптом показалася пещека величезн і безодні. Сверла наскочили на великанський порожній простір. У світлі рефлектора виявилось, що безодня мала зі сто метрів завширшки; височінь її була невелика; каменеві треба було півчверта секунди, щоб долетіти до дна, це відповідало глибині шістдесят метрів.

Причини катастрофи ніколи як слід не стверджено. Але найвизначніші авторитети були тої думки, що порожній простір створився наслідком хемічного розкладу; він наповнився газами, які добралися до штольнів і при розторощуванні скель експльодували.

Аллян того таки самого дня занявся розсліdom вибитого порожнього простору. Це була безодня яких тисячу метрів завдовжки, геть-чисто суха. Дно і стіни її творила та невідома, пухка руда, що її геольоги охрестили „submaginium“, і мала в собі дуже багато радія.

У штольнях привернено лад, інжинери правильно об'їжджали цілий шлях.

Але роботи не було.

Аллян оголосив до страйкарів-робітників об'яву. Дав їм три дні часу, щоб надумалися, чи схочуть повернути до роботи, а коли не вернуться — мають уважати себе звільненими.

Величезні мітинги відбувалися на румовищних полях Мас Сіу. Там глотилася, голова об голову, шістдесятитисячна юрба, і з десятих трибун (вагонів) рівночасно промовляли промовці.

Безнастанно зимним мрячним жовтневим повітрям пробігали ті самі слова: тунель — тунель — Мак — катастрофа — три тисячі людей — синдикат, а там знову: тунель — тунель...

Тунель проковтнув три тисячі людей і нагнав на загони робітників страх! Як легко могли були вони зітліти в тій пекельній глибині й задушитися — і як то воно дуже можливо, що знов подібна така катастрофа скоїться, а то ще й більша! Ще страшніша могла спасти на них смерть. Вони здригалися на згадку про «пекло». Зчинився масовий переполох. І той переполох перекинувся й на Азори, й на Бермуди, й до Європи. І там робота спочивала.

Синдикат підкупив кількох провідників і вислав їх на трибуни промовляти.

Підкуплені стояли за те, щоб як-стій станути до роботи.

— Нас шістдесят тисяч! — кричали вони. — Із другими станціями й на побічних роботах нас сто вісімдесят тисяч! Зима за плечима! Куди нам дітися? В вас жінки й діти. Хто дасть нам жерти? Понизимо зарібну плату на цілому робітному ринку, й нас проклинатимуть!

Це кожний бачив. Промовці вказували на захоплення, з яким усі ставали до роботи, на добрі відносини між робітниками й синдикатом, на розмірно високу плату.

— У «чистилищі» і в «пеклі» заробляв своїх п'ять-шість доларів денно не один такий із нас, що ледви втяв чистити черевики, чи зам'ятати вулиці. Правду я кажу, чи ні?

Вони показували в напрямі робітничих кольоній і кричали:

— Подивіться на ваші хати, ваші городи, ваші площі забавові. І купальні в вас і читальні! Мак поробив із вас людей, ваші діти виростають у чистоті і здоровлі. Йдіть до Нью-Йорку, Чікага, там позаїдають вас блощиці й воші!

Вони натякали, що від шістьох років не було ніякого більшого нещастя, і що синдикат постає поробити всякі можливі заходи, щоб запобігти другій катастрофі.

Проти того, що правда, не було що казати! Але раптом на всіх знову нападав страх, і ніякі слова цілого світа не могли нічого вдіяти. Зчинявся крик і свист, промовців обкидували камінням і просто в очі їм казали, що вони підкуплені синдикатом.

— Ніхто хай не важиться й пальцем рушити для того проклятого тунелю! — Така була провідна думка всіх иньчих промовців. — Ніхто!

І грімкі оплески, що розлягалися на кілька миль, виявляли однодушне признание всіх. Ці промовці вичисляли всі небезпеки будови. Вони говорили про всі ті жертви, які забрав тунель до катастрофи. В шістьох роках кругло вісімнацятьсот душ! Хиба це ніщо? Всі забули про тих вісімнацятьсот переїханих, розчавлених, роздушених? Вони говорили про тунелеву пошесть, на

котру хворіли цілими тижнями сотки людей, а дехто ціле своє життя з неї не міг видужати!

— Ми Мака наскрізь проглянули! — вили промовці. (Це були люде, здебільшого, підкуплені пароплавними товариствами, котрим хотілося будову тунелю затягти як-найдовше). — Мак робітникам не приятель! Це нісенітниця, це брехня! Мак кат капіталу! Найбільший кат, якого носила коли на собі свята земля! Мак вовк у баранячій шкурі! Займає 180.000 людей! 20.000 виснажених пекельною роботою передержує він що-року у своїх шпиталях на те, щоб їх потім післати до сто чортів, — каліками, нікчемними на ціле життя! Хай вони потому гниють на вулицях, хай здихають по захистках, Макові це байдуже! Величезний матеріал людей знівечив він у тіх шістьох роках! Буде вже! Хай спроваджує собі чорних із Африки, рабів для свого «пекла» — хай позакупує собі від усіх урядів арештантів і каторжан! Погляньте тільки на ось той ряд домовин! Два кілометри домовина за домовиною! Рішайтесь!

Рев, шал, рик! Оце була відповідь.

Цілими днями скаженіла боротьба в Мас Сіті, перехиляючись то на сей, то на той бік. Тисячу разів повторялися ті самі аргументи, за і проти.

Третього дня промовляв сам Аллян.

Перед обідом відбулося святочне спалення тіла Моді й Едіти, а зполудня — ще запаморочений смутком і болем — Мак годинами говорив до тисячів. Чим довше говорив, чим голосніше кричав через говірну дудку, тим більше відчував, як повертає до нього його давня сила й давня віра в його діло.

Його промову, заповіджену метровими плякатами, викрикували рівночасно на різних місцях румовищного поля німецькою, французькою, іта-

лійською, еспанською, московською й польською мовою. Сотками тисячів примірників розкидано її по цілій земській кулі. Рівночасно в ту саму годину вигукували її говірними дудками перед ватагами робітників сімома мовами на Бермудах, Азорах, в Фіністеррі й Біскаї.

Алляна прийнято мовчанкою. Але як промовчував собі крізь товпу шлях, вона дала йому дорогу, а сей та той ухопив було й за шапку. Ніде ні чичирк — і тільки доріжка льодової тиші, на котрій замерзала кожна розмова, вказувала на те, куди він ішов. Коли появилася на залізничному вагоні посеред моря голів — той самий Мак, котрого всі вони знали, з котрим кожний уже балакав, котрому кожний стискав уже руку, сильні, білі зуби котрого кожному були відомі — коли появилася він, погонич із Uncle Tom-а, — цілим полем пройшов великанський порух, маси стихійно перегрупувались, перелогі схопили те велике військо, що збилося наче ті клини, що їх гідравлічні преси наперли до осередка: але ніхто не пустив ні пари з рота.

Аллян кричав мегафоном. Кожне речення протрублював на чотири сторони світа.

— Я стою тут, щоб говорити з вами, робітники тунелю! — розпочав він. — Я Мак Аллян, і ви мене знаєте. Ви кричите, що я вбив три тисячі людей! Це брехня! Доля сильніща за людину. Праця вбила тих три тисячі. Праця вбиває щоднини сотні людей на світі. Праця це бій, а в бою падають жертви! Праця в самому Нью-Йорку, який ви знаєте — щодня вбиває двадцять п'ять людей! Але нікому і в голову не прийде, кидати працю в Нью-Йорку! Море вбиває щорічно двадцять тисяч душ, але нікому й не сниться кидати роботу на морі. Ви потратили

приятелів, робітники, я знаю! Тай я стратив приятелів, — так, як ви! Тим наші рахунки покінчені! Ми по роботі товариші, і по недолі товариші! Робітники...

Він знову старався викликати той запал, яким робітників шість років підбичовував до тої напруженої праці, що її вважали неможливою до виконання. Казав, що буде тунель не задля своєї приємности. Що тунель має збратати Америку з Європою, два світи, дві культури. Що тунель тисячкам дасть хліб. Що тунель твориться не тільки задля збагачення капіталістів, але що він таксамо і власність народа. І це власне, мовляв, була його думка.

— До вас, робітники, належить той там тунель удолині: Ви ж усі самі є акціонерами синдикату!

Аллян почув, як від нього іскра перескочила на море голів. Викрики, галас, рух! Контакт найшовся...

— Я сам робітник, — трубив він. — Такий робітник як ви. Я ненавиджу страхополохів! Геть зі страхополохами! Але сміливі повинні лишитися! Праця — то не тільки засіб для того, щоб напихати черева! Праця — то ідеал. Праця то релігія нашого часу!

Крики.

Щастя, здавалося, сприяло Аллянові. Але як тільки він завізав їх, щоб ставали до роботи, то нараз знову настала довкола льодова тиша. Знов заволодів усіма страх...

Аллян програв.

Увечір провідники робітників відбули мітинг, котрий протягнувся до самого досвіта. А вранці заявили їх відпоручники, що до роботи не стануть.

Океанські станції й європейські прилучилися до американських товаришів.

Того ранку Альян відправив сто вісімдесят тисяч людей. Квартири повинні вони були опорожнити на протязу сорок вісьмох годин.

Тунель спочивав. Мас Сіті було як вимерле.

Тільки тут та там стояли озброєні міліціанти з рушницями на плечах.

П'ЯТА ЧАСТИНА.

1.

В тих часах Едізон-Біо заробляло маєтки. Воно показувало навіть катастрофу в самому (!) тунелю, погоню за життям у штольнях. Виставляло зібрання. Мак говорить. Усе.

І газетярам дісталися незбагнуті суми до кишені, і накладчики надували собі пуза. Катастрофа, рятункові роботи, великанські мітинги, страйк — усе те були гарматні вистріли, які полошили великанську армію читальників газет цілого світа, ласих на страхіття й сензаційні вістки. Газети виривав один одному з рук.

Робітничі газети всіх п'ятьох континентів ізмальовували Алляна найбільш кровожадною й заплямленою примарою того часу, з пащекою, повною людських голів, і з руками, що держать опанцировані каси на гроші. Його день-у-день розшматковували ротажійні преси всіх країн. Вони натавровували тунелевий синдикат як-найбезсоромніше рабство всіх часів і нечувану ще досі тиранію капіталізму.

Відправлені робітники зайняли грізне становище. Але Аллян давав собі з ними раду. На всіх бараках, по рогах вулиць і на щоглах каблів появилася ось яка проклямація:

«Робітники тунелю! Синдикат не дозволить забрати ні одної шрубочки безкарно. Подаємо до відома, що в усіх синдикатських будинках по-

наставлювані скоростріли. А далі заявляємо, що не знаємо жартів!»

Звідкіля раптом узялися в того Алліана скоростріли? Виявилось, що вони тайком були вже там поховані від років — отак про всяке! Ні, той Алліан був козак хоч куди, до нього не так то легко було добратися!

Рівно сорок вісім годин після звільнення не було вже в робітничих кольоніях ні води, ні світла. Хоч-не-хоч дреба було всім виноситися, коли не хотіли доводити до бою зі синдикатом.

Але так нишком-тишком відступити робітники не думали! Вони хотіли показати перед світом, що вони ще живуть, хотіли перед відходом дати про себе знати.

Другого дня 50.000 робітників подалося до Нью-Йорку. Вони від'їхали п'ядесятьма валками, і в дванадцятій годині ціла їх армія прибула до Гобокен. Поліція не мала причини зборонити тим масам вступу до Нью-Йорку: кожний, хто хоче, може собі приїхати до Нью-Йорку. Але телефонічні апарати на станціях поліції безнастанно працювали, щоб стежити за рухами тої армії.

Тунель Hudson-River був цілих дві години замкнений для руху. Робітники перемашерували його, на подобу безконечно-довгого вужа, і тунель гремів від їх кроків і співу.

Зараз таки, вийшовши з тунелю, ціла та армія усталилася до святочного походу і скрутила на Christopher Street. Попереду з варварським криком ішла капеля, за нею несли прапори з червоним написом: «Тунельці». А далі маяло безліч червоних стягів Інтернаціональної Робітничої Ліги, за ними повівали над головами прапори всіх країв світа: попереду зоряний стяг. Спо-

лучених Держав, малий «прапорець Унії»,¹⁾ а далі прапори Канади, Мехіка, Аргентини, Бразилії, Чіля, Уругвая, Венесуелі, Гаїті, Франції, Німеччини, Італії, Данії, Швеції, Норвегії, Росії, Іспанії, Португалії, Туреччини, Персії, Голяндії, Китаю, Японії, Австралії, Нової Зеландії.

За барвистим лісом стягів товпилися гурми Муринів. Ті мурини то вживалися в ролю посатацілих, завертали очима і кричали безглузно, то знов були це добрі чорні хлопчиська, котрі вискалювали свої білі зуби, й як яка „ladies“ зважилася вийти на вулицю, то недвозначно заявляли їй свою любов. По середині мандрував плякат із великанськими буквами: «Пекельники», а далі йшов гурт, що таскав шибеницю. На шибениці теліпалося опудало: Аллян!

Його схарактеризовано в яркорудій перуці на круглій голові, зробленій зі старого мішка, з намальованими на ній фарбою білими зубами. А далі з кінського покривала пошитоширокий плащ, що скидався на Аллянове осіннє пальто коліру серни.

Великанський плякат мандрував перед повішеним Алляном, а на ньому був напис:

«Мак Аллян, убийник 5.000 людей».

Понад хвилями голів, кашкетів, шапок і позаломлюваних твердих капелюхів, що котилися через Christopher і Washington-Street до Бродвею, вигойдувалися цілі ряди таких страхопудів.

За Алляном теліпався на мотузці Льюїд.

Голова опудала була горіхової барви, на ній були очі й зуби, та так намальовані, що викликували острах. Плякат, що йшов поперед тим індіанським мерцем, мав напис:

¹⁾ Цей малий прапорець зветься звичайно: Юніон Джек (Union Jack).

«Льойд, міліярдвий злодій».

«Жере людське м'ясо».

Потім ішов Гоббі з русявою солом'яною перукою, та такий, бідолаха, тонкий, що мав собою то сюди, то туди наче прапор. На плякаті було: «Гоббі».

«Ледви-не-ледви від чорта видерся, повішений!»

Далі йшов С. Вульф! Він мав на голові червоний фез, червоні набубнявілі губи були чорні, а очі завбільшки кулаків. З його шиї звисало на штиці безліч дитячих опудал.

«С. Вульф і його гарем!»

«Жид і шахрай над шахраями!»

Потім ішли великі й визначні фіансисти й головні інжинери різних станцій. Між ними найбільше впадав у очі опасистий Міллер із Азорів. Він був круглий як бальон, замість голови, стремів тільки старий твердий капелюх.

«Масний шматок для пекла!»

Поміж товпою людей, що ступали важкою ходою, машерували десятки музичних банд; усі вони грали рівночасно і сповняли яр Бродвею таким дзюкджанням та бренькотом, наче б на асфальт нараз попадало кілька тисяч шиб із вікон. Орда робітників вівкала, свистала, реготала, всі роти були поперекривлювані — то від напруги, щоб галас був великий. Одні ватаги співали інтернаціоналку, другі марсиліезу, иньчі знову співали всуміш, що їм хотілося. А супроводом того страшного крику являвся стукіт і тупіт ніг, глухий такт тяжких чобіт, що цілими годинами немоз виголошував раз-по-раз одне й те саме слово: тунель — тунель — тунель...

Здавалося, що сам тунель насунув до Нью-Йорку на демонстрацію.

По середині походу звертала на себе велику увагу одна група: поперед неї мандрували прапори всіх націй і великанський плякат.

«Каліки Мака».

Ця група складалася з гурту чоловіків, то без руки, то без рамія, то без ноги, а то й без обох ніг, з деревляними ногами; та ще були й такі, що размахували собою на двох милицях як дзвонами. За ними волокли ноги чоловіки з жовтими, недужими лицями. То були ті, що недужали на тунелеву хворобу.

Робітники машерували рядами по десять; похід тягся більш п'ятьох кілометрів. Як кінець його що-тільки вибірався з тунелю Hudson-River-a, то початок уже добірався до Wallstreet у. У повному порядку посувалася та армія робітників Бродвеем і вулицями, які переходила; на вулицях, що їх як яке дзеркало повичищували обручами автомобілі, ще другого дня видно було знаки від цвяхів на підшвах чобіт. Рух цілком припинився. Безмежні ряди трамваїв, возів, автомобілів ждали кінця походу. Всі вікна й вистави були забиті цікавими. Кожному хотілося побачити тунелевих робітників, що з жовтими лицями ямарів, зі спрацьованими вимученими руками, з похиленими спинами у своїх тяжких чоботях чвалали вулицями. Вони несли зі собою з тунелю атмосферу жаху. Адже ж усі вони, як один, були там, у тих таємних штольнях, де смерть скосила їх товаришів. З їх рядів наче знявся вгору бряскіт ланцюгів, збивсь угору сопух каторжан і позбавлених прав людей...

Фотографи кидалися сюди й туди з апаратами, кінематографи крутили корбами. Від голярів вибігали намілені гості, зі серветками під бородою, з крамниць із обувом вискакували пані в однім черевіку, в магазинах із одягами стояли

покупні в камізольках, а то ще й у підштаниках. Продавчиці, крамничні дівчата й контористки великих товарових або торговельних домів лежали в вікнах, аж червоні зі схвильовання, і, трусячись із цікавості, вихилялися з вікон гень-гень поза карнизи, що аж страшно було, і скрізь їх було видно від першого до двадцятого поверха. Вони кричали, і пищали, і маяли хустинками. Але хвиля галасу, що біла вгору з вулиці, забірала з собою ясні голоси в височінь так, що не можна було їх чути.

В одному невидному приватному авті, що серед розколиханої повні людей ждало поміж сотками інших, сидів Льюїд і Етель. Етель аж трусилась зі схвильовання й цікавості. Вона в-одно кричала: „Look at them—just look at them—look! look! look!“¹⁾ Вона дуже рада була, що випадково попала в саму середину походу.

— Тату, вони несуть Алліана! Гальо! Бачиш його?

Льюїд сидів у кутку повоза, скулений, і виглядав крізь маленьку дірку. Він відповів байдужо:

— Я ж бачу, Етель.

Коли самого Льюїда переносили, вона аж розсміялася з утіхи.

— То ти, татусю!

Вона покинула своє місце під вікном і обняла Льюїда.

— То ти, бачиш?

— Бачу, Етель.

Етель стукнула до вікна, коли саме переходили «пекельники». Мурини шкірилися до неї і притискали до шибки обридливі цеглясті долоні.

¹⁾ Дивися на них—швидко дивися, дивися, дивися!

Але вони не могли спинитися, бо ті, що йшли позад них, обтовкали їм зап'ятки.

— Тільки вікна не відчиняй, дитинко! — сказав Льюїд байдужно.

Але при «Каліках Мака» вона рушила бровами.

— Тату! — сказала вона зміненим голосом. — Ти бачиш їх?

— Бачу, дитинко.

(Другого дня сказала Етель роздати між «Калік Мака» десять тисяч доларів.)

Втіху її відразу неначе змело. Якийсь неясний жаль до життя виринув раптом у її душі.

Вона відчинила віконечко до шофера і гримнула на нього наказовим тоном:

— Рушай!

— Не можу! — відповів шофер.

Та Етель незабаром відзискала свій добрий настрій.

І вже знов сміялася з ватаги Японців, котрі поквапом дрібочили як малпи.

— Тату, бачиш Japs?

— Бачу, Етель, — відповів стереотипно Льюїд.

Льюїд добре знав, що їх життя висить на ниточці, але не зрадився з тим ні словечком. Він не побоювався, що його вб'ють, ні, але знав, що як тільки один голос крикне: «Це повіз Льюїда!», то буде ось що: цікаві як-стій оточать його повізі і розторощать на нінащо; їх обое витягнуть (цілком без лихого наміру!) і на смерть задушать; у найліпшому випадку Етель і він матимуть приємність відбути з робітниками прогульку по цілому Нью-Йорку на двох парах муринських плечей — а це ні трохи не було йому до-вподоби.

Він подивляв Етель, котру раз-у-раз подивляв. Їй і в голові не була небезпека. З того боку вона вдалася у свою матір. Він нагадав

собі невеличку сцену, що скоїлася в Австралії, ще тоді, як вони були незначчі люде. Великий скажений пес кинувся на маму Етелі. Що ж зробила вона? Вона вдарила собаку кілька разів по морді і крикнула в як-найбільшій обуренню: "You go on, you!"¹⁾ І собака через щось дійсно уступився. Льюїд подумав про те, її його шкіра уклалася зморшками: то він усміхався.

Нараз мотор зашумів, і повіз рушив із місця.

Льюїд витягнув наперед свою як у мумії голову її; почав сміятися, при чому йому час-до-часу почерез зуби висолоплювався язик, неначе б його хто підштовхував. То він вияснював Етелі небезпеку, в якій вони повисали (цілу годину).

— Я не боюся, — заявила Етель і, сміючися, додала: — Ці як його загалом людей боятися?

— То добре, дитинко. Людина, що боїться, ніби живе, ніби не живе.

Етелі було двацять шість років, вона була зовсім самостійна і тиранізувала свого батька, але Льюїд поводився з нею все ще як із малою дівчинкою. Та вона тому не противилась, бо врешті-решт він таки робив усе, чого їй хотілося.

Коли червоний ліс прапорів дійшов до будинку синдикату, робітники застали важкі залізні двері вже замкненими, і на перших двох поверхах були поспускані залізні віконниці. В чотиріста фронтних вікнах не видно було ні одного обличчя. На гранітових сходах, перед тяжкими дубовими дверима, стояв одним-один вартовий, великанський гладкий Ірляндець у сивій суконній уніформі, підтягнувши реміничок сивого сукняного шолома під рожеве підборіддя. З його округ-

¹⁾ Йди далі, йди!

лого як місяць у повні обличчя, порослого рудозолотеньким пухом, дивилися сині веселі очі на робітничу армію, що напливала; добродушно усміхаючись, він, заспокоюючи, підніс угору велетенську руку в білих вовняних рукавицях, що скидалася більш на лопату, повну снігу — і раз-по-раз, повторяв зі скрипливим задоволенням посміхом:

— Keep your shirt on, boys! Keep your shirt on, boys! ¹⁾

Немов випадково заторохкотіли Pine Street-ом у повільному темпі три блискучі парові сикавки (зі знаком «вертаються») та, наскочивши на притичину, загальмували й почали спокійно ждати. Легенький білий дим підносився з їх лискучих мосяжних коміннів у чисте прозоре повітря, спека тремтіла понад їхніми сталевими туловищами.

Та все ж затаїти не годиться, що добродушно-усміхнений Ірляндець із великими білими руками не мав ніякіської зброї при собі, навіть і нагайки, а тільки мав у кишені невеличку свиставку. Коли б він був приневолений засвистати, то ті три блискучі, такі невинні й чемні машини, що під вагою захованої в них сили легенько колихалися на пружинах, мали були як-стій вистрелювати в товпу 9000 літрів води що-хвилини; а далі мав розгорнутися отой, ніким не замічений, на чотирі метри завдовжки звиток, що звисав над карнизми вікон із першого поверха, і крикнути на вулицю великими буквами:

«Позір!» Двісті констеблів у нутрі будинку. Позір!»

Та рожевий Ірляндець-великан не мав причини добувати свиставки.

¹⁾ Бережіть свою шкіру, хлопці (дослівно: не скидайте сорочки)

Насамперед ударив у чотиріста вікон синдикатського будинку несхопливий грізний рев, у якому геть-чисто загубився божевільний крик музики. Потім вішали Мака! Серед навісного галасу його кілька разів підтягали на шибеницю, то знову спускали в долину. Мотуз увірвався, і Мак із безпомічним рухом повалився через море голів на землю. Мотуз знову звязали, і серед переразливого свисту розпочалася езекуція наново. Потім якийсь чоловік, стоячи на плечах двох людей, виголосив коротку промову. Та серед того клекітливого галасу не чути було ні одного згука його голосу. Чоловік говорив, перекривлюючи лице, махав раменами, кидав ними в повітря, місив руками в покорчених пальцях слова, щоб їх потім розкидати на товпу. З піною в роті, він потряс обома кулаками в напрямку будинку синдикату, й тим закінчилася його промова, і кожний зрозумів її. Гучний ураган збивсь угору. Той гук чути було аж на Battery.

Можливо, що, нарешті, були б такі мусіли піти в рух ті три блискучі парові сикавки, бо схвильовання коло будинку росло та росло і вже доходило до дикого фанатизму. Але по самій демонстрації пізначно було, що до такого вибуху не дійде, що грубого Ірляндця не здавлять, і не рознесуть тих трьох блискучих парових сикавок. Бо саме тоді, як перед будинком демонструвало дві тисячі, за ними серед глоти посувалося ще сорок вісім тисяч — із автоматичною, рівномірною енергією. То так, як тих дві тисячі на вид мертвого будинку, розгарячувалися, коли досягнуто найвищого ступня компресії, їх геть випирали? Wallstreet - ом ті, що були позаду, як той набій із рушниць, набитої повітрям.

Більше ніж дві години відбивався пекельний крик об синдикатський будинок, так що урядовці і стенографістки не мало наїлися страху.

Галас тягся вулицями Pearl, Bowery вгору до 3., а відтіля до 5. Avenue, де стояли недотепні палати мільонерів. Палати бовваніли німо, без життя. Це був той паровий, голосний піт, що котився довкола замуrowаних і тихих мільонів. Перед жовтим Льюїдовим замком, видержаним у перестарілому трохи ренесансі, відділеним від вулиці смугою горбда, похід знову спинився, бо Льюйда «вішали». Дім Льюйда бовванів таксамо мертво, як иньчі. Тільки в наріжному вікні першого поверха стояла якась жінка й визирала на вулицю. Це була Етель. Але що нікому не могло й через голову пройти, що хтось мав би сміливість показатися в вікні, то Етель узяли загально за наймичку.

Похід звернувся попри Центральний Парк до Скверу Колумба. Звідтіля назад до Madison-Square. Тутечки опудала підпалили й серед фанатичного крику спалили.

То був кінець демонстрації. Робітники розсіялися. Вони порозгублювалися по saloon-ах над East-River, і через годину проковтнув їх великий Нью-Йорк.

Ще кинено гасло, щоб зійтися в десятій годині перед тунелевою станцією Гобокен.

Та тут робітників заскочила велика несподіванка: станція була загороджена широкими грудьми констеблів. А що вони сходилися тільки гуртками, їх енергію зламала довга мандрівка, крики й алкоголь, то зударної сили в них уже не було. Плякати сповіщали, що нежонаті робітники не мають уже чого більше шукати в Mac City. Повернутися назад можна було тільки жонатим.

Рої агентів переводили докладну контролю, і що-пів години котилися назад валки до Mac City. Вранці пів до шостої вирядили останніх.

2.

Саме тоді, як довкола синдикатського будинку лотував скажений крик, Мак відбував нараду з С. Вульфом, і з другим директором фінансів синдикату, з Расмуссеном.

Фінансове становище синдикату було не таке, щоб наводило страх, але і вдовольняти не могло. До найблизшого січня була вже приготована двоміліярдова позичка. Але серед теперішніх обставин не було що про неї й думати. Ніхто не підписав би її сента!

Гук експлозії в американській південній штольні, гвалт страйку оддалися луною по всіх біржах світа. Папери спали в кількох днях на двадцять п'ять процентів, бо всяк хотів їх як-найшвидше позбутися, і нікому не хотілося попекти собі на тому пальців. Вісім днів після катастрофи крах здавався неминучим, але С. Вульф із розпучливою напругою кинувся рятувати великанську фінансову будівлю, що валилася — і будівля встояла! Він оголосив суспільству чарівно-приманчивий білянс, підкупив цілу армію біржевих репортерів і засипав пресу старого й нового світу заспокійливими комунікатами.

Спад курсу припинився, курс устаткувався. І С. Вульф розпочав розбишацький бій, щоб той курс удержати і зпроквола знову його підбити вгору. У своєму бюрі на десятому поверсі будинку випрацьовував він зі завзятушою енергією, сопучи і хропучи як гіпопотам, пляни тої кампанії.

Саме тоді, як юрба надоліни ревла, він роз'яснював Аллянові свої проекти. Використати треба поклади калія й залізну руду «гладуна» Міллера. З'ужиткувати електричну енергію централь. Видобути submarginium із тої нещасної безодні. Зі сверлівних спроб виходило, що його поклад виносить пересічно десять метрів углиб, — це ж цілий масток! С. Вульф уже розпочав переговори з Pittsburg Smelting and Refining Co. Товариство мало б перебрати на себе добування руди, синдикат вивозив би її наверх. За те С. Вульф домагався 60% з чистого зиску. Товариство добре знало, що синдикат „hard up“ ¹⁾ і запропонувало від себе 30%. Але Вульф поклявся, що краще дасть себе живцем закопати, ніж згодиться на таку ганьбу. Він зараз таки звернувся до „American Smelters“, і Pittsburg Co. поступилося й подало 40 %.

Вульф спустив на 50% і загрозив, що синдикат на-будуче взагалі не добуватиме більше ні жмійки руди; а так, мовляв, просто поведе штольні попід поклади, або поверх них, байдуже куди. Нарешті погодилися на 46 1/3 %. За останню третину С. Вульф боровся з завзятістю вояки з роду Массайв, і Пітсбузці заявили, що воліли б мати до діла з самим чортом, ніж з тим shark om' ²⁾.

За останні два роки Вульф змінився, що впадало аж у вічі. Він поглядчав і ще більш ізробився астматичним. Що правда, його темні очі все ще мали той легенький мелянхолійний, орієнтальний блиск і вінок чорних довгих вій, що постійно виглядали наче фарбовані. Але вогонь їх був чогось притьмарений. С. Вульф сильно почав сивіти. Бороди не підстригав він уже коротенько, а

¹⁾ непевно з ним

²⁾ паршуком

лишав на підборідді й по боках лиць густі патли. Своім могутним чолом, широко розставленими, витрішкуватими очима, широким загнутим носом він скидався на американського буйвола - самотинця, пустельника, що його череда прогнала, бо тиранізував її занадто. Те вражіння піддержувало кров'ю підплило око. С. Вульф від кількох літ боровся з постійним натиском крові на голову.

Скільки разів крик надоліни змагався, стільки разів іздрігався С. Вульф, і очі його спалахували неспокойним вогнем. Він не був більший страхополох, ніж бувають усі иньчі люде, але те швидке темпо за останні роки, що йому спирало віддих, кинулося йому на нерви.

А далі: С. Вульф мав іще зовсім иньчі клопоти, зовсім иньчі, з котрими благорозумно скривався перед світом...

По нараді Аллян лишився знову сам. Він пустився ходити по своїй робітні то сюди, то туди. Його обличчя змарніло, з нього мутно дивилися бідолашні очі. Як тільки коли був сам, як-стій нападав його неспокій, і він мусів мандрувати. Тисячу разів ходив то сюди, то туди, і таскав зі собою свою тяжку журбу з одного кутка кімнати у другий. Часами спинявся й задумувався. Але він сам не знав, над чим думав.

Потім зателефонував до шпиталю в Мас Сіті й розвідався про здоровля Гоббія. Гоббі лежав у гарячці, й нікого до нього не пускали. Нарешті зібрав він усі свої сили й поїхав проїхатися. Над вечір вернувся назад, потрохи відсвіжений, і знову взявся до своєї роботи. Він працював над ріжними проектами, як би то якнайкраще використати підморську безодню. Велика станція мала міститися в ній, вели-

чезні склади і приміщення на машини. Вісімдесят кубічних кілометрів каміння зміг би туди в неї вкинути. Як добре розібрати, то та нещасна безодня, в котрій засіла від мільонів літ смерть, чигаючи на робітників тунелю, вона мала неоцінну вартість. Ні на хвилиночку не можна було Аллянові подумати про ті річі, що лежали позад нього...

Пізно вночі лягав спати і радий був, як міг спочити кілька годин, і що не мучили його страшні снища.

Один-однісінький раз вечеряв він у Льюйда.

Заки подали до столу, з ним розмовляла Етель Льюйд. Вона виявила стільки щирого болю з приводу смерти Моді й Едіти, що він від того часу почав дивитися на неї цілком иньчими очима. Вона видалася йому раптом багатьма роками старшою й куди зрілішою.

Аллян пробув у тунелю день-по-дневі кілька тижнів.

Власне, ця перерва на кілька неділь, що серед правильного руху спричинила б була тільки величезні фінансові втрати, була для нього дуже бажана. Всі інженери були виснажені безперервною довголітньою роботою й потребували відпочинку. Страйкові робітників він не придавав великої ваги. І тоді навіть ні, якщо б робітничий союз, професіональні спілки monterів, електричних, залізничних і бетонових робітників, мулярів, теслярів проголосили бойкот тунелю.

Покищо треба було зайнятися штольнями, щоб вони зовсім таки не порозліталися. До тої роботи стояла йому до послуг армія з вісьмох тисяч інженерів і добровольців, котрих він порозоставляв на поодиноких лініях шляху. З героїською

напругою сил боронило цих вісім тисяч того великанського діла.

У глухому тунелю монотонно дзвякотіли дзвінки поодиноких поїздів, що туди проїжджали. Тунель мовчав, і всім треба було багато часу, щоб призвичаїти до гробової тиші по тих штольнях, що не так іще давно дудоніли від роботи. Загони копальняних техніків, залізничних конструкторів, електротехніків і машинових інженерів пороз'їжджалися по європейських, атлантийських і американських штольнях. Кожну шпину, кожний брус, кожну заклепку, кожну шрубочку перевірювали як-найстаранніше й зараз же записували, що треба поправити. Землеміри й математики провірювали докладно положення й напрям штольнів. Поміри мало чим ріжнилися від рахунків. Найбільше відхилення виказував атлантийський шлях того «гладкого Міллера». Воно виносило три метри вишир і два углиб—ріжниці, яку можна було приписати неточности струментів, котру знов спричинили великі маси каміння.

У зловіщій безодні тисячами були заняті день і ніч, купаючись у поті, напів голі робітники Cleveland Mining Co., сверлячи, розтрікуючи, добуваючи submarginium, що лежало собі свobodно покладами. У тропічногарячій безодні ревла і скаженіла робота, наче б нічого ніколи не сталося. Денна продукція мала величезну вартість.

А так то скрізь усе було мертве. Тунелеве місто наче вимерло. Ваннамакер замкнув свій товаровий дім, таксамо позачинювали всі свої брами тунелеві гостинниці. В робітничих кольоніях хазяїнували тільки жінки й діти, вдовиці й сироти по тих нещасних, що попадали жертвою катастрофи.

Судовий процес, що його запоряджено проти синдикату, по кількох тижнях припишено, бо ж ясно було, що катастрофу викликала *force majeure* 1).

Цілий той час Аллян мусів сидіти в Нью-Йорку. Та тепер він уже був свободний і зараз же як-стій виїхав.

Зиму перебув він на Бермудах і Азорах, кілька неділь прожив у Біскаї. Нарешті з'явився в централі *Le Quessant*, а далі слід за ним затратився.

Весну пробув у Парижі під ім'ям К. Коннора, купця з Денверу, в одній старій гостинниці на вулиці Рішельє. Ніхто не пізнав його, дарма що кожний яких сто разів бачив його портрет. Він навмисне вибрав ту гостинницю, щоб висмикнутися зперед очей тої класи людей, яку найбільш ненавидів: багатих дармоїдів і голосних балакунів, що пробіралися з гостинниці до гостинниці й зі смішною святочністю ззідали обіди й вечері.

Аллян жив одним-один. Що днини сидів перед тим самим *Boulevard-Café* за своїм округлим мармуровим столиком, пив каву і спокійно та байдужно придивлявся гамірній течії вулиці. Від часу-до-часу його зір ізвертався вгору, на балкон на другому поверсі протилежної гостинниці: там перед роками він жив із Модою. В деякі дні там нагорі появлялася ясно одягнена жінка; тоді Аллян не міг своїх очей відірвати від балкону. День-у-день подавався до *Jardin de Luxembourg*, туди, де тисячами бавилися діти. Там стояла лавка, на котрій колись раз сидів він із Модою й Едітою. І на ту лавку сів Аллян що-днини і придивлявся,

1) *vis maior*

як довкола нього товклися діти. Тепер, по півроку, небішки й біль почали поволеньки відзискувати давню силу над ним. За весну й літо пройшов він ту саму дорогу, яку відбув перед роками з Модою й Едітою. Був у Лондоні, Ліверпулю, Берліні, Відні, Франкфурті, і скрізь тяглися за ним його понурі й боляче-солодкі спомини.

Він проживав по тих самих гостинницях, і часто-густо і в тих самих кімнатах. Часто спинався перед дверима, які колись відчиняли й зачиняли Модині руки. Йому було неважко орієнтуватися по всіх тих чужих гостинницях і коридорах. Цілі ті довгі роки, які пробував у темних підземних лабіринтах копалень, вишколили його орієнтаційний хист. Ночі проводив у кріслі, в темній кімнаті, без сну. Сидів із очима розплющеними й висохлими, й не рухався. Часами звертався до Мод із легеньким напимненням, напівчутним, як то робив він залюбки, коли ще вона жила. «Йди вже спати, Мод!» — «Не псуй собі очей». Він мучив себе докорами, що прив'язав Мод до себе, хоч тоді вже носився зі своїм великим ділом. Йому здавалося, що він ніколи не виявив їй як слід своєї любови, що загалом ніколи не любив її, як треба — не так, як тепер любив її. Розбитий горем, самого себе обвинувачуючи, він нагадував собі, як йому тоді навіть набридали Модині докори, що він, мовляв, її занехує. Ні, він не вмів зробити свою маленьку солодку Мод щасливою. І так сидів він у тих мертвих кімнатах із пекучими, смутком повитими очима аж до білої днини. «Вже світає, пташки шебечуть, чуєш?» казала Мод. І Аллян відповідав їй шепотом: «Еге, чую мое кохання». І тоді кидався на ліжко.

Нарешті попав на думку набувати речі з тих посвячених кімнат, то який ліхтарь, то годинник, то каламарь. Готелярі, що Mr. К. Коннора мали за багатого Американця-чудака, виставляли безсоромні ціни, та Аллян платив усе, не торгуючись.

У серпні вернувся зі своєї мандрівки до Парижа і знову заїхав до тої гостинниці на вулиці Рішельє, ще тихіший, іще більш посумнілий, зі ще понуришим вогнем у очах. Робив вражіння душевно цедужої людини, що не замічувала життя навколо себе й потонула в розкопирсуванню своєї душі. Цілими тижнями не промовляв словечка.

Раз увечір ішов собі якоюсь кривою, рухливою вулицею в Quartier Latin і раптом пристанув. Хтось назвав його ім'я. Але довкола квапилися чужі люде. Враз побачив перед самим собою своє ім'я, своє давнє ім'я, виписане величезними буквами.

Це був яскравий плякат Едізон Біо: „Mac Allan, constructeur du „Tunnel“ et Mr. Hobby, ingénieur en chef conversant avec les collaborateurs à Mac City.“ „Les tunnel-trains allant et venant du travail.“¹⁾

Аллян не мів по-французьки, але зміст афішів він зрозумів. Гнаний якоюсь дивною цікавістю, якось непевно ввійшов він у темну салю. Попав саме на якусь зворушливу штуку, яка наводила на нього нудьгу. Тільки ж у тій штуці виступала мала дівчинка, що трохи нагадувала йому Едіт. І ся дитина спромоглася вдержати його цілої пів години в переповненому льокалю. La petite Yvonne мала такий самий звичай пиндючитися й говорити з повагою дорослих...

Нараз почув, як conférencier назвав його ім'я, і в ту ж мить перед ним замиготіло серед ку-

¹⁾ Мак Аллян, будівничий тунелю, і Mr. Гоббі, головний інженер, у розмові зі співробітниками Mac City.

Тунелеві валки йдуть і вертають із роботи.

ряви, й диму, і сонця «його місто». Громадка інженерів стояла перед станцією, самі знайомі обличчя. Вони всі, як на сигнал, обернулися в той бік, звідкіля зближався поволеньки автомобіль. В авті сидів він сам і коло нього Гоббі. Гоббі став на ноги й гукнув щось таке до інженерів, що всі розреготалися. Алляна схопив глухий біль, як побачив Гоббія: свіжий, бутний — а тепер тунель його знищив, як багато інших. Автомобіль покотився поволі далі, й раптом він побачив, як він сам підноситься й вихиляється з воза. Один інженер взявся за капелюх на знак, що зрозумів. *Conférencier*: Геніяльний будівничий дає накази своїм співробітникам!

А той чоловік, що взявся за капелюх, видивився несподівано вигрібущо на публіку, саме на нього, на Алляна, наче відкрив його тут. Тепер він пізнав його: це був Берман, той, що його застрелили десятого жовтня.

Потім побачив раптом, як забігали тунелеві поїзди: вони летіли по похилій рівниці вділ, гнали вгору, один за другим, і над ними здіймалася хмара куравь.

Аллянові забилося серце. Він сидів як прикований, неспокійний, із розгяряченим обличчям, і віддих таким здушенням видирався йому з грудей, що всі довкола почали сміятися.

А поїзди летіли... Аллян устав. Вийшов як стій, узяв авто й поїхав до гостиниці. Тут розпитав менеджера, коли від'їжджає найблизчий швидкий пароплав до Америки. Менеджер, що, вважаючи Алляна тяжко хорим, поводився з ним завжди як-найніжніше та дуже уважливо, назвав йому *Cunardliner*-а, що відпливав другого дня до обіду в Ліверпулю. Тільки ж вечірній поспішний поїзд уже від'їхав.

— Заовте вмент окремішній поїзд! — сказав Аллян.

Менеджер глипнув здивовано на Мг. К. Коннора, заскочений голосом і тоном Алльяна. Що могло перемінити цю людину від сьогодні зполудня? Йому здавалося, що перед ним стоїть зовсім новий чоловік.

— Прошу, — відповів він. — На кожний випадок одначе я мушу в Мг. Коннора попросити деяких гарантій...

Аллян увійшов до ліфту.

— На що? Скажіть, Мак Аллян із Нью-Йорку замовляє поїзд!

Тоді пізнав його менеджер, спантеличений подався взад і скрив своє здивовання в поклоні.

Аллян наче геть перемінився. Гнав поїздом, що легів із бистротою стріли й минав усі станції з таким поспіхом, що аж повітря свистало, і швидкість руху, вже сама, поставила Алльяна на ноги. Спав чудово тої ночі. Перший раз після довгого часу. Раз тільки прокинувся, як поїзд, гогочучи, мчався каналовим тунелем. «Штольні побудували занадто маленькі», подумав, і знов заснув. Вранці почув себе свіжим і здоровим, повним рішучости. З поїзду говорив телефоном із капітаном пароплаву й директором товариства. В десятій годині доскочив Conardliner-a, що, трусячись із нетерплячки, ждав його, викидаючи зі свистом коминами хмари водної пари вгору. Що-тільки станув одною ногою на кораблі, як уже шруби почали розбивати воду на плинний мармур.

Через пів години знав уже цілий корабель, що подорожний, який спізнався, був не хто, а Мак Аллян.

На повному морі почав Аллян гарячково телеграфувати.

На Біскаю, Азори, Бермуди, Нью-Йорк і Мас Сіті полився дощ депеш.

Темними штольнями під морем дригнула знову відживна струя: Аллян ухопив знов керму у свої руки.

4.

Насамперед Аллян провідав Гоббія.

Вілля Гоббія лежала трохи одалік від Мас Сіті. Вона складалася переважно з лож, балконів і веранд і припірала до молодого дубового ліска.

Ніхто не відчинив, коли Аллян подзвонив. Дзвінки, здавалося, не функціонували. Хата робила вражіння пустки. Але всі вікна були настіж повідчинювані. І хвіртка до города була замкнена на ключ, та Аллян, не надумуючись довго, скочив через тин. Як тільки найшовся в городі, зараз на нього накинувся кундель і скажено почав гавкати. Аллян придобрив собаку, і вона нарешті таки вступилася з дороги, хоч із очей його ні на мить не спускала. У городі було повно зів'ялого дубового листя, тай сам він був такий запушений, як і хата. Гоббі, здавалося, кудись вийшов.

Але яка була Аллянова радість, коли він ураз побачив перед собою Гоббія. Він сидів на східцях, що вели до городу, сперши на руки підборіддя, і цілий потонув у думках. Мабуть, він і не чув гавкоту собаки.

Гоббі був як усе елегантно одягнутий, але одяг робив вражіння джиґуноватости, бо ж це був одяг молодика, а носив його дід. Гоббі мав на собі дороге білля з колірковими смужками, лякові черевики з широкими підшвами й кокетливими шовковими заволоками, жовті шовкові шкарпетки, сиво-зеленкуваті штани найновішого крою

з вигладженим рубцем. Сурдута на ньому не було, хоч надворі дошкулював холод.

Він держав себе як кожний здоровий інтелегентний чоловік, і Аллян уже втішився. Але як Гоббі підвів до нього свій зір, як Аллян побачив його окалічіяні хорі очі, його поморщене, пополотніле лице діда, то зараз уже знав, що зі здоровлям Гоббія все ще не як-найкраще.

— Ти знову тутечки, Маку, — сказав Гоббі, не рухнувшись й не подаючи Аллянові руки. — Де ти був?

Навколо його рота й очей почали укладатися немов у віяльці складочки до усміху. Його голос усе ще звучав чудно й нечисто, хоч Аллян докладно розпізнавав давній голос Гоббія.

— Я був ув Європі, Гоббі. Як ся маєш, хлопче? Гоббі знову дивився поперед себе так же, як перше.

— Вже краще, Маку. І моя клята голова знову працює.

— Сам живеш, Гоббі?

— Еге, нагнав усіх слуг. Вони зчиняли за багато бешкету.

Здавалося, що Гоббі аж тепер раптом зрозумів, що Аллян коло нього. Він устав, стиснув йому руку й виглядав урадованим.

— Ходи до середини, Маку. Побачиш, як воно в мене.

— Що каже лікарь?

— Лікарь задоволений. «Терпцю», каже, «тільки терпцю».

— Чому всі вікна повідчинювані? Страшенно тягне, Гоббі.

— Я, Маку, люблю продув! — відповів Гоббі з якимось чужим усміхом.

Вітер бушував по цілім його тілі й розвівав його біле волосся, коли вони йшли вгору до його робітні.

— Я знову працюю, Маку. Побачиш. Щось зовсім незвичайне!

І Гоббі моргнув правим оком, достеменно так, наче наслідував колишнього Гоббія.

Він показав Макові кілька листків, покритих тремкими й нерозбірливими лініями. Всі ті рисунки представляли ніби-то його нового пса. Але вони були мало чим кращі за рисунки дітей — а отже навколо по стінах висіли Гоббієві величаві плянці двірців, музеїв, великих товарових домів, всі вони вказували на руку генія...

Аллян справив йому вітху, похваливши нариси.

— Еге, вони дійсно добрі, — сказав Гоббі згорда й налив руками, що трусились, у дві склянки blank and white ¹⁾. — Вже потрохи починає повертатися старе, Маку! Тільки я швидко втомлююся. Незабаром побачиш пташки. Пташки! Як отак собі сиджу, то частенько бачу найдивовижніші пташки у своїй голові — міліонами, і всі вони рухаються. Пий, хлопче! Пий, пий, пий.

Гоббі кинувся в витертий шкурятяний фотель і позіхнув.

— Мод була з тобою в Європі, — спитав він раптом.

Аллян іздрігнувся і поблід. Його злегенька запаморочило.

— Мод? — сказав він на-пів голосно, і це ім'я чулося в його вухах якось дивно, наче це була кривда, що його вимовляють.

Гоббі знов моргнув і почав напружено думати. Потім устав і сказав:

¹⁾ чистої-чистісінької (горілки)

— Хочеш іще віскі?

Аллян хитнув головою.

— Ні, спасибі, Гоббі. Я у днину нічого не п'ю.

Тьмяним оком повів він почерез осінні дерева по морі. Маленький чорний пароплав сунувся поволеньки на південь. Цілком механічно він почав дивитися на те, як пароплав раптом іспинився між росахами дерев і не рухався більше.

Гоббі сів знову, і довго між ними панувала мовчанка. Вітер гуляв по кімнаті і стрясав листя з дерев. Понад заспами й над морем хутенько перебігали одні за одним тіни хмар, викликаючи почуття безнадійності й вічно нових мук.

Потім Гоббі знову почав балакати.

— Так воно буває часами з моєю головою, — сказав він, — бачиш? Я, розуміється, знаю все, що скоїлось. Але часами заплутуються мої думки. Мод, бідна Мод! Чи ти чув, зрештою, що доктор Герц вилетів у повітря? З цілою своєю лябораторією. Вирвав величезну діру в вулиці й пірвав зі собою тринацятеро людей.

Доктор Герц був хемік і працював над вибуховими матеріялами для тунелю. Аллян дістав уже про те вістку на пароплаві.

— Шкода, — додав Гоббі, — та нова річ, що він її мав, мусіла, певно, бути дуже добра! — І він усміхнувся жорстоко. — Дуже велика шкода!

Аллян ізвів опісля розмову на його кундля, і Гоббі якийсь час стежив за ним думками. Потім знову відскочив убік.

— Яка ж то таки кохана дівчина була Мод! — сказав він ні з сього, ні з того. — Дитина! А про те вона поводитися так, наче була розумніша за всіх людей. Останніми роками вона була не дуже вдоволена тобою.

Аллян гладив, потонувши в думках, Гоббієвого собаку.

— Я знаю, Гоббі, — сказав він.

— Еге, вона часами жалілася, що ти її тутечки так самою липаєш. Я їй і казав: «Бачиш, Мод, воно не може інакше бути». А раз ми цілувалися. Тямлю як сьогодні. Зпершу ми грали в теніса, а потім Мод випитувала то се, то те. Боже, як я виразно ще сьогодні чую її голос. Вона сказала мені «Франку»...

Аллян витріщив на Гоббія очі. Але нічого не питався. Гоббі дивився в далечінь, і його очі кидали лянні блиски.

По якімсь часочку Аллян підвівся, щоб піти геть. Гоббі відвів його аж до хвіртки від города.

— Ну, Гоббі, — сказав Аллян, — не пішов би ти зі мною?

— Куди?

— До тунелю.

Гоббі зблід як крейда, його лиця почали тремтіти.

— Ні — ні... — відповів, кинувши полохливим і непевним поглядом.

І Аллян, котрому шкода зробилося того запиту, замітив, як Гоббі трусився на цілому тілі.

— Бувай здоров, Гоббі, завтра прийду знову!

Гоббі стояв під хвірткою, нахиливши легенько наперед голову, блідий-блідий, з недужими очима, а вітер грався його сивим волоссям. Жовте, сухе дубове листя виром крутилося коло його ніг. Коли пес уздогін Аллянові скажено загавкав, Гоббі розсміявся — недужим дитячим сміхом, який Аллянові допізна ввечері дзвенів іще в вухах.

Уже в найблизчих днях Аллян увійшов у зносини з Робітничою Спілкою. Він мав вражіння,

наче робітники тепер уже більше схиляються до згоди. Але фактично Спілка не мала вже змоги вдержати довше бойкоту тунелю. З зимою зі заходу приходили цілими тисячами „farmhands“¹⁾ шукаючи роботи. Спілка сипнула минулої зими величезні суми на безробітних, а цієї зими це коштувало б їй ще більше. Відколи робота в тунелю припинилася, поменшало в нечуваний спосіб праці в копальнях, на залізних гутах і по фабриках машин, і цілі ватаги людей найшлися на вулиці. Через те, що було скрізь багацько робітних сил, впала заробітна плата так, що й ті, котрі мали роботу, ледви-ледви пробивалися з дня на день.

Спілка почала скликати мітинги і збори, і Аллян промовляв у Нью-Йорку, Сінсінаті, Чикагу, Пітсбургу й Буфалю. Він був невсипущий і невтомний. Його голос дуднів огруддям, як колись, його кулак зі силою свистав повітрям, коли він промовляв. Здавалося, що тепер, коли його еластична натура знову пробуркалась, почала вилитися з нього та давня сила, як колись бувало. У пресі знову залунало його ім'я.

Його справа стояла добре. Аллян мав надію, що в падолисті, а найдалі у грудні зможе знов розпочати роботу.

Та нараз, зовсім несподівано для Алляна, над синдикатом нависла знов чорна хмара. Хмара, що у своїх наслідках несла за собою куди більшу руїну, ніж жовтнева катастрофа.

У великанській фінансовій будівлі синдикату щось зловіщо затріщало...

¹⁾ хліборобські робітники

С. Вульф усе ще їздив, як і колись, із тою самою повагою у своїм авті 50 НР здовж Бродвею. Рівно в одинадцятій годині явився, як звичайно, у клубі на партію покера й пив чашку кави. Він знав гаразд, що ніщо на світі не викликає так підозріння, як зміна в життєвій поведінці, то ж із усіма щонайменшчими подробицями грав далі назверхи свою ролю.

Але це вже не був той С. Вульф, що давно. Він мав свої клопоти, які мусів таскати зі собою сам один. А це було нелегко. Його не дозволяв уже по вечерах відпочинок із одною зі своїх небог і богинь. Передратовані нерви потребували тепер для притуплення оргій, ексцесів, циганської музики, танцівниць. Вночі, коли, дригаючи з первтомі, лежав він на ліжку, його мозок горів ясним полум'ям. Дійшло до того, що він що-вечора заморочував себе тяжким вином, щоб хоч трохи поспати.

С. Вульф був добрий хазяїн. Його величезних доходів було йому зовсім доволі, щоб ними покрити видатки на всі його забаганки. Та річ була не в тому. Перед двома роками попав він у вир цілком иньчої породи, і, хоч, пливучи, як сильно помагав собі руками, щоб вибитися на чисту воду, то все-таки з місяця на місяць його що раз ближче і ближче несло до бурливого крутіжа.

Кудлата буйволівська мізківня Вульфа викохала наполеонську думку. Тою думкою він бавився, був закоханий у неї, ходив коло неї навшпиньках. Леліав її і зростив її. На втіху собі, у

вільних хвиликах. І думка виросла, як джін із пляшки, що її найшов арабський рибалка, як фантом із диму. С. Вульф міг їй наказати, щоб назад злізла у пляшку й міг носити її зі собою в кишені камізольки. Але одної днини джін сказав: «Стій!» Бо джін вилупнів, стояв перед ним як який хмаросяг, пускав очима блискавки, і гремів, і не хотів уже назад до пляшки.

С. Вульф мусів рішатися!

С. Вульфові чхати було на гроші. Давно минули ті бідолашні часи, що гроші, самі для себе, мали для нього вартість. Він міг витягати їх із грязюки на вулиці, збирати з повітря, мільонами лежали вони накопичені в його голові, і йому треба було тільки їх звідтіля витрясти. Без ім'я, без шеляга в кишені, він міг зобов'язатися до одного року створити маєток. Гроші були дурниця! Це був тільки засіб до мети. С. Вульф був тільки трабант, що крутився довкола Алляна. А йому самому хотілося бути тою осередньою точкою, довкола якої всі иньчі крутилися б! Та мета була велична, достойна, і Вульф рішився.

Чому б йому не зробити того самого, що давно вже поробили всі ті Льойди й иньчі сильні цього світа? Це було достеменно те саме, що перед двацятьма роками зробив молодий Вольфзон, як поклав усе на одну карту, елегантно одягся, вклав трицять марок у свої зуби й поїхав пароплавом до Англії. Це був його закон, його питоменний закон, котрий його силував у деяких відступах часу робити те ж саме.

Тоді С. Вульф переростав самого себе, його демон підіймав його до надлюдської величини.

Його плян був готовий, був до найменьчих подробиць виритий у його мізку, для иньчих людей незримий. По десятиох роках мала була вирости

нова світова сила — С. Вульф. По десятьох роках та світова сила, С. Вульф, заанектує тунель.

І С. Вульф узявся до діла.

Він робив те, що робили тисячі перед ним, але ніхто досі не робив іще цього в таких величезних розмірах. Річ була не в маєтку. Він вичислив, що до переведення в життя його пляну йому треба 50 мільонів доларів. І він погнався за п'ядесятьма мільонами доларів. Він діяв сміливо, холоднокровно, не звертаючи уваги ні на які докори сумління, чи пересуди.

Він спекулював на власну руку, хоч умова його з синдикатом виразно забороняла йому таку спекуляцію. Та умова, то був шматок паперу, щось мертво й нікчемне, і цю точку всунули до умови саме ті сильні цього світа, щоб звязати йому руки. Що йому та умова! Він закупив усю бавовну Південної Фльориди й тиждень пізніше перепродав її з заробітком двох мільонів доларів. Маючи синдикат за плечима, він так вів свої інтереси, що не рушив ні одного долара синдикату. В одному році він відклав на бік п'ять мільонів доларів. Із тими п'ятьма мільонами збитою лавою кинувся на західно-індійський тютюн. Та циклон ізнищив усі плянтації, і ті п'ять мільонів наклали головами, з поля бою повернулася тільки ватага калік. С. Вульф боротьби не кинув. Він знову спробував із бавовною і що ж? Бавовна додержала йому вірності. Він виграв. Попав у серію виграної, вигравав раз-по-раз, зводячи першорядні бої. Але нараз несподівано попав у засідку. Побила його мідь, яку він окружив був зі всіх боків. Незнані йому запаси міді напали на нього ззаду й розбили його напрах. Він стратив багато крові й був приневолений узяти собі позиčku з резервового фонду синдикату. Вир по-

рвав його за собою. Вульф набрав повні груди повітря й пустився на море — але вир тяг до себе. С. Вульф був славний пливак, але рушити з місця не міг. Коли поглянув позад себе, то мусів сконстатувати, що простір за ним більшає. С. Вульф поплив ув одчаю далі й поклявся, що, виплинувши на чисту воду, трохи відсапається й дасть собі спокій із дальшими авантюрами.

Оце були клопоти С. Вульфа, в яких ніхто йому не міг допомогти.

Минулого року йому ще вдалося підвести сякий-такий білянс. Він тішився ще повним довір'ям синдикату.

Настали погані часи, жовтнева катастрофа знищила ринок, і С. Вульфом кидало зі страху на згадку, що зближається січень.

Грошей! Грошей! Грошей!

Йому нестало три до чотирі мільони доларів. Дурничка розмірно. Дві-три вдатні штучки, і він знову був на ногах.

Як так, то так, і С. Вульф боронився як герой.

Кинувся зпочатку в менше небезпечний невеликий бій, але, як надійшло літо, й він побачив, що тільки крок за кроком здобуває терен, був приневолений приступити до більших операцій. С. Вульф не завагався піти в вогонь. Попробував ще раз із бавовною й рівночасно поклав свою руку на цину. Як би ті великанські спекуляції хоч як-так повелися, то він був урятований.

Цілими місяцями жив у спальних вагонах і в каютах на кораблях.

Об'їхав Європу й Росію, щоб винищпорити позиції, з яких варто було вчинити приступ. Свої особисті видатки обмежив, як тільки міг. Уже не знав він окремих поїздів, ні сальонових вагонів, С. Вульф удоволявся звичайним купе першої кля-

си. В Лондоні й Парижі повідправляв свої королеви, котрі пожирали величезні суми грошей. Королеви захищали свої укріплені становища з піною на побілілих устах. Тільки ж, що вони не подумали про те, що вони борються з С. Вульфом, який від року вже числився з можливістю розпуску цілого свого придвірного причету, і що вже від місяців обставив своїх богинь детективами. Знаменито прикинувшись обуреним, він доказав їм, що ся й та 10. травня, 15. травня, 16. травня — тоді та тоді — була з добродієм X. і добродієм Z., там і там — на невеличкій подорожі задля «відпочинку» — повторив їм, що вони торопіли зі страху, всі розмови з фонографів, які вони вели, показав їм, що підлоги і стелі були понаддовбувані і при кожній дучці день і ніч стежило за ними чуйне око й вухо — доки королеви не подіставали серцевих атаків. Після того він повикидав їх на вулицю.

Товкся як бог помсти Європою і скрізь ізвіляв громади своїх уповноважених і агентів.

Продав рудні в Вестфалії, залізні гуті в Бельгії, стягав, де тільки можна було, свої гроші з важенної промисловости і вкладав їх на иньчі цінности, котрі хвилево мали кращі вигляди. З брутальною безпощадністю обходився з тими спекулянтами землею в Лондоні, Парижі й Берліні, котрі мали ґрунта на Азорах і Біскаї, й через кризу залягали з виплатою. Вони на своїй шкурі мусіли відчутти цей крах. Сила маленьких банків звелося ні на що. С. Вульф не знав милосердя, він боровся за своє життя. В Петербурзі підсунув хабаря три міліони рублів і одержав стоміліонову концесію на деревню в північній Сибірі, яка мала принести йому двацять процентів ренти. Це підприємство перемінив він на акційну спілку, і таким чи-

ном стягнув половину синдикатського капіталу. Але на таких хижацьких умовах, що синдикат на будуче діставав мало що не ті самі доходи. Сі маніпуляції підходили вже під карний закон — але як би що до чого, то в нього були під рукою хабарі. Він творив гроші, де тільки міг.

Такі люде, як С. Вульф, — спираючись раз-у-раз на весь свій досвід та своє знання, — можуть покладатися тільки на свій інстинкт. Як математик пропав би у гуші складних формулок, якщо б дозволив узяти над собою верх думці, що десь на початку зроблена помилка, то й така людина, як С. Вульф, могла держатися тільки переконанням, що все, що він зробив, одиноке добре. С. Вульф ішов за своїм інстинктом. Він мусів виграти, він вірив у це.

Погоня по Європі не давала йому до чого нічого часу. А все ж таки він ніяк не міг погодитися з думкою, щоб повернутися до Америки, не відвідавши свого батька. Він завдав триднівний бенкет, у котрому брав участь цілий Сентеш. Тут, у його батьківщині, у тій самій угорській норі, де привела його на світ бідна жінка, дійшли до нього перші тривожні телеграми.

В деяких меньчих спекуляціях йому не поталанило, авангарду його армії побито. Першу телеграму байдужно сховав він у свою широку американську кишеню від штанів. При другій раптом перестав чути співаків, наче оглух на хвилину, а при третій казав запрягати й пігнав на станцію. Йому не стало очей для того добре знаного краєвиду, що пражився на сонці, його очі дивилися в далечінь, аж до Нью-Йорку, в обличчя Мака Алляна!

В Будапешті ждала його вона, Йовова вістка: бавовни не можна було довше держати, не на-

ражуючись на величезні втрати, і агент хотів знати, чи продавати, чи ні. С. Вульф вагувався. А вагувався не того, що передумував собі, а через те, що не знав, як та що. Перед трьома днями він міг був на бавовні заробити мільйони, а проте не продав ані одної паки нижче ціни, яку поклав собі в думці. Чого це? Він розумівся на бавовні, бо ж цілі три роки мав із нею до діла. Знав ринок у Ліверпулю, Чикаго, Нью-Йорку, Ротердамі, Новім Орлеані, — знав кожного баристівника зокрема — знав закон курсів, поринав щоденно в лісі біржових чисел, по цілому світі надслухував своїм бистрим вухом і одержував щоденно незчислені бездротні телеграми, котрі летять повітрям, а котрі може схопити та відчитати тільки той, що зазнайомлений зі шифром. Він був наче сейсмограф, що зазначає як-найлекші потрясення й тремтіння, і записував докладно кожний рух ринку.

В Будапешті взяв експрес до Парижа й аж у Відні післав своєму агентові до Ліверпуля наказ продати. Стратив при тому багато крові, — це була кріпость, що вилетіла в повітря! — але нагло в нього не стало вже відваги зарискувати всім.

Годину пізніше йому стало шкода наказу, але не міг рішитися відкликати його. Перший раз у своїй діяльності не довіряв своєму інстинктові.

Він почував себе втомленим, охлялим, мов після оргії, без ніякої енергії й почав чогось ждати. Йому здавалося, наче в його кров дібралася якась отруя, що поволеньки її нищила. Погані прочуття потрясали ним, і часами він почував легеньку гарячку. І як тільки задрімав, так зараз знову прокидався. Йому снилося, що він десь говорить службовим апаратом із представниками великих міст, і всі вони — один за одним — відповідають

Йому телефоном, що все пропало. Він прокинувся, як усі голоси з'єдналися в одне якесь бідолашне голосіння. Та це був тільки скрип поїзда під час гальмування на скруті. Він сидів, уперши очі в зимну лямпу на стелі купе. Потім узяв записник у руки й почав лічити. І в часі рахунку до нього почало ногами й руками закрадатися одубіння й поволі посувалося до серця: в нього не стало відваги списати справжні числа втрат у Ліверпулю.

— Не смію продавати! — сказав сам до себе. — Зателеграфую, як тільки спиниться поїзд. Чому в них немає телефона в поїзді, от дикуни! Якщо тепер продам, то мене вже нема, хіба що цина дасть 40%, а це неможливе! Мушу всім ризикувати, це одинокий рятунок!

Він говорив по-мадярськи! І це було дивно, бо звичайно залагоджував свої справи англійською мовою, тою одинокою мовою, якою можна як слід балакати про гроші.

Але коли валка раптом іспинилася, якесь одубіння прикувало його до подушки. Він думав про те, що вся його армія з усіма резервами була тепер у вогні. І він не вірив у перемогу, ні! Його голова була битком набита числами. Куди тільки глянув, всюди стояли числа — голі числа, сім, вісім рядів чисел. Безконечні колюмни чисел, суми довгі-довжезні. Ті числа були дуже докладно надруковані, були зимні, повикроювані з заліза. Ті числа являлися так сами від себе, змінювалися самовільно, переходили собі сами від «вишен» до «має» або зникали раптом, наче погасали. Це був калейдоскоп, що побренькував числами, геть із пантелику збиваючи. Числа з брякотом спадали вниз, як луска манюсенькі, або жевріли в гігантській величині, одинокі, понурі,

грізні у глухому чорному просторі. Вони обливали С. Вульфа зимним потом, і він побоювався, що збожеволіє. Такі великі й жорстокі були їх лютощі, що він плакав у своїй безпорадності.

Виснажений до смерти числами Вульф прибув до Парижа. Аж по кількох днях вернувся сяк-так його спокій. З ним було таке, як із тим чоловіком, що без найменших ознак якоїсь недуги раптом звалиться на вулиці, і хоч після кількох годин прийде до себе, то тільки з острахом думає про той симптом занепаду.

Тиждень пізніше довідався, що його інстинкт казав йому чисту правду.

Бавовна, котру продав, попала в інші руки. Закупила її якась консорція, подержала з тиждень і перепродала з мільоновим зиском.

С. Вульф пінився зі злоти. Коли б був послухав свого інстинкту, вже сьогодні сидів би на сухому ґрунті!

Це була його перша велика помилка. Та по кількох днях зробив другу. Продержав цину задовго. І тоді продав. Що правда, виграв, але перед трьома днями дістав би був удвоє стільки. Зискав дванацять процентів, перед трьома днями одержав би був двадцять п'ять. Двацять п'ять! — і перед його очима був би показався окраець суші! С. Вульф посірів на обличчі.

Що то воно таке було, що він тепер робив помилку за помилкою? Бавовну продав тиждень за-швидко, цину три дні за-пізно! Утратив певність, і більш ніщо. Руки С. Вульфа безнастанно були покриті потом і трусились. Часами з безсилля заточувався на вулиці, а не раз не ставало в нього відваги перейти площу.

Був жовтень. Саме десятий жовтень, річниця катастрофи. Було ще три місяці часу, і все ще

була невеличка можливість рятунку. Але кілька днів треба було відпочити і прийти до себе.

Він поїхав до Сан Себастьяну.

Та по трох днях, саме коли настільки поправився, що почали вже його цікавити жінки, настигла телеграма від Алляна: його особиста приїва в Нью-Йорку, мовляв, необхідно потрібна, Аллян жеде його з найблизчим пароплавом.

С. Вульф від'їхав найблизчою валкою.

6.

Одної днини зголосилася в Алляна, на його превелике диво, Етель Льюїд.

— Ви самі, Алляне? — спитала, усміхаючись.

Увійшла і швидким поглядом обкинула цілу хату.

— Так, панно Льюїд, сам-саміський.

— То добре! — Етель засміялася зтиха. — Не страхайтеся, я не бандит. Тусь посилає мене до вас передати вам лист, але тільки тоді, якщо ви самі.

Вона витягла з кишені лист.

— Спасибі, — сказав Аллян, відбіраючи лист.

— Трохи дивно, — закинула живо Етель, — але в деяких справах тусь такий чудний.

І Етель почала жваво і свобідно говорити, як це була її звичка, і незабаром втягла в розмову й Алляна, що був скупий на слова, сама по найбільшій часті піддержуючи її.

— Ви були в Європі? — спитала. — А ми владили чудову річ цього літа, нас п'ятеро, двох панів і три жінки, їздили на циганському возі аж до самої Канади. Ввесь час на свіжому повітрі. Спали під голим небом, самі варили, чудово! Мали з собою шатро й човен із веслами на даху воза. — А це, певно, пляни?

З питомою їй свободою вона обкинула зором цілу кімнату, і усміх задуми повис на гарно закروه-них устах, помальованих на яркочервоно (це така була саме тоді переходова мода). В неї був шовко-вий плащ коліру достиглих сливок, на голові ма-ленький круглий капелюх на один відтінок ясніший, а з нього звисало аж на плечі велике сивавосине струсєве перо. Матова невиразна сивавосиня бар-ва її костюма робила її очі куди синішими, ніж вони були в дійсности. Вони вилискувалися тем-ною сталлю.

Аллянова робітня була владжена аж страшно просто. Витоптаний килим, декілька шкурятних фотелів, без котрих не можна обійтися, тресор. Десяток робітних столів із цілими стосами письм, придержуваних спробними відлімками сталі. По-лиці зі сувоями й палітурками. По кімнаті, наче на-рочно порозкидані, лежали різні папери й папірці. Стіни величезної кімнати були цілковито покриті великанськими плянами поодиноких місць будови. З тонко позазначуваним виміром морської глибини й витягнуною тушем кривою лінією тунелю, вони скидалися на рисунки звисних мостів.

Етель усміхнулася.

— Як ви гарно держите лад! — сказала вона.

Простота кімнати не розчарувала її. Вона на-гадала собі робітню «туся», владження якої складалося з одного бюрка, одного крісла, телефону і сплювачки.

Потім поглянула Аллянові в вічі.

— Я думаю, Алляне, що ваша робота найціка-віща, яку тільки коли робила людина! — сказала вона з поглядом, повним щирого подиву. Та рап-том скочила в захопленню і сплеснула в долоні.

— Боже, це що? — крикнула одушевлена. Її зір впав крізь вікно, і вона побачила перед собою Нью-Йорк.

Із тисячі плоских покрівель здіймалися мотузочком до самого сонця тонкі, білі парові стовпи. Нью-Йорк працював, Нью-Йорк стояв під парою, як машина, що зі всіх вентилів свище. Вікна фронтів у поздушуваних каменнях-вежах блищали. Глибоко на самій долині яру Бродвею лазили мурашки, точки, манюсенькі повізочки. Згори доми, вулиці й подвір'я виглядали комірками, вошиною в уліку, і мимоволі підсували думку, що люде побудували ті коміркі під впливом якогось такого звірячого інстинкту, як ось бджоли вошину. Межи двома групами білих хмаросягів видно було Гедсон, а по ньому плів манюсенький пароплавчик, забавка з чотирма коминами, океанський гігант на 50.000 тон.

— Яка краса! — викрикувала вона раз-по-раз.

— Невже ви ще не бачили Нью-Йорку згори?

Етель кивнула головою.

— Бачила, — сказала вона, — літала часами понад містом із Вандерстіфтом. Але на літаку такий продув, що безнастанно треба серпанок держати, й через те нічого не видно.

Вона говорила природно і звичайно, з цілого її ества била простота й сердешність. І Аллян питав себе, чому в її товаристві все почував себе якось ніяково. Він не міг із нею говорити інакше, як з деякою резервою. Може, бентежив його тільки її голос. Так узагалі, то в Америці буває два роди жіночих голосів: м'який, котрий дзвенить глибоко, десь у гортанці (так говорила Мод), і гострий, гугनावий трохи, що виходить нахабним і настирливим. Такий був голос у Етель.

Потім Етель пішла. У дверях вона ще спиталася Алляна, чи не взяв би принагідно участі в невеличкій прогульці на її яхті.

— У мене поки-що багато переговорів, що забирають у мене весь час, — відмовився Аллян і розірвав лист Льюйда.

— Ну, то колись инакше! Good bye! ¹⁾ сказала весело Етель і пішла геть.

Льюйдів лист містив у собі лишень кілька слів і був без підпису: «Майте на оці С. В.»

С. В. був С. Вульф. Аллян почув, як нараз у нього в вухах зашуміла кров.

Коли Льюйд остерігав його, то це вже було не без причини. Був це Льюйдів інстинкт, що кинув підозріння? Чи Льюйдові шпиги? Погані прочуття обняли його. Грошеві справи не були його діло, і він ніколи не займався С. Вульфовим ресортом. Це була справа надірної ради, а всі ті роки було все в як-найбільшому порядку.

Він як-стій покликав до себе Расмуссена, заступника С. Вульфа. Зовсім якось так, що не впадало в очі, попросив його скласти комісію, що разом із ним, Расмуссеном, мала б докладно ствердити сучасний фінансовий стан синдикату. Він хоче, мовляв, розпочати роботу наново, й йому треба знати, скільки можна мати в найближчому часі готових грошей.

Расмуссен був дистингований Швед, що за час свого двадцятилітнього побуту в Америці не позбувся ще своїх європейських форм чемности.

Він склонився і спитав:

— Бажаєте, щоб комісію скласти вже сьогодні, пане Алляне?

Аллян хитнув головою.

¹⁾ всього крашого!

— Так спішно воно не є, Расмуссене. Але завтра до обіду. Встигнете до того часу зібратися?

Расмуссен усміхнувся:

— Розуміється.

Того вечора Аллян із успіхом промовляв на зборах делегатів професійних спілок.

Того вечора застрелився Расмуссен.

Аллян поблід, як про те довідався. Як-стій відкликав С. Вульфа й зараз же запорядив тайну ревізію. Телеграф гув день і ніч. Ревізія наскочила на нерозбірчивий хаос. Викрилося, що спроневерення, височінь якого поки-що годі було визначити, було затушоване фальшивими записами і при допомозі рафінованих маніпуляцій. Чи винен був Расмуссен, чи С. Вульф, поки-що не можна було розібратися. Далі виявилось, що білянс С. Вульфа за останній рік був тільки на око добрий, і що резервовий фонд виказував недобір на шість до сім мільонів доларів.

7.

С. Вульф їхав океаном, і ні трохи не підозріваючи, що за ним стежить двоє детективів.

Він прийшов був до передсвідчення, що найкраще буде повідомити Алляна про втрати. Але думав додати, що, з виїмкою малої дрібнички, все дається вирівняти при допомозі дуже вигідних трансакцій. Після того почув себе трохи свобіднішим. Але як одержав телеграфічну звістку про самовбивство Расмуссена, його обхопив жах. Він посилав до Нью-Йорку телеграму за телеграмою. Заявляв, що ручиться за Расмуссена й зараз же запорядить ревізію. Аллян відповів, що годі телеграфувати, а краще хай він сам приїжджає й як-стій після приїзду навідається до нього.

С. Вульф не прочував, що ніж на нього вже нагострений. Він усе ще сподівався, що сам особисто кермуватиме ревізією, й що якийсь найдеться вихід. Може, небіжчик Расмуссен був навіть його спасителем! Він на все рішився, щоб тільки вилабудатися з халепи — не жахаючись і шахрайства, як би цього було треба. А як би через те мала статися кривда Расмуссенів, то можна ж було її направити на осиротілій сім'ї.

Не встиг іще корабель як слід закинути якір у Гобокен, як С. Вульф сидів уже у своєму авті і гнав просто на Wallstreet. Зараз же зголосився в Алляна.

Аллян казав йому ждати, п'ять хвилин, десять, хвилин, чверть години. Вульф зачудувався. З кожною хвилиною падала його відвага, якою запася був аж по саме горло. Та коли Аллян, нарешті, таки його прийняв, він скрив свою захитану певність у астматичному сопінню, яке в нього виходило зовсім природним.

Увійшов із твердим капелюхом на потилиці, з цигаром у роті й уже на дверях почав балакати.

— Ви даєте своїм людям на себе довго ждати, пане Алляне, це треба вам сказати! — гукнув він із докором у голосі й, регочучи добродушно, скинув капелюх і почав витирати собі чоло. — Як ся маєте?

Аллян устав.

— А це ви, Вульфе! — сказав він спокійно, не зраджуючи себе ні найменшим відтінком у голосі й шукаючи чогось очима по столі.

Тон Алляна піддав знов Вульфіві відваги, він знову бачив перед собою світло, але раптом його наче зимним ножом ударило по спині те, що Аллян сказав тільки «Вульфе», а не «пане Вульфе». Ця фаміліярність була колись для нього одним із

найінтимніших бажань, та тепер, здавалося, не врожила нічого доброго.

Постогнуючи, він кинувся у крісло, надкусив нове цигаро, що аж його зуби клацнули, і запалив його.

— Що ви скажете щодо Расмуссена, пане Алляне? — почав він, почувваючи, що йому не стає віддиху, і давай вимахувати сірничком, доки він не погас, а тоді кинув його на землю. — Такий славний, талановитий чоловік! Шкода його! Він міг би був нам гарної каші наварити, їй же Богу! Як я вам уже телеграфував, я ручуся за Расмуссена!

Він увірвав, бо його поцілив Аллянів погляд. Той погляд був холодний, ніщо більш.

Але ж у ньому не було видно і сліду якогось людського співчуття, якогось людського зацікавлення, він був просто образливий і зараз же замкнув С. Вульфів рот.

— Расмуссен то справа окрема, — відповів Аллян діловим тоном і захопив стіс телеграм зі стола, — не будемо обходити манівцями, а будемо балакати про вас, Вульфе!

Довкола Вульфових вух засвистав льодовий вітер.

Він схилився наперед, цмякнув губами й кивнув головою, як людина, що відбірає заслужену догану і признається, що оскандалилась. Потім видобув із грудей глибокий віддих і сказав із поважним і розпаленим поглядом:

— Я ж вам телеграфував, пане Алляне, що сим разом мені не поталанило. Бавовну продав тиждень за-швидко, бо дався тому ідіотові, моєму ліверпульському агентові, пошити в дурні. Цину за-пізно. Мені шкода втрат, але їх можна надолужити. Не дуже то воно приємно призна-

ватися, що в тебе в голові клоччя, повітре мені! — закінчив він, випрямився, постогнувши, у кріслі й усміхнувся потихо. Але той усміх, що мав означити самообвинувачення і просити вибачливости, якось йому не вдався як слід.

Аллян нетерпляче порушив головою. В ньому аж кипіло від лютости й обурення. Ніколи ще нікого він так здорово ненавидів, як у цей мент того кудлатого, чужої раси астматика. По році — по так глупо протраченому році — саме тоді, як він серед найбільших зусиль усе знов повів на рівний шлях, ця розбишацька біржева гергепа мусіла перевернути йому все догори ногами! Він не мав ні-найменьшої причини церемонитися з тою людиною, й тому він забрався до неї, щоб за одним махом повалити її.

— Не в тому річ, — говорив він далі тим самим спокійним тоном, а тільки ніздрі в нього роздулись. — Синдикат і хвилинки не буде надумуватися й захистить вас, якщо ви зазнали втрат у службі спілки. Але... — і Аллян відійшов від бюрка, на яке спирався, випрямився і змірив Вульфа очима, в яких нічого не було, крім зиниць і здержуваного жагучого бажання знищити напрах свого співрозмовника — ваш торічний білянс був гумбуг, мій пане! Гумбуг! Ви спекулювали на власну руку і спроневірили сім мільйонів доларів!

С Вульф повалився як підгяте дерево. Він почорнів як земля. Лице спорохнявіло. Мнясиною рукою він ухопився за серце й відкинувся взад, важко дишучи. Його рот був безрадно і придурковато роззявлений, і накипілі кров'ю очі вилізли на лоб.

Аллян мінився, то блід, то червонів із напруження, хочачи запанувати над собою. Опісля з тим самим спокоєм і холодом додав:

— Можете самі пересвідчитись! — і недбало кинув Вульфові до ніг той стіс телеграм, що розліталися по підлозі.

Вульф усе ще лежав у фотелю, усе ще важко дишучи. Земля западалася йому під ногами, його ноги ставали хмарами, скрипливий віддих шумів йому у власних вухах як гук водопаду. Той спад зі своєї височині так його заскочив і так його заголомшив, що зневага, яка містилася в недбалім жбурненню телеграмами, його ні-трохи не вразила. Сиві повіки нависли на очі як покришки. Він не бачив нічого. Бачив ніч, ніч кружляла довкола, він думав, що помре, молив для себе смерті... та потім знов прочував і почав розуміти, що нема вже що брехати, що ніяка брехня не виведе його на суху стежку.

— Алляне?... — залпетів він.

Аллян мовчав.

С. Вульф знову пірнув у вир, знов, відсаплюючись, виринув наверх і нарешті розплющив очі, запалі очі, зігнилі як у риби, що довго лежить. Потім відсапався й сів прямо.

— Наше становище, Алляне, було розпучне, — вилпетів він, і грудьми його підкидало з браку повітря, — я хотів сотворити гроші... гроші за всяку ціну!..

Аллян скочив із обурення. Брехати — це право кожного, що в одчаю. Тільки в нього не було серця для того чоловіка, він не відчував до нього нічого, нічогісенько, а тільки ненависть і лють. Хотів розправитися з ним в одну мить, а потім геть із ним! Його губи побіліли як сніг із захвильовання, коли він відповідав:

— Ви вклали в будапештенським банку півтора мільона на ім'я Вольфсона, у Петербурзі мільон на якийсь час, у Лондоні і в бельгійських банках два до три мільони. Ви робили інтереси на власну руку і, врешті, самі собі скрутили голову. Даю вам реченець до завтра до шостої години. Ні хвилиночки швидче, ні пізніше скажу вас заарештувати.

Йдучи за інстинктом самооборони, блідий як труп, Вульф, заточуючись, піднявся, щоб кинутись на Алляна. Але в нього не було сили рушити рукою. Він стояв наче задубілий і страшенно трусився. Значевля на секунди повертала його повна свідомість. Він стояв, тяжко дишучи, з лицем запалим, пожовклим, нацяткованим краплинами поту, і врив погляд у землю. Його око механічно хапало ряди імен європейських банків, що були підписані на тих телеграмах на підлозі. Сказати, може, Аллянові, чому він пустився на ті спекуляції? Розкласти, може, перед ним свої мотиви? Що йому зовсім не йшло про гроші? Але ж Аллян був занадто пришелепуватий, занадто простий, щоб порозуміти, яка сильна може бути в людини жадоба влади — той Аллян, що мав її, не змагаючи до неї ніколи, не знаючи її, не хотючи її — а так тільки попросту її мав. Той конструктор машин мав тільки три думки в голові, ніколи не призадумався над світом і не розумів нічого. Ну, а хоч би порозумів його, хоч би так, все ж це значило б стукати головою у гранітовий мур, у мур міщанського дрібничкового почуття чесности, яке має право на існування в малих річах, але в великих являється нісенітницею, це значило б стукати до таких поглядів і не достукатися ні до чого. Та ж той Аллян тим не менше гербуватиме ним, не менше буде його проклинати. Аллян! Ну,

так, дійсно той сам Аллян, що мав п'ять тисяч людей на своєму сумлінні, той Аллян, що видер людям мільярди з кишені, не маючи й найменшої певності, що зможе свої обіцянки сповнити! І для Алляна виб'є ще година, він уже йому її випрокує! Та тільки ж ця людина тепер його судить і думає, що має право на те! Голова С. Вульфа працювала з розпукою. Виходу! Рятунку! Хоч якої можливості! Він нагадав собі відому добродушність Алляна. Так чому ж ухопив він його зубами людоїда? Добродушність і милосердість були дві ріжні річі.

Так глибоко пірнула у своїх думках та одчайна людина, що щілими хвилинами не знала, що довкола неї діється. Вульф не чув, як Аллян гуконув на свого слугу й наказав йому принести склянку води, бо, мовляв, пан Вульф почуває себе погано. І чим довше думав, тим більше блід, тим більше скидався на трупа.

Він прокинувся аж тоді, як його хтось смикнув за рукав, і якийсь голос сказав: „Sir“? Тоді побачив, що слуга Алляна, Ліон, подавав йому склянку води.

Випив цілу склянку, глибоко відітхнув і глипнув на Алляна. Нараз йому здалося, що все ще не так то вже погано. Ану, може, йому вдасться зворушити Аллянове серце? Він опам'ятався, запанував над собою і заговорив глибоким басом:

— Слухайте, Алляне, невже ж це ви насправжки? Ми працюємо разом уже сім, вісім років, я придбав для синдикату мільони...

— Це був ваш обов'язок.

— Правда! Слухайте, Алляне, я признаю, що я поскобзнувся. Воно мені не ходило про гроші, я вам виясню. Знайте, що мене до того спонукало... Але це не може бути правда, що ви перше сказали,

Алляне! Справу дасться владнати... І я однію ка людина, що може це владнати... Упаду я, то й синдикат упаде...

Аллян знав, що Вульф казав правду. Тих сім мільйонів могло зовсім спокійно піти собі до чорта, так за те скандал являвся чистою катастрофою. Та все ж таки він остався невблаганний.

— Це вже моя річ! — відповів він.

Вульф струснув своєю кудлатою буйволівською головою. Він не міг зрозуміти, що Аллян дійсно такі його покине, що повалить його. Це було неможливе. І він наваживсь іще раз вивідатись про те в Аллянових очах. Але ті очі кричали до нього німими словами, що від цієї людини нема чого сподіватися ні помилування, ні ласки. Нічого! Нічогоісінько! Нараз він порозумів, що Аллян був Американець, із роду Американець, а він тільки зробився Американцем, і Аллян був сильніший.

Ця легесенька надія, якою себе оббріхував, була даремна. Він пропав. І знов почув, який він сердега бідолашний.

— Алляне! — кричав він, прибитий одчаєм: — цього ви не можете хотіти! Не може бути! Ви ж женете мене у смерть! Цього ви не можете хотіти!

Тепер уже не боровсь він із Алляном, він борвся з Долею. Але Доля поставила в передніх рядах холоднокровного борця, що не подавався.

— Цього ви не можете хотіти, Алляне! — повторяв він раз-по-раз. — Ви женете мене у смерть!

І він вимахував кулаками поперед Алляновим обличчям.

— Я сказав вам усе.

І Аллян звернувся до дверей.

Лице С. Вульфа покрилося зимним потом, неначе намулом, борода стала липка.

— Я гроші поверну, Алляне! — крикнув він дико, вимахуючи руками в повітрі.

— Томму, го! ¹⁾ — крикнув Аллян і пішов геть.

Тоді С. Вульф затулив лице руками і з глухим гомоном упав навколішки, як зарізаний бугай.

Двері з лоскотом замкнулися.

Аллян пішов.

Товста спина С. Вульфа дригала. Він піднісся напів заморочений. Його груди потрясали раз-по-раз безслізні ридання. Він узяв бріль, погладив рукою по ньому повсть і поволеньки подався до дверей.

У дверях іще раз пристанув. Аллян був у сусідній кімнаті й повинен би почути його голос. Відчинив уста, але ні один звук із них не вирвався. Та, зрештою, це було й байдуже. Однаково ні на що не придалося б!

Пішов. Пішов, скрегочучи зубами від злоти, пониження й мук. Сльози лютюців заблисли в його очах. Ой, як він ненавидів тепер Алляна! Він так його ненавидів, що почув смак крові на язика... І для Алляна виб'є ще чорна година..!

Мертвою людиною спустився ліфтом униз.

Всів у авто.

— Riverside-Drive!

Шофер, як тільки одним оком зиркнув на свого пана, подумав собі: «Ого! Вже по С. Вульфі!»

Згорблений, посоловілий, зі запалими очима, сидів Вульф у авті, нічого не чуючи й нічого не бачачи. Зимний піт пробірав його морозом, він зарився у свій плащ, як слимак у свою шкаралющу. Час-від-часу наvertsалися в нього на голову думки, від гіркого обридження кривилися уста: «З зимною

¹⁾ Здихай, собако!

кров'ю зарізав мене. Зарізав мене як різник!» На інші думки не спробувала його голова.

Вже ніч сіріла; шофер спинився та спитав, чи не завернути часом додому.

С. Вульф із натугою подумав. Потім сказав безбарвним голосом:

— Сто десята!

То була адреса його теперішньої метреси, Renée.

У нього не було з ким говорити, не було жадного приятеля, жадного знайомого, то так він поїхав до неї.

Вульф настрашився, що зрадився перед шофером, і взяв себе в руки. Перед домом Renée висів і сказав байдужно, трохи наказовим, як звичайно, тоном:

— Ви подождете!

Та шофер собі подумав: «А проте таки вже по тобі!»

Рене не виявила ні найменшої втіхи з нагоди його повороту. Вона хизувалася. Прикидалася, що на смерть занудилася, вдавала зі себе нещасливу. Вона так дуже була занята своєю гордовитою, розпещеною й упертою осібною, що цілком і не помітила його збентеження.

Той так далеко посунений егоїзм жінки довів Вульфа до голосного сміху. І той сміх, переповнений одчаєм, навів його на той тон, яким звичайно говорив із Рене. Говорив із нею по-французьки. Йому здавалося, що ця мова робить із нього іншого чоловіка. Хвилинами, — манюсенькими хвилиночками, — він забував зовсім, що він уже мерлець. Жартував із Рене, звав її своєю маленькою розпещеною дитиною, своєю недоброю лялечкою, своєю дорогою перлиною й цяцькою, і сво-

їми вогкими, зимними губами цілував її гарні, пухкі уста. Рена була незвичайна красуня, рудо-русява Францужанка з північної Франції, з Ліль, він спровадив її минулого року з Парижа. Він брехав їй, що привіз її із Парижа чудо не шалик і що-найкращі пера, і промінь утіхи проскобзнувся по личку Рене. Вона наказала накрити стіл і базікала весь час про свої турботи й забаганки.

Ох, як вона ненавиділа цілий той Нью-Йорк, як вона ненавиділа всіх тих клятих Американців, котрі поводяться з жінками з найбільшою уважливістю та з найбільшою байдужістю. Вона ненавиділа те вічне сидження «на своєму поверсі», ті вигікування. Oh, mon Dieu, oui, вже краще було лишатися в Парижі незначною модисткою...

— Може, зможеш незабаром вернутися до Парижа, Рене, — сказав Вульф із такою усмішкою, що головка Рене почала працювати.

За вечерею не лізла йому їжа в горло, та за те він випивав безліч бургундського. Він пив і пив, в його голові зробилося гаряче, але впитися не впився.

— Замовмо собі музик і танцюр, Renée, — сказав він.

Рене зателефонувала до якогось угорського ресторану в жидівському кварталі, і за пів години були музики й танцюри.

Старший капелі знав Вульфівий смак і привів зі собою молоде, гарне дівча, що попалося сюди просто з угорської провінції. Дівчина звалася Юліска і співала невеличку народню пісню, та так тихенько, що ледви можна було її розібрати.

Вульф приобіцяв музикам сто долярів, якщо, граючи, ні на хвилинку не будуть спинятися. Без перерви перепліталися між собою музика, співи

її танці. Вульф лежав у фотелі як труп, і тільки очі, його блищали. Сьорбав раз-по-раз червоне вино, а про те не впивався. Скулившись у фотелю, з підібганими під себе ногами, загорнена в гаряче-червоний шалик, із напів приплюсненими зеленими очима, Рене виглядала як червона пантера. Вона все ще мала вигляд змученої. І та її безприкладна байдужність саме дратувала Вульфа. Як приступав до неї, то вона починала лютувати як яка ідіотка, і нарешті з неї вибухало ціле пекло.

Гарна молода Мадирка, приведена услужливим старшим, сподобалася Вульфові. Він частенько звертав до неї своїй погляд, але вона полохливо обминала його очі. Незабаром Вульф моргнув на старшого й шепнув йому щось до вуха. Хвилину пізніше зникла Юліска.

Рівно в одинадцятій годині покинув він Рене, подарувавши їй один зі своїх брилянтових перстень. Вона попестила його вуха своїми устами і шепотом спиталася, чому не лишається. Він вимовився по-давньому, що в нього робота, і Рене зморщила чоло і скривила свій ротик.

Юліска ждала вже в мешканню Вульфа. Вона ціла затремтіла, як він доторкнувся її. Волосся в неї було чорняве й м'якеньке. Він налив їй склянку вина, вона слухняно доторкнулася його устами і сказала по-рабському: «На ваше здоровля, пане!» Потім співала на його бажання свою мелянхолійну народню пісню, і знов, так тихенько, що ледви можна було чути.

— Két lanyá volt a falunak — співала вона — két virága; mind a kettő úgy vágyott a boldogságra...

Двоє дівчат було в селі, дві квіточки; обидві тужили за щастям; одну повели під вінець, другу занесли на кладовище.

Сотню разів чув Вульф молодим ту пісню.

Та сьогодні вона його пригнічувала. Цілу його безнадійність чути було з неї. Він сидів і пив, а очі наповнялися сльозми. Плакав із милосердя над самим собою, і сльози текли зпроквола по восковатих, губчастих лицях.

По хвилині вичистив собі ніс і відізався тихим і м'яким голосом:

— Це було гарно. Що ти ще вмієш, Юліско?

Вона поглянула на нього сумними, карими очима, що нагадували оченята лями, і потрясла злегенька головою.

— Нічого, пане, — шепнула абентежно.

Вульф нервово засміявся.

— То не багато! — сказав. — Слухай, Юліско, я дам тобі тисячу долярів, але ти мусиш зроби́ти те, що тобі скажу?

— Добре, пане, — відповіла Юліска покірливо й боязько.

— Роздягайся. Йди туди, у другу кімнату.

Юліска похилила голову:

— Добре, пане.

І тоді, як вона скидала одержу, Вульф сидів непорушно у своїому кріслі і скляними очима водив поперед себе. «Як би Мод Аллян іще жила, то ще була б надія», думав він. І він сидів, а його лиха доля розстидала над ним свої темні крила. Коли по хвилині підвів голову, побачив на дверях напів роздягнену Юліску, закутану в портієру. Він був зовсім забув за неї.

— Підійди близьче, Юліско.

Юліска зробила крок наперед. Правою рукою ще цупко держалася портієри, наче не хотіла позбутися останньої заслони.

С. Вульф придивлявся їй оком знавця, й голе дівоче тіло навело його на иньчі думки. Хоч Юлісці не було ще сімнацять років, то

вона вже була ціла жінка. Її клуби були ширші, ніж можна було міркувати по одежі, стегна були як круглі кольони, груди малі й цупкі. Її шкіра була темна. Вона була як із землі випалена й ви-сушена на сонці.

— Вмієш танцювати? — спитався С. Вульф.

Юліска хитнула головою, не підносячи очей угору.

— Ні, пане!

— Ти ніколи не танцювала на винозборі?

— Танцювала, пане!

— Чардаша танцювала?

— Так, пане!

— Так танцюй чардаша!

Юліска безрадно оглянулася. Потім затанцювала, більше зі страху, ніж для великої заплати. Незручно рухала руками, незручно викидала ногами. Роздітою не знала, що почати зі своїм тілом. Дріботіла, наче ступала по скляному череп'ю. Очі її наповнилися слізьми, лиця горіли від сорому. Ох, ті ноги, ті ноги, вони були не зовсім чисті, де ж то дітися з ними?

Вона була прегарна. Вже давно-давно не бачив С. Вульф тої зворушливої соромливості. Він не міг насититися її видом.

— Танцюй, Юліско, танцюй!

І Юліска незручно повертала ногами й руками, і слюзи котилися по відкиненій узад голові й капали їй на груди. Потім вона станула, ціла трусячись.

— Чого ти боїшся, Юліско?

— Я не боюсь, пане!

— Так ходи ближче!

Юліска поволі підсувалася ближче. «Ось зараз він це зробить!» — подумала вона, й їй прийшли на думку гроші.

Але С. Вульф не зробив цього. Він узяв її на свої коліна.

— Не бійся й поглянь на мене.

Вона вволила його волю, її очі замиготіли і спалахнули. С. Вульф поцілував її в лице. У напливі батьківського почування він кріпко-кріпко пригорнув її до себе, і сльози станули йому в очах.

— Що ти думаєш робити тут, у Нью-Йорку?

— Я не знаю.

— Хто тебе привіз сюди?

— Мій брат. Але він сам переїхав тепер на захід.

— Що ти тепер робиш?

— Співаю з Дюлею.

— Кинь Дюлю й не співай із ним більше. То ледашо. Та ти й не вмєєш співати.

— Ні, пане.

— Я дам тобі грошей, а ти зробиш, що я скажу?

— Зроблю, пане!

— Добре. Вчися по-англійськи. Купи собі гарний скромний одяг і вишукай собі місце продавчиці. Уважай добре, що я тобі кажу. Я дам тобі дві тисячі доларів за те, що ти так гарно танцювала. З того можеш прожити три роки. Ходи на вечірні курси. Вчися бухгалтерії, стенографії, вчися писати на машині. Решта прийде само від себе. Зробиш це?

— Зроблю, пане! — відповідала боязько Юліска, бо їй було моторошно перед Вульфом. Вона чула, наче б то в Нью-Йорку повбивано багато молоденьких дівчат.

— Одягайся.

І С. Вульф подав Юлісці повну жменю банкнотів. Але вона не важилася їх брати. «Як тіль-

ки сягну по них рукою, він зараз уб'є мене», подумала.

— Та бери же, — сказав Вульф, усміхаючись. — Мені грошей уже не потрібно, бо завтра рівно в шостій годині мене не буде в живих.

Юлісці пройшов мороз тілом.

С. Вульф нервово сміявся.

— Ось тобі ще два долляри. Візьмеш перше авто, що попаде тобі, й їдь додому. Дай Дюлі сто доларів і скажи, що я більше не дав. Не кажи нікому, що маєш гроші! Найважливіша річ у світі — мати гроші, але другі не сміють про те знати. Бери ж! — і він упхав їй банкноти в руку.

Юліска пішла, не подякувавши.

С. Вульф остався сам, й його лице зараз же пов'яло й нависло.

— Дурний дівчур, — забурмотів. — Вона таки пропаде.

Йому жалко стало грошей. Закурив цигаро, випив коняку й почав ходити по кімнаті. Позасвічував усі ляпки, бо не міг знести й найлегшого присмерку. Спинився перед японською полякованою шафочкою й відчинив її. Вона була повна кучерів дівчого волосся: русявого, золотистого, рудого, на кожному кучері була карточка, як на пляшечках із ліками. На кожній карточці була дата. І С. Вульф дивився на ту повільно волосся і сміявся зневажливо. Бо він зневажав жінок і гидував ними, як усі такі чоловіки, що мали до діла тільки з продажніми жінками.

Але сміх той його задивував. Нагадав собі, що десь колись чув уже той сміх. І враз йому пригадалося, що так сміявся його дядько, достеменнисько таксамо, а того дядька він із цілої душі ненавидів. І тим то йому було дивно.

І він знову розпочав свою мандрівку. Але стіни й меблі що раз блідшали. Кімнати більшали, від них відгонило пусткою. Він не міг довше видержати на самоті й поїхав до клубу.

Була третя година ночі. Вулиці були пустим пусті. Три каменіці далі стояло якесь авто, щось там із ним сталося, і шофер нишпорив коло мотору. Але як тільки Вульф від'їхав, авто покотилося за ним. Вульф гірко усміхнувся. Аллянові шпиги? Прибувши до клубу, дав шоферові два доляри на чай і відіслав його додому.

«Господи, з ним кінець!» подумав собі шофер.

У клубі були ще три столи за покером у повнім руху, і Вульф присівся до знайомих. Дивно, які карти діставалися йому сьогодні! Карти, яких ніхто ніколи не дістає! «Ось уже Юліщині дві тисячі доларів!» подумав собі і всунув гроші до кишені. В шостій годині перервано гру, і Вульф цілу дорогу до дому йшов пішки. За ним із лопатами на плечах чвалувало двоє людей, що балакали між собою. Під своїм домом наскочив на підхмеленого робітника, що, заточуючись, волився повз доми і співав собі тихенько й фальшиво, як звичайно п'яниці.

— Have a drink? — сказав до нього Вульф.

Але п'яниці не зареагував. Мав повний рот ріжних-найріжніших незрозумілих слів і, плутаючись, потягся далі.

— Аллянові метаморфози!

Дома випив такої сильної горілки, що ним затрясло. Не впився, а лише попав у стан непритомности. Пішов купатися, заснув у купелі і прокинувся, аж як стурбований слуга почав стукати у двері. Одягся з голови до ніг у новісінький одяг і вийшов із хати. Вже був ясний день. Напроти

дому стояло авто; Вульф підійшов і запитався, чи вільне.

— Замовлений! — відпо ів шофер, і Вульф зневажливо усміхнувся. Аллян обмотав його, Аллян оточив його. З якихось дверей вийшов гарно одягнутий джентельмен із малою гарною текою під пахою і стежив за ним із другого боку вулиці. Тоді Вульф раптом скочив на якийсь трамвай, думаючи таким чином позбутися Аллянових детективів.

Випив каву в якомусь saloon-і й ціле перед-обіддя прошвендяв по вулицях.

Нью-Йорк почав знову свої дванацятигодинні перегони. Нью-Йорк був саме в розгоні, його кроки направляв мірильник — діло. Авта, повози, торгові вози, люде, — все гуло. Надземниці греміли. Люде випадали з хат, повозів, трамваїв, вискакували бігцем із норів, зі штолень підземниці, що тяглася на двісті'ядесять кілометрів. Всі вони краще звивалися, ніж Вульф. «Я лишаюся позаду», подумав він. Пустився йти швидче, та проте всі його переганяли. Все вовтузилось як у гіпнозі. Мангатан, це велике серце Нью-Йорку, проковтував їх, Мангатан вижбурював їх зі себе тисячами жил. Вони були скипочками, атомами, які розжеврювалися, тручись одна об одну, і власного руху маючи не більше як молекули всякої матерії. І місто йшло своїм грімким кроком. Що п'ять хвилин перелітав попри нього сивий електричний великан-омнібус, що гнав собою в діл Бродвею як слон, що йому під хвіст підіклали вогню. Це були сніданкові омнібуси, в котрих чоловік по дорозі до бюро міг настоячки влити в себе каву й закусити канапкою. А поміж маленькими людьми, що летіли вперед, увихалися великі нахабні примари і кричали: «Подвоюю свої дохо-

ди!» — «Чого тобі бути товстим?» — «Розбагатієш, напиши листівку!» — „Ease Walker!“ — „Make your own terms“ — „Stop having fits!“ — „Drunkards saved secretly“ — «Подвійна сила!» — «Плякати!» — Це були великі приборкувачі, котрі опановували цю вовтузливую юрбу. С. Вульфа лице роз'яснив ситий задоволений усміх. Адже то він довів рекламу до мистецтва!

Із Баттері побачив три цитриновожовтих рекламних літаки, що кружляли один за одним над заливом, щоб переловлювати клієнтів, котрі пускалися в дорогу до Нью-Йорку. На їх жовтих крилах видніло: «Ваннамакер — продаж решток!»

Кому з тої юрби людей, що роєм снували довкола нього, могло прийти на думку, що то він перед дванацятьма роками пустив у рух «летючий плякат?»

Він лип до Нью-Йорку, його втягала туди центротяжна сила почвари, що все розчавлює. І так цілісний день. Звів обід, випив каву, то тут, то там вихилив чарку коньяку. Як тільки де спинявся, зараз почував заворот голови, через те йшов усе далі й далі. У четвертій годині, напів заморочений, увійшов до Центрального Парку. Минув піддашницю на літаки власности Чиказько-Бостонсько-Нью-Йорського - Літакового Товариства, й доріжки потягли його собою. Став дощ накрапати, і парк був порожніський. Майже засипав, ідучи; але ж раптом ізбудив його великий страх: він своєї ходи налякався. Йшов ізгорблений, чалапаючи, зі зігнутими колінами, волікса, як старий Вульфзон, котрого недоля навчила гнутися. І голос якийсь шептав йому — так якось виразно: син обмивальника трупів!

Страх роздрухав його. Де він був? У Центральному Парку? Чого тут був? Чому не дреме-

нув, так, чорт його зна, чому не дременув за ліси, за моря? Чому цілий божий день держався зубами Нью-Йорку? Хто йому наказав? Глянув на годинник. Було кілька хвилин після п'ятої. Отже мав ще годину часу, бо Аллян додержував слова.

Мозок почав хутко перекидати думками. Мав у кишені п'ятьтисяч долярів. З ними можна було заїхати далеко! Хотів тікати. Аллянові таки його не спіймати! Оглянувся довкола — як далеко сягнути оком, ні живої душі. Отже йому вдалось таки спекатися Аллянових детективів. Той тріумф оживив його, і він блискавкою кинувся до діла. У голяра дав собі зголити бороду, і за той час як голяр коло нього порався, передумував цілий плян утечі. Находився саме на Сквері Колумба. Міркував підземницею доїхати до двосотої вулиці, трохи піти пішки, а потім потрапити на якийнебудь поїзд.

Десять хвилин до шостої покинув голяра. Купив ще цигар, і сім хвилин перед шостою сховався до підземниці.

На своє превелике диво, між тими, що ждали поїзду, побачив на пероні станції «Сквер Колумба» знайомого, що разом із ним їхав останній раз океаном. Той пан поглянув навіть на нього, але — який тріумф! — він не впізнав його! А отже він грав із тим чоловіком у курильні на пароплаві що-днини покера.

Середущим шляхом гнав блискавкою, ступаючи, експрес і заповнив станцію шумом та вихром. Вульф почав нетерпіливо і поглянув на годинник. П'ять хвилин!

Раптом побачив, що його знайомого немає. Як оглянувся, уздрів його за плечима: він стояв, потонувши в читання „Herald“-а. І рівночасно

Вульф почув, що його тіло кам'яніє. Страшна думка прокинулась у ньому! А що, як цей панок один із Аллянових детективів, що стежив за ним уже від самого Чербурга..? Ще лишалося три хвилині до шестої. Вульф відійшов кілька кроків набік і крадькома глипнув на свого товариша подорожі. Той читав спокійно далі, але в газеті був виріз, і крізь той виріз вигрібущо дивилося бистре око!

Серед невимовної муки зиркнув С. Вульф у те око. Пропало, все пропало! В ту ж мить надлетів поїзд, і С. Вульф, на великий жах усіх, що ждали, скочив на шини. Чиясь рука з розчепіреними пальцями сягнула за ним.

8.

Дві хвилини до шестої колеса підземниці розчавили С. Вульфа, і вже пів години пізніше по цілому Нью-Йорку розносилися бурхливі крики:

— Extra! Extra! Here you are! Hya! Hya! All about suicide of Banker Woolf! Alt about Woolf!¹⁾

Продавці газет бігали скажено, як дикі коні, і по вулицях, що ними ходив іще сьогодні Вульф, лунало його ім'я.

— Вульф! Вульф! Вульф!

— Вульф на три часті роздертий!

— Тунель проковтує Вульфа!

— Вульф! Вульф! Вульф! ;

Всяк бачив сотню разів, як здовж Бродвею гнало його авто 50 P S зі срібною змією, що гула як океанський пароплав. Кожний знав його

¹⁾ Надзвичайне видання! Ось тут! Гей! Гей! Все про самобивство банкера Вульфа! Все про Вульфа!

кудлату буйволівську голову. С. Вульф був частиною Нью-Йорку, а тепер він уже не жив! Той С. Вульф, що заряджував найбільшим маєтком, який тільки могла коли мати яка людина під своєю рукою! І газети, що прихильно ставились до синдикату, писали: «Нещастя, чи самовбивство»? А ворожі: «Зпершу Расмуссен! — Тепер Вульф!» — Вульф, Вульф, Вульф!

Газетярські хлопці вигавкували те ім'я, викидаючи зі себе клубки пари у мрячну вулицю. Здавалося, що то хрипіт вовків, які, завиваючи, розшматковують свою добичу.

Аллян почув про страшну смерть Вульфа п'ять хвилин після події. Якийсь детектив дав йому знати телефоном.

Спантеличений, нездатний до ніякої роботи, проходжувався він по своїй робітні. На вулицях снувався туман, і тільки хмаросяги виринали понад море мряки, понуро освітлені заходивим сонцем. Нью-Йорк шалів і вив унизу: починався скандал! Аж за якийсь час мав він спромогу відбути нараду зі шефом пресового бюро й тимчасовим начальником фінансового ресорту. Ціліську ніч не зникав ізперед його очей Вульф, як десь він лежить у кріслі, блідий як смерть, і важко дихає...

— Ось і тунель! — сказав сам до себе Аллян. Він чув, що його окружає жах і нещастя, — і його почало морозити. Бачив, що надходять безнадійні часи. «Тепер воно протягнеться цілі роки»...! — думав він, відбуваючи свою безсонну мандрівку.

Смерть С. Вульфа продержала тої ночі тисячі на ногах. Як Расмуссен застрелився, захопило всіх зденервування, але смерть Вульфа ввесь світ

налякала. Синдикат захитнувся! Всі великі банки світа були заінтересовані в тунелі мільярдами, промисловість мільярдами, народ, аж до самих продавців газет, мільярдами. Схвильовання кипіло від Сан Франціска до Петербурга, від Сіднейя до Капштадту. Преса всіх частей світа доливала до вогню оливи. Папери синдикату не падали, а провалювалися! Смерть С. Вульфа була початком «великого землетрусу».

Скликано збори великих акціонерів синдикату; вони тяглися цілих дванацять годин і скидалися на лютий, пекельний бій, у котрому розсудливі колись люде розшматковували один одного. Синдикат повинен був другого січня заплатити сотки мільонів процентів і великанські суми дивіденди, а на все це не ставало потрібного покриття.

Збори оголосили комунікат, у якому заявляли, що фінансове становище поки-що не надто корисне, але ж надії на санацію тратити не можна. Цей комунікат у сяк-так скритій формі містив цілу фатальну правду.

Другого дня можна було десятидолярові акції купити за доляр. Безліч приватних осіб, що ще перед роками далися піввати спекуляційному вирові, було поруйнованих. Понад десяток жертв забрав цей перший день. Довкола всіх банків почалася облога. Та не тільки довкола тих, які сильно були заінтересовані в синдикаті, а й довкола багатьох таких, котрі з ним не мали нічогоісінько спільного; їх від ранку до вечора облягали люде й відбирали свої вклади. Цілі ряди установ були приневолені через брак готівки замкнути свої виплати. Криза в 1907. р. була забавкою супроти сеї. Деякі маленькі банки провалювалися вже при першій навалі. Але й

великі банки захиталися у своїх підвалинах під напором сильних бурливих хвиль. Даремно старалися вони заспокоїти загаль ріжними об'явами. Банки New-York City, Morgan Co., Льюїдів банк, American, виплатили на протягу трох днів суми, при назві яких голова ходором ходила. Телеграфісти падали від втоми. Банкові палати цілісіньку ніч були освітлені ясно, як у днину, директори, скарбники й секретарі цілими днями не роздягали своєї одежі. Ціна грошей що раз зростала. І як паніка в 1907. року підбила процентову стопу на біжучі гроші на 80 до 130 відсотків денно, то тепер платили за них 100—180 процентів! Деколи було загалом зовсім неможливо позичити тисячу долярів. „New-York City“ держав Gould, банк Льюїда боровся сам на життя і смерть, „American“ діставав підпомогу Лондонського Банку. Крім цього банку, ні в одному європейському банку не можна було дістати ні шеляга, бо ті банки самі заняли в гарячковому поспіху оборонну позицію. На біржах у Лондоні, Парижі, Нью-Йорку, Берліні й Відні наступив нечуваний спад. Ціла армія фірм застановила свої виплати. Не проходило днини без банкруцтва, не було дня без жертв. Смерть, яку вибрав Вульф, зробилася епідемією, що-дня руйновані люде кидалися під колеса підземниць. Фінансовому тілу всіх п'яток частей світа завдано незцілющу рану, що грозила спливом усієї крові. Торговля, рух, промисловість, велика машина модерного світа, яку опалюють мільярди, й яка викидає мільярди, оберталася тепер тільки поволі і з великою натугою, так що лишалося вражіння, наче вона ось-ось зовсім іспиниться.

Товариство тунелевих теренів, що займалося закупом і продажжю ґрунту коло тунелевих стан-

цій, провалилося через ніч і задавило при тому безліч людей.

Газети з тих днів являлися звідомленнями з поля бою.

— Тунель поглинає все більше й більше!

— Мг. Геррі Стільуель, банкир із Чикага, застрелився.

— Баришівник Уїлліамсон, із 26. вулиці, зруйнований, отруїв і себе і свою сім'ю.

— Фабрикант Клепстедт, із Гобокен, кидається під колеса підземниці.

Вістка, що старий Яків Вольфзон із Сентеша повісився, пройманула зовсім незамітно.

Це була паніка! Вона перескочила до Франції, Англії, Німеччини, Австрії й Росії. В першу чергу вона захопила Німеччину, і на протягу тижня все там потонуло в неспокою, переляку та страху, як у Сполучених Державах.

Промисловість, що ледви-що поправилася від наслідків жовтневої катастрофи, спала на дно. Її папери, доведені тунелем до небувалого розцвіту — залізо, сталь, цемент, мідь, каблі, машини, вугілля — потягли зі собою тунелеві акції в безодню. Вугільні царі й гувові барони поробили на тунелю нечувані маєтки й тепер не хотіли ні шелягом ризкувати. Вони збили заробітну плату, заводячи часті зміни, і тисячі робітників повикидали на вулицю. Та ті, що лишилися при праці, заявили солідарність зі своїми безробітними товаришами, проголосили страйк, поклавши собі цим разом боротися до останнього, не датися знов заманити обіцянками, які ті кривоприсяжники ламали, як тільки для них знов ясніше засвітило сонце. Як добрі часи, то вони були, мовляв, добрі, щоб збільшувати їм мільйони, а як прийшло ли-

хо, то їх викидали! Нехай краще позавалюються всі копальні, хай повигасають усі горнила!

Страйк розпочався, як кожний страйк. Вибух у кітловині Ліль, у Клермон-Ферран і Ст. Етієні перекоотився в надмозельські, сарські й рурські околиці й перекинувся геть на Шлеськ. Англійські гірники й гутові робітники в Йоркшайрі, Нотгумберленді, Дургемі й полудневому Уельсі зі співчуття для товаришів теж проголосили страйк. До нього прилучилися Канада і Сполучені Держави. Марево страйку блискавкою долетіло почерез Альпи до Італії й через Піреней до Іспанії. По всіх краях станули тисячі фабрик, червоних як кров і жовтих як трупи. Цілі міста повимірали. Горнила погашено, зі шахт повитягано коні. На вимерлих пристанях спочивали цілими флотами кораблі, комин обік комина. Кожний день коштував незлічену силу грошей. Але що паніка витягла гроші і з інших ділянок промисловости, то з кожним днем зростала мільйонна армія безробітних. Становище робилося критичним. Залізничі, електричні центральні, газівні були без вугілля. В Америці й Європі не ходила вже й десята частина поїздів, і рух Атлантийським Океаном був майже зовсім перерваний.

Дійшло до розрухів. У Вестфалії затріскотіли скоростріли, в Лондоні робітники-кораблярники звели з поліцією кривавий бій. Було це 8. грудня. Вулиці коло кораблярні „West India“ були в той вечір покриті трупами робітників і поліціантів. Десятого грудня проголосила англійська Робітнича Спілка генеральний страйк. Французська, німецька, російська й італійська пішли за нею й до них, нарешті, прилучилася й американська Спілка.

То була модерна війна. Не невеличка сутичка передової сторожі, то був бій у повному роз-

гарі. Збитими лавами станули око в око одні проти одних, робітники й капітал.

Вже по кількох днях виявилися страхіття того бою. Статистичні числа злочинів, смертності дітей-немовлят зростали, що волосся ставало дубом. Харчі для мільонів людей гнили і псувалися в залізничних вагонах і на кораблях. Уряди кликали на поміч військо. Але військо, зложене з пролетарів, ставило пасивний опір, вояки працювали, не посуваючись із місця, та й не був то час на гострі репресії. Коло Різдва великі міста Чикаго, Нью-Йорк, Лондон, Париж, Берлін, Гамбург, Відень, Петербург були цілком без світла, і голод починав заглядати їм у вікна. Люде мерзли по хатах, і, що було слабке й мізерне, те гинуло. Що-днини вибухали пожежі, діялися плундрування, саботажі, крадежі. Грозило марево революції...

Міжнародня Робітнича Ліга не поступала ні на волос, домагаючись законів, що берегли б робітника перед самоволею капіталу.

Серед тих розрухів і того страхіття тунелевий синдикат усе ще держався. Був це недобиток, дірявий, розлізався на всі боки, але таки держався!

Це було Льюдове діло. Льюд скликав збори всіх великих кредиторів, і сам особисто з'явився на зборах із промовою, — річ, якої, він, через недугу, не робив уже років двацять. Синдикат не повинен упасти! Часи були розпучливі, й упадок синдикату приніс би світові невимовне горе. Як повести розумно справу, то можна, мовляв, урятувати тунель! Та коли тепер зробити якусь тактичну помилку, то доля його рішена раз на все, і розвиток промисловости посунеться взад на яких двацять років. Генеральний страйк не може, мовляв, більше вдержатися, як три тижні, бо голодова

смерть нависла над головами армії робітників, гроші повернуться назад, із весною криза закінчиться. Жертви мусять бути. Великі кредитори мусять підждати, допозичити грошей. За те акціонери й пайщики повинні обов'язково до 2. січня одержати свої проценти до останньої копійчинита, шажини, а то пічнеться друга паніка.

Сам Льюїд перший приніс великі жертви. І так йому вдалось урятувати синдикат.

Ці наради були таємні. Другого дня часописи оголосили, що санацію синдикату розпочато, і що товариство, як завсіди, до 2. січня виповнить усі свої зобов'язання супроти акціонерів і пайщиків.

І славний 2. січень наблизився.

9.

Першого січня в Нью-Йорку звичайно всі театри, концертні салі, ресторани бували битком набиті.

Та цей 1. січень був мертвий. Тільки в деяких великих гостинницях кипіло життя як звичайно. Трамваї взагалі не курсували. Надземним і підземним шляхом ходили тільки коли-не-коли поїзди під проводом інженерів. На пристані пустою стояли океанські велити з погашеним світлом на кораблярнях, позакутувані туманом і льодом. Увечері вулиці були темні, світилася тільки що третя лямпочка, погасли й реклямові картини, що звичайно правильно спалахували мов те світло на маяку.

Вже коло півночі велика товпа людей ланцюгом обступила синдикатський будинок, готова ждати ціліську ніч. Всі вони хотіли рятувати свої відсотки в висоті п'ятьох, десятьох, двацятьох, сто

долярів. Ходили чутки, що синдикат 3. січня позамикає виплати, й нікому не хотілося ризикувати своїм грошем. Людей приходило що раз більше й більше.

Ніч була дуже зимна, двацять ступнів Цельсія нижче нуля. Темне небо, що проковтнуло горішні поверхи мовчазних хатів-веж, сяло на землю дрібонький, як білий пісок, сніг. Дзеленькаючи від морозу зубами, люде збивалися, ждучи, густо-густезно один до одного, щоб загіртіся, і бентежили один одного ріжними підозріннями, здогадами й балачками про синдикат, акції, паї. Вони стояли так тісно, що могли зовсім добре настоячки спати, але ніхто не примкнув і одного ока. Страх не давав їм здрімнути. А нуж, нарешті, дверей синдикату не відчинять! Тоді їх паї зовсім безвартні! Зі змерзлими, аж синіми, жовтими як віск, лицами, з очима, повними страху й журби, стояли вони і ждали своєї долі.

Гроші! Гроші! Гроші!

Це ж праця їх життя, піт, труди, понижування, безсонні ночі, сиве волосся, знищена душа! Що більше: їх старість, кілька спокійних років до смерті! А як стратять, то все пропало, марно пройшло двацять літ життя, ніч, нужда, бруд, біда...

Неспокій і хвилювання росли з кожною хвилиною. Якщо б вони стратили свої ошадности, то того Мака Алляна, того ватажка шахраїв, треба буде злінчувати!

Над ранком почали напливати ще більші громади. Ланцюг тягся аж до Warrenstreet. Так прийшов сирій ранок.

В восьмій годині товпою пройшов нагальний порух: у мовчазному синдикатському будинку, оповитому димом морозу, заблиснули перші лямпки!

Рівно в дев'ятій годині відчинили тяжкі як у церкві брами будинку. Товпа покотилася в пишну вхідню, а звідтіля до ярих, аж сліпучих, касових кімнат. Безліч свіжо-повмиваних, виспаних урядовців вешталася за кватирками. Виміна купонів ішла зі швидкістю блискавки. За всіма кватирками вправні руки на лету відлічували паперові доляри на марморові плити, скрізь бренькотіли дрібняки. Все йшло як слід. Хто одержав свої гроші, того вже до виходу випирала сама товпа, що натискала ззаду.

Одначе десь так після десятої години зроблено перерву. Три кватирки рівночасно замкнено, бо не стало дрібняків. Публіка занепокоїлася, і десятеро, чи двацяттеро нетерплячих почали рівночасно штурмом штурмувати урядовців при інших кватирках. Тоді начальник сповістив, що всі кватирки на п'ять хвилин зачиняються. Нехай панове прилаштують дрібні гроші й держать під рукою, а то виплата занадто протягається. Кватирки зачинено.

Ситуація тих, що чекали в кімнаті виплат, не конче була приємна. Бо товпа, яку газети облічували на 30.000 душ, напірала раз-по-раз ізнадвору. Як пняк дерева, що його механізм трачки раз-за-разом пре під пилу, так той ланцюг людей рівномірно впихало в синдикатський будинок і — розбивши на частини — випихало виходом на Wall-street. Ось чоловік поклав ногу на перший ступінь гранітових сходів, по хвилині товпа підносить його вгору, і він стоїть уже обома ногами на першому ступні. По десятих хвилинах він уже нагорі й поволі продирається через вхідню. По дальших десятих хвилинах його вже попхнуто до касової кімнати. Чоловік зробився механічною фігурою без власних рухів, і тисячі перед ним і за

ним відбувають достеменно ті самі рухи в достеменно тому самому часі.

Та через перерву в кількох хвилинах величезна касова кімната була щільно забита людьми. Тих, що були у вхідні, виперли потрохи на сходи горішніх поверхів.

Але ті, що ждали під кватирками, не могли довше вдержати своєї позиції, їм усміхалася незавидна надія, що після десятигодинного ждання їх випхнуть ізперед кватирок до виходу, а тоді їм доведеться наново уставлятися позаду.

Всі вони не спали цілу ніч, мерзли як собаки, не снідали, галяли час, усіх їх ждали неприємности в їх бюрох та по крамницях — настрої у них був як-найгірший. Вони кричали, свистали, і крик через вхідню перекинувся на вулицю.

Незмірне зворушення потрясло товпою.

— Замикають кватирки!

— Не стало їм грошей!

І почали напирати зі що раз більшою нетерплячкою, зі що раз більшою силою. Одежа рвалася, а люде, котрим не ставало віддиху, кричали й лялялись. Та дехто, кого захопила товпа, вистаючи по груди понад голови других, кидав, виючи, голосні прокляття.

Коло кватирок люде збилися так густо, що мало не душилися. Виклики проклять ставали що раз голосніші. Якийсь шофер ударив кулаком у шибу кватирки і крикнув, із браку повітря на лиці червоний як буряк:

— Мої гроші, шахраї! Тут моїх триста долярів! Віддайте мені моїх триста долярів, злодюги ви собачі, ви горлорізи!

Урядовець за вікном поблід і відмовним поглядом подивився на крикуна:

— Ви ж знаєте добре, що паїв ~~виповідати не~~

можна. Ви можете домагатися процентів, тільки всього!

Раптом із усіх усюдів задзеленькотіли шиби, і урядовці гарячково почали чим-дуж виплачувати. Та було вже за-пізно. Крик, що зчинився, як почалася наново виплата, хибно зрозуміла здущена людська глота в кімнаті і у вхідні, і стиск зробивсь іще страшніший.

Хто міг добитися до виходу, той як мога швидче старався висунутись. Але й це вдалося тільки декому. Раптом затріщали двері перегородки, і товпа вперлася до відділу кас. Писарі й урядовці почали тікати, рятуючи в поспіху, що тільки вдалося: книжки, касети, гроші. Юрба наперла як розгукане море й як-стій розторошила дубові стіни перегородки. Таким чином стало більше повітря. Юрба тікала всіма можливими дверима. Та натиск іззаду не слаб, а, навпаки, ще збільшався, люде влітали до середини зі свистом, як кулі з рушниці. Та тут, на своє превелике диво, находили тільки знищений і сплюндрований банк. Поперевертані пульти, порозсівані папери, розлите чорнило, купи дрібняків і потолочених паперових долярів.

Але одне було для них ясно: їх гроші пропали! Геть! Чисто! Їх гроші, їх надії, все!

Цілий будинок гув із обурення й лютощів. Почато перевертати догори коренем, нищити, що далось нищити. Шиби дзеленькотіли, столи, крісла тріщали, і вибухали фанатичні вигуки радості, як коли вдавалось щонебудь розторошити.

Почався приступ на синдикатський будинок!

Трицять тисяч людей — а, може, й більше — напирало до середини, й їх викидало на сходи горішнього поверха. Тих кілька вартових, що мали тут удержувати порядок, були зовсім безсильні. Мир-

но настроєні старалися якимнебудь чином добитися до виходу, за те розлючені дивились, щоби вбитися кудинебудь клином і вилити якось свій гнів.

Другого січня будинок був майже зовсім пустий, на всіх майже поверхах було порожнісінько. З ошадности синдикат вирішив задержати для своїх потреб тільки що-найконечніші кімнати й решту звільнених поверхів винаймати. Більшу частину справ перенесено вже до Мас-Сіті, инчі були на-пів у дорозі, а ті поверхи, що їх винайнято адвокатам і ріжним фірмам, того дня не були ще в повнім руху.

Другий і третій поверх був завалений пачками листування, рахунків, посвідок, плянів, котрі в перших днях нового року мали перевезти до нових бюр.

Безглузна у своїм роз'ярєнню товпа почала викидувати крізь вікно пачки на вулицю й застилати ними сходи й коридори.

Аж до сьомого поверха вгору побачено раптом у всіх вікнах людські обличчя.

Трое молодих, нахабних парубків, механіків, почало добіратися аж до Алліана вгору на 32. поверх!

— Мак мусить віддати нам наші гроші! Гальо!

То була дуже приманчива ідея!

— Go on, boy! — гайда до Мака!

Хлопчина з ліфта не похочував везти нахаб. Тоді вони викинули його з ліфта й поїхали самі. Як хлопчина завив із люті, то вони почали глузувати з нього та покривлялись йому. Ліфт підносився й підносився, — і раптом усе втихло! З двадцятого поверху чути було тільки гам наче якийсь далекий вулишний гамір.

Ліфт летів повз пусті коридори. Вони бачили небагато людей, тай ті, що вони їх бачили, здається, не думали й не гадали, що там діється двацять, чи двацять п'ять поверхів удолині. Якийсь урядовець байдужісінько собі відчиняв двері до свого бюро, на трицятому поверсі сиділо на підвіконнику з цигарами в устах двоє панів і забавлялися, сміючись.

Ліфт іспинився, тих трое механіків висіли й заревли:

— Мак! Мак! Маку, де ти! Виходь, Маку!

Вони почали ходити від дверей до дверей і стукати.

Нараз ув одних дверях появился Аллян, і вони, що так часто бачили його образ, замовкли засоромлено й, витріщивши на нього очі, не мали сили і словечка промовити.

— Вам чого? — спитав нетерпляче Аллян.

— Своїх грошей!

Аллян подумав собі, що то п'яні.

— Йдіть до дідька! — сказав він і гримнув за собою дверима.

Вони постояли ще хвилинку, здивовано поглядаючи на двері. Прийшли сюди, щоб за всяку ціну видерти від Алляна свої гроші, і не то що не дістали ні сента, а ще їх послали до дідька.

Нарадилися й рішили спуститися вниз.

До дідька в пекло не пішли, але чистилище таки мусіли перейти. На двацятому поверсі мусіли продиратися крізь дим, а на восьмому пролетів повз них горючий ліфт, повен вогню й полум'я.

Збиті зпантелику й на-пів божевільні з переляку добилися до вхідні, звідкіля хвиля людей-утікачів винесла їх на вулицю.

Ніхто не знав, як це сталося. Ніхто не знав, хто це зробив. Ніхто нічого не бачив. А проте так сталося...

На третьому поверсі появився раптом на підвіконнику якийсь чоловік. Він склав руки у трубку й пронизливим голосом раз-за-разом із цілої сили верещав до ватаги людей, що все ще пхалася до середини будинка:

— Горить! Будинок горить! Назад!

Той чоловік то був Джемс Блекстон, банківський урядовець, котрого товпа виперла на сходи третього поверху. Зпочатку його не чув ніхто, бо довкола все чисто кричало. Але як пронизливий вереск автоматично повторявся, то все більше й більше людей почало повертати свої обличчя вгору, і нараз вулиця зрозуміла, що таке Блекстон вигукував на третьому поверсі. Вона зрозуміла не все, а тільки одне слово, що немов било насполох: «Горить!» І вулиця раптом побачила, що та сива пара, серед котрої Блекстон стояв, і котра скидалася на мряку серед морозу, що то був не мороз, а дим. Дим гус і лінивими широкими смугами тягся до вікон, щоб понад головою Блекстона клубами збиватися вгору. Але незабаром дим почав швидко гуснути, звиватися, вибухати, і Блекстона майже зовсім невидко стало. Та Блекстон не кидав своєї позиції. Він був той сигнал остороги, що, верещучи механічно, поволі примусив іспинитися товпу, яка з незвичайною силою і сліпою енергією напірала наперед, і нарешті приневолив її завернутися назад.

Тільки завдяки притомності Блекстона не склалася величезна катастрофа. Його пронизливий крик привів знавіснілу товпу до розваги. В будинку було в тому часі багато тисяч людей. Усі кинулися до виходів, але тут наскочили на сильний мур людей. Здавалося зпершу, наче люде з цікавості стоять собі на вулиці й дивляться, що воно таке буде. Та нарешті, підхопивши крик Блекстона, почали обертатися й раз-у-раз повторяти його сигнал остороги: «Назад, будинок горить!» Товпа втиснулася в бічні вулиці і з часом розбрелася.

Широкими гранітовими сходами будинку з лоскотом гнався дикий водоспад голів, рамен і ніг, і вир людей, котрі викочувалися на вулицю, ставали на рівні ноги й, перепуджені, пускалися на-втікача. Всі вони, що стрімголів злітали вдолину, всі вони бачили — там усередині — ті страшні: ті горючі ліфти! Ліфти, три, чотири, заповнені горючими пачками паперу, які стріляли вгору, і з яких іскрами спадав вогонь.

Блекстона знову раптом стало видно в димі. Він почав швидко більшати й нараз з'явився цілком близько: він зіскочив! Блекстон упав на групу втікачів і дивним дивом нікого не покалічив. Утікачі розприснулися як брудна калабаня, в котру впав відломок скелі. Всі вони блискавкою позривалися на рівні ноги, і тільки Блекстон лежав іще на землі. Його винесли, і він швидко прийшов до себе, тільки вивихнув собі ногу.

Від першого вигуку Блекстона до його скоку не минуло більше, ніж п'ять хвилин. Десять хвилин пізніше вулиці Pinestreet, Wallstreet, Thomasstreet, Cedar-Nassaustreet і Broawday аж кишіли від пожарних валок, кипучих парових сикавок і

амбулянсів. Всі пожежні склади Нью-Йорку випльовували зі себе пожежні валки.

Келлі, командант вогневої сторожі, пізнав у мить страшну небезпеку, що загрожувала торговельній дільниці. І він як-стій покликав до помочі 66. повіт, себто, Бруклін, річ, якої ще не було від великої пожежі будинку Еквітебль. Північний перехід бруклінського мосту замкнено, і вісім парових сикавок із приналежними до неї валками полетіло звисним мостом, що примарою бовванів в зимовій парі. З тунелевого будинку, наче з 32. поверхової великанської печі, з усіх закутків бухало полум'ям. Довкола гули боеві сигнали, остерігали труби, моторошним гуком рогів верещали, переливаючись, дзвони, пищали пронизливо свиставки.

Підпалено третій поверх і ліфти, котрі з розгоном пущено вгору. Ніхто не міг опісля сказати, кому впала в голову така пекельна думка.

Горючі ліфти спадали як туристи, котрих на стрімкій стіні покинули сили, й вони один за другим валилися вниз. По кожному такому спаді бухали з льохів хмари розжеврілої пилюги. У входні і в клітках ліфтів лунали вистріли з гармат, тріскотіли самостріли: то жарота серед гуку виривала шалівки зі шруб. Клітка ліфту перемінилася у стовп вогняного повітря, що, виючи, тяг зі собою вгору горючі паки паперу. Він пробив собі дорогу крізь скляну покрівлю, і фонтана искор приснула з покрівлі вгору. Будинок перемінився в вулкан, що викидав зі себе горюче паперове ганчірря й розжарені паперові паки, що стріляли вгору як ракети й наче гарматні кулі зі свистом летіли над Мангатамом.

А високо довкола розтлілого кратеру з нахабною сміливістю кружляв літак, мов той хижий

птаха, що його гніздо згоріло: то фотографи Едісон-Біо з пташачої перспективи робили кінематографічні знімки з покритих снігом верховин хмаросягів із активним вульканом по середині.

Із клітки ліфту вогонь дверима просувався на поодинокі поверхи.

З дзвінким лоскотом вискакували з вікон шиби й розбивалися на шматочки на стінах протилежних будинків. Надмірно висока спекота вигинала залізні лутки вікон, викидала їх геть, і вони кружляли в повітрі з глухим шелестом пропелерів літака. Цинк, якими поспоювана була бляха на підвіконниках та ринви на покрівлі, танув і падав вогняним дощем на землю. (За ті грудочки цинку платили пізніше високі ціни!)

Келлі зводив героїчний бій. Заклав двадцять п'ять кілометрів пожевної кишки, зі сто двадцять рур пускав сто тисяч гальонів¹⁾ води в горючий будинок. Загалом ціла та пожежа проковтнула двадцять мільйонів гальонів води й коштувала місто Нью-Йорк сто трицять тисяч доларів — трицять тисяч більше, ніж великий пожежар будинку Еквітебль у 1911. році.

Келлі боровся рівночасно з вогнем і морозом. Гідранти замерзали, кишки лускались. Льодова кора лежала на вулиці завгрубшки на стопу. Лід обкутав горючий будинок грубим плащем. Вулиця Pinestreet була по кісточки покрита зеренцями льоду, бо вітер розвівав воду, й мороз відразу звивав її в льодові волосочки, що градом падали на дорогу.

Келлі окружив ворога своїми полками й цілих вісім годин відбивав усі випадки. На дахах скрізь довкола воювали його вояки напів поду-

¹⁾ гальон — англійська міра: 4¹/₄ літри

шені димом, покриті грудми льоду, в температурі 10° Цельсія низче нулі. Між ними стрілами кидалися сюди й туди журналісти, і кінематографи задубілими руками крутили корби. І вони працювали до цілковитої втоми.

Сам будинок був із цементу й заліза й не міг згоріти, хоча так розпікся, що легіони шиб у хатах сусідів геть потріскали. Але в середині вигоріло все в-пень.

11.

Аллян утік покрівлею Mercantile Safe Co, що лежала вісім поверхів низче.

Кілька хвилин після того, як своїм криком виманили його нахаби з кімнати, Аллян замітив пожежу. Коли Ліон, заточуючись зі страху і схвилювання, прибіг у хату, Аллян був уже у плащі і мав капелюх на голові. Саме згортав листи зі стола й ховав їх собі по кишнях.

— Будинок горить, сіг! — насилу видобув зі себе Китаєць. — Ліфти горять.

Мак кинув йому ключі.

— Відчиняй тресор і не кричи! — сказав він.
— Хата вогнетрівала.

Аллян пожовк на лиці, його заморочило нове горе, що спало на нього.

«Це кінець!» подумав собі.

Він не був забобонний. Але коли доля його стільки разів карала, то мимоволі якось напиралася в голову думка, що на тунелю лежить прокляття! Зовсім механічно, не знаючи, що робить, він згортав рисунки, і пляни, і акти на одну купку.

— Ліоне, писальце з трьома зубками, тай не пхайкай! — сказав він і, збентежений і розсіяний, повторив декілька разів раз-за-разом: — Тай не пхайкай...

Телефон переразливо дзвонив. То Келлі напірав на Алляна, щоб утікав, казав йому спуститися східною стіною на покрівлю Mercantile Safe Co. Що-хвилини наново дзеленькотів пронизливо телефон — мовляв, найвищий час! — аж Аллян, нарешті, кинув апарат.

Ходив від стола до стола, від полиці до полиці, витягав пляни, письма й кидав їх Ліонові в руки.

— Це все до тресору, Ліоне! Рухайся!

Ліон був напів ізбожеволілий зі страху. Але не важився сказати ні словечка більш, тільки уста його рухалися, наче кликали якогось давнього домашнього бога на поміч. Глипнув крадьки на пана й пересвідчився, що на обличчі його збирається буря, туча з градом, а він боявся дратувати його.

Нараз хтось застукав. Дивне диво! У дверях появився російський Німець Штром. Він станув у дверях, у короткому плащі, з капелюхом у руці, не понижуючи себе, але й не нав'язуючись. Станув, мов маючи намір терпляче ждати, і сказав:

— Вже пора, пане Алляне.

Для Алляна це була загадка, як Штром сюди дібрався, але часу не було про те думати. Йому впало на думку, що Штром завітав до Нью-Йорку, щоб поговорити з ним про зменшення числа інженерів.

— Ідіть наперед, Штrome! — сказав непривітно. — Я вже прийду!

І далі копався у стосах паперів. Надворі клубився здовж вікон усуміш із полум'ям густий дим, у долині скавуліли гасла вогневої сторожі.

По хвилині Аллян ізнову глипнув до дверей: Штром усе ще стояв, спокійно ждучи, з капелюхом у руці.

— Ви ще тут?

— Я жду вас, Алляне, — відповів блідий Штром скромно й рішуче.

Нараз у кімнату вдерлася хмара диму. Разом із димом з'явився пожежарний офіцер із білим шоломом на голові. Він відкашельнув і гукнув:

— Мене шле Келлі. Через п'ять хвилин не буде вже можна спуститися на покрівлю, пане Алляне!

— Мені саме треба ще п'ять хвилин, — відповів Аллян, скидаючи далі папери.

В ту мить почувся легенький тріск фотографічного апарату; оглянувшись, вони побачили фотографа, котрий саме взяв Алляна на око.

Офіцер у білому шоломі з дива подався взад.

— Як ви дісталися сюди? — спитався зачудуваний.

Фотограф зняв і зачудуваного офіцера.

— Поліз за вами, — відповів він.

Дарма що йому було не до сміху — але ж Аллян голосно розреготався.

— Кінець, Ліоне, замикай! Ходім!

І ні разу не оглянувшись на робітню, Аллян вийшов із кімнати.

Цілий коридор то була одна густа маса диму, що виїдала очі. Був найвищий час. Серед безнастанних вигуків вони добилися до малої залізної драбини й на покрівлю, на котрій із трьох боків виростали, клублячись, сірі стіни диму й заступали весь вид.

Прийшли саме в той мент, як скляна баня запалася, і по самійській середині покрівлі відчинився кратер, котрий викидав зі себе дим, дош

искор, грудю вогню й горюче паперове ганчірря. Вид був такий страшний, що Ліон почав голосити.

Та фотограф десь кудись ізник. Він фотографував кратер. А далі почав повертати сочку то на Нью-Йорк, то в яруги вулиць, то на гурток на даху. Попав у такий шал фотографування, що офіцер, нарешті, був приневолений вхопити його за комір і потягти на драбину.

— Stop, you fool, ¹⁾ — гукнув офіцер.

— Що, ви кажете: fool? — відповів обурений фотограф. — За це слово ви поплатитесь. Я можу фотографувати, скільки мені схочеться. Ви не маєте права...

— Now shut up and go on! ²⁾ — крикнув офіцер.

— Що ви кажете: shut up? І за це ви поплатитесь. Моє ім'я Геррісон із «Геральда». Ви ще почувете про мене!

— Мої панове, маєте рукавиці? А то тіло поприлипає до драбини.

Офіцер наказав фотографові злізати першому.

Але фотограф хотів іще сфотографувати, як злізають, і почав протестувати.

— Гайда! — сказав Аллян: — покидайте покрівлю. Не робіть дурниць!

Фотограф закинув ремінь почерез плечі й почав лізти через поруччя.

— Ви самотній маєте право виганяти мене зі своєї покрівлі, пане Алляне, — сказав він глибоко ображений, щезаючи поволеньки вниз. А як видно було вже тільки його голову, він додав: — А то, що ви балакаєте про дурниці, то мені дуже жалко. Від вас я того не сподівався.

¹⁾ Годі, дурню!

²⁾ Держи писок й забірайся!

За фотографом злізав Ліон, котрий раз-у-раз боязько заглядав удолину, потім Штром, за ним Аллян, а на самому кінці офіцер.

Мали зійти вісім поверхів, рівно сто шаблів. Диму було тутечки небагато, але далі низче на шаблях так було грубо льоду, що ледви можна було за них чеплятися. Безнастанно на них крапала вода, що в мить замерзала на одежі й на обличчю, творячи льодові зеренця.

Дахи й вікна сусідніх домів були густо забиті цікавими, котрі придивлялися, як вони злізають; та те злізання було небезпечне більш на око ніж у дійсности.

Всі щасливо зійшли на покрівлю Mercantile Safe Co., і тут уже чекав їх фотограф і крутив корбою.

Цілий дах скидався на льодовець. Якась маленька гострокінчаста льодова гора підійшла до Алляна. Це був командант Келлі. Обидва, давні знайомі, переміялися один із одним слівками, які ще того вечора були оголошені по всіх газетах:

Келлі: „I am glad I got you down, Mac!“

Аллян: „Thanks, Bill!“ ¹⁾

12.

В тій великанській пожежі, одній із найбільших пожарів Нью-Йорку, стратило дивним дивом своє життя тільки шестеро людей. Йошуа Гільмор, касовий слуга, скарбник Райхгард і начальник каси Вебстер, — вони були в панцирній коморі, й там нараз заскочив їх вогонь. Охоронні гра-ти перепилено, висаджено, й Райхардта й Вебсте-

¹⁾ Я рад, що видобув вас, Маку!
Дякую, Білю!

ра вирятувано. Саме тоді, як хотіли витягати Гільмора, насунула на ґрати лавіна румовища й льоду, і Гільмор примерз до ґратів.

Архитекти Капеллі й О'Бріен скочили з п'ятнадцятого поверха й розбилися на вулиці на смерть. Пожарник Ріве, що коло ніг його вони впали й розбилися, дістав потрясення нервів, і три дні пізніше помер із страху.

Офіцер Дей завалився враз із помостом третього поверха, й його засипало румовище.

Грума Сіна, Китайця, найдено при розкопуванні у грубій льодовій шкаралющі. Всі немало здивувалися, коли розбито льодову бриду, і з неї вилетів п'ятнадцятилітній Китаєць у синьому фракку, зі шапкою на голові з буквами А. Т. С.

Героїчного вчинка dokonав машиніст Джим Бутлер. Він пропхався до будинку і з найбільшим спокоєм погасив вісім китлів із вогнем, хоч над ним лютувала пожежа. Він запобіг експлозії китлів, котра могла фатально покінчитися. Джим сповнив свій обов'язок і не жадав винагороди. Та все-таки не впав на голову й не відмовився від пропозиції якогось підприємця, що за 2000 доларів платні в місяць тягав його по цілій Америці й казав виступати в концертних саях.

Цілих три місяці співав Бутлер свою пісеньку:

„Я Джим, я машиніст із А. Т. С.
Вогонь лютує наді мною,
Та я кажу: „Джим, ти гаси...“

Цілий Нью-Йорк був наповнений галасом пожежі й запахом згарища.

Ще зі згарища курилося, ще валився дим понад Downtown-ом і шматки зітлілого паперу падали дощем зі сивого неба, а вже в газетах появилися обрязки: горючий синдикат, ватаги Келлія в бою,

фотографії тих, що пали жертвою пожежі, і як Аллян зі своїми товаришами злізає з будинку.

Синдикат проголошено мертвим. Вогонь, як не треба краще, спалив його тіло. Шкода, дарма що будинок був заасекурований, була несказано велика. Та куди фатальнішим був для нього той нелад, що його спричинила оскаженіла товпа й сам вогонь. Мільони листів, посвідок і плянів були познищені. На основі американських законів загальні збори повинні відбуватися першого вівторка після кожного нового року. Вівторок випав чотири дні після пожежі, і синдикат того дня оголосив конкурс.

То був кінець.

Ще ввечір того дня, як проголошено конкурс, перед гостинницею Central-Park, у якій зажив Аллян, зібралася шайка голоти й почала свистати й вигукувати. Менеджер, побоючись за свої вікна, передав Аллянові листи, в яких йому грозили, що висадять гостинницю в повітря, якщо він далі держатиме Алляна в себе.

З гірким, зневажливим усміхом повернув Аллян листи.

— Розумію! — сказав і під чужим ім'ям перейшов жити до гостинниці Palace. Але другого дня мусів кинути й Palace. Три дні пізніше не хотів його прийняти ні один готель у Нью-Йорку! Ті самі гостинниці, що колись готові були викинути на вулицю кожного князя-реґента, якщо Аллян забажав би був кімнати — ті гостинниці замикали тепер перед ним двері.

Аллян був приневолений покинути Нью-Йорк. До Мас Сіті годі було йому переноситися, бо йому загрожено, що зараз ціле Тунелеве Місто піде з

вогнем, як тільки він там покажеться. Так поїхав він нічним поїздом до Буфала. Аллянові Steel Works¹⁾ стояли під поліційним доглядом. Сам побут Алляна не довго можна було вдержати в тайні. Посипалися погрози, що Steel Works полетять у повітря. Щоб добути грошей, він цілу фабрику до останнього цвяшка заставив був Мг. Бравн, тій багатій лихварці. Тепер вони були не його власністю, й він не мав права виставляти їх на небезпеку.

Він подався до Чікага. Але і в Чікагу були сотки тисяч таких, що потратили свої гроші на тунелі. І звідсіля його прогнали. Вночі повибивано вікна в гостинниці, де він іспинився.

Аллян став вигнанцем і проклятим. А ще до недавня він був один із наймогутніших людей світа, засипуваний ласками монархів, почесний доктор багатьох університетів, почесний член усіх визначних академій і наукових товариств. Цілими роками били перед ним чолом. А то часами захоплення його особою прибирало форми, котрі нагадували культ осіб у давніших часах. Як припадково коли з'явиться було Мак Аллян у салі якогось готелю, так зараз вирветься все якийсь одушевлений голос: «Мак Аллян у салі! Three cheers for Mac!»²⁾ Зграя журналістів і фотографів день і ніч лазила за ним. Він не міг словечка промовити, не міг рушитися, щоб усе це як-стій не діставалося довідома громадянства.

Після катастрофи в тунелю його взяли в оборону. Бо то ж ходило тільки про три тисячі людських душ! Але ж тепер ішло про гроші, громадянство поцілено в саме серце, і воно показувало йому, тепер свої гострі зуби.

¹⁾ сталеві заводи

²⁾ тричі слава для Мака

«Аллян покрав у народа міліони й міліярди! Аллян сплюндрував для свого божевільного проєкту всі заощаджені шеляги бідноти! Аллян, се ніщо більше й ніщо менше, як звичайний собі highway-robber ¹⁾, звичайний проїдисвіт! Він і той славетний Вульф! То ж то він заінсценував усю ту тупелеву штучку, щоб для свого алляніту створити великанський збут — міліон долярів чистого зиску річно. Погляньте ви тепер на Аллянові Steel Works у Буфалі, my dear ²⁾, ціле місто. І, певно, Аллян десь у якоесь безпечне місце заховав свої гроші, заки почався крах!» Кожний ліфтовий хлопчина, кожний трамваєвий кондуктор викрикував на ціле горло, як це було тоді в моді, що Мак найбільший шахрай за всі часі.

Зпочатку були ще сям та там газети, що брали Алляна в оборону. Але на редакції почали дощем падати погрози й недвозначні натяки, — і що більше: ніхто не купував тих газет! Ех, до всіх чортів, ніхто ж не буде читати того, чого сам особисто не думає, та ще до того платі! І газети, що заїхали у глуху вулицю, спохопилися, стараючись надогнати втрачене. Не було С. Вульфа, що так марно зійшов зі світа, що так добре розумів всувати хабарі в відповідній висоті і в відповідні руки...

Аллян з'являвся по різних містах, та раз-по-раз мусів ізнов утікати. Побув у гостях у Вандерстіфта в Огайо, та що ж? — кілька днів пізніше три гамбарі в Вандерстіфтовій зразковій фермі пішло з димом. Проповідники по молильнях використали ту кон'юктуру, назвали Алляна антихристом і поробили на тому добрі інтереси. Ніхто вже не важився приймати до себе Алляна.

1) волоцюга

2) мій дорогенький,

На фермі Вандерстіфта дійшла до нього телеграма від Етель Льюйд:

«My dear Mr. Allan», — телеграфувала Етель, — «туть просить Вас поселитися в нашому маєтку Turtle-River у Манітобі й жити там, доки Вам сподобається. Туть дуже тишився б, як би Ви стали його гостем. Можете Собі там ловити пстругів, й найдете там добрі коні. Гаряче поручаю Вам Тедді. Влітку приїдемо до Вас. Нью-Йорк починає поволеньки заспокоюватись. Well, I hope you have a good time. Yours truly Ethel Lloyd». ¹⁾

В Канаді найшов Аллян нарешті спокій. Ніхто не знав, де він обертається. Він ізник. Деякі газети, що жили з сензаційних побрехеньок, принесли шумну звістку, що Аллян поповнив самогубство:

— Тунель проковтнув Мака Алляна!

Але ті, що його знали, і знали, що він живе шість разів як кит, пророкували, що він десь незабаром знову вирине. І дійсно він виринув у Нью-Йорку швидче, ніж хто б був подумав.

Упадок синдикату потягнув за собою у пропасть ще кількасот жертв. Багато приватних людей і фірм, яких захитав перший удар, могли б були ще якось вилабудатися, коли б їм були дали яких кілька неділь часу. Другий удар ізвалив їх із ніг. Але так, у цілому, наслідки банкруцтва були менше грізні, ніж усі побоювались. Банкруцтво прийшло не так несподівано. А далі: загальна ситуація була така погана, що ледви чи могла ще бути гірша. Вже сто років не було таких страшне сумних і поганих часів, як ось тепер. Світ залишився у своїм розвитку двацятьма роками позаду. Страйк почав трохи прислабати, але тор-

¹⁾ хочу сподіватися, що будете мати гарний час, прихильна вам...

говля, рух, промисловість усе ще лежали у глибокій нестямі. Аж туди до Аляски й аж геть-геть у глиб байкальських гір, та по ліси над Конгом продерся той задур. На Міссурі-Міссісіппі, на Амазонці, на Волзі, на Конгу спочивали цілі фльоти пароплавів і легких кораблів без ознак життя.

Захистки для бездомних були переповнені, цілі дільниці великих міст ізбідніли. Скрізь розсілися злидні, голод, нужда.

То було безглуздя казати, що Аллян у тому завинив. Тут грали ролю ріжнومانітні господарські кризи. Але так усі казали. Часописи не переставали обвинувачувати Алляна. Вони кричали день і ніч, що він пустими обіцянками вимантачив від народу гроші. Після сьомилітньої будови ще й третина тунелю не готова! Сам він ніколи, ніколи у світі не вірив, що покінчить будову в п'ятнадцятьох роках, та тільки безсоромно оббрівував народ!

Нарешті, в половині лютого, появился в газетах стежний лист за Маком Алляном, будівником тунелю Atlantic Алляна обвинувачувано, що свідомо зловживав довір'ям громадянства.

Три дні пізніше луною покотилися по Нью-Йорку верески продавців газет:

—Мак Аллян у Нью-Йорку. Стає перед суд!

Заряд конкурсу синдикату запропонував величезну кавцію, таксамо й Льюїд, але Аллян відкинув обидві пропозиції. Сидів у „tomb“-ах¹⁾ у слідчій в'язниці на Franklinstreet. Що-днини приймав у себе кілька годин Штрома, в руки якого передав заряд тунелю, і конферував із ним.

¹⁾ підземеллі

Ні одною міною на обличчі, ні хочби одним словечком не висловив Штром Аллянові свого співчуття з приводу його важкого становища, ні усмішкою не виявляв утіхи, бачучися з ним. Він реферував, ніщо більше.

Аллян працював із натугою, то й не почував нудьги. Збирав цілі запаси мізкової енергії, котрі колись пізніше (пізніше!) мали бути перейти в силу м'язів. У в'язниці, в „tomb“ ах виробляв методу одноштовльної будови тунелю. Крім Штрома, приймав і ще своїх оборонців, зрештою — нікого.

Етель Льюїд зголосилася раз до нього, та він її не прийняв.

Процес Алляна почався третього квітня. Вже кілька днів заздалегідь кожніське місце в салі розправ було заняте, і щоб здобути місце, платили посередникам нечувані суми. Діялися як-найнахабніші й що-найсоромніші підкупства. Головно жінки поводитися як скажені; всі вони хотіли бачити, як буде поводитися Етель Льюїд.

Головство вів суддя, котрого в цілому Нью-Йорку найбільше боялися — доктор Сеймур.

Мака Алляна обороняли чотири найперші адвокати Сполучених Держав: Бойер, Уайнсор, Коґен і Сміт.

Процес тягся три тижні, і три тижні Америка жила в безнастанному нечуваному схвильованню й напрузі. Той процес то була розведена до найменших подробиць історія заснування синдикату, фінансування, будови й управи тунелю. І всі нещасні випадки, й жовтневу катастрофу докладно розбірали. Жінки, які звичайно засипають за читанням геніяльних поем, тепер наче які примари насторожували вуха на всі ті подробиці, в яких розбірався гаразд хіба той, що добре був обзнайомлений із цілою справою.

Етель Льюїд не пропустила ні годинки. Під час цілої розправи сиділа майже непорушно у своєму кріслі і прислухувалася з натужною увагою.

Аллянів процес викликав велику сензацію, але й деяке розчарування. Всі сподівалися його, що його доля була зі всіх боків, побачити звихненим, утомленим, щоб могли над ним милосердитися. Але Аллянові не треба було милосердя, він виглядав достоту так, як давніше: здоровий, волосся як мідь, плечистий, з такою самою звичкою прислухуватись нібито розсіяно й байдуже. Говорив тою самою широкою, повільною, звязкою, західно-американською говіркою, що деколи нагадувала хлопчину-погонича з Uncle Tom-a.

Велике враження зробив Гоббі, котрого покликано за свідка. Його вигляд, його безрадний спосіб балачки зворушували кожного наскрізь. Невже таки той дідусь, то був Гоббі, що їздив верхи слоном по Бродвею?

Аллян сам собі зламав голову. На великий жах своїх чотирьох оборонців, які вже присягалися, що Алляна увільнять.

Вудкою, на яку хотіли зловити Алляна, був, звичайно, реченець будови на протягу п'ятнадцятих літ. Сімнадцятого дня розправи др. Сеймур обережно доторкнувся тої дразливої точки.

Після короткої павзи почав він цілком невинно:

— Ви заобов'язалися на протягу п'ятнадцятих років скінчити будову тунелю, значить, по упливі п'ятнадцятих років мали піти перші поїзди?

Аллян відповів:

— Так.

Доктор Сеймур злегенька з виразом догани глипнувши на публику, спитався:

— Були ви переконані, що зможете ту будову покінчити в тому часі?

Увесь світ сподівався, що Аллян притакне на це питання. Та Аллян цього не зробив. Його чотирі оборонці мало не дістали серцевого удару, коли почули, яку помилку вчинив Аллян, сказавши правду.

— Переконаний я не був, — відповів Аллян, — але сподівався при сприятливих умовах додержати речення.

Доктор Сеймур: Чи лічилися ви з тими сприятливими умовами?

Аллян: Я, що правда, був приготований на ті, чи інші труднощі. Будова могла, як що до чого, затягтися ще на яких два, чи три роки.

Доктор Сеймур: Отже ви були переконані, що будови в п'ятнадцятьох роках не покінчите?

Аллян: Того я не кавав. Я кавав, що сповідався, коли все піде добре.

Доктор Сеймур: Ви надали реченець на п'ятнадцять років, щоб лекше переперти свій проєкт.

Аллян: Так.

(Оборонці сиділи мов неживі.)

Доктор Сеймур: Ваша правдолюбність приносить вам велику честь, пане Алляне.

Мак сказав правду й мусів сам відповідати за її наслідки.

Др. Сеймур розпочав своє „summing up“¹⁾. Говорив від другої години зполудня до другої години вночі. Пані, що блідли зі злости, коли мусіли деколи в крамниці ждати п'ять хвилин, видержали до кінця. Він розгорнув перед публикою цілу страшну

1) обвинувальну промову

панораму лиха, що його наніс світові тунель: катастрофи, страйк, банкруцтва. Він ствердив, що двоє таких людей, як Мак Аллян, зможуть зруйнувати господарку цілого світа. Аллян подивився на нього здивовано.

Другого дня в дев'ятій уранці почалися промови оборонців, що тяглися до пізньої ночі. Оборонці лягали плазом на стіл і гладили присяжних попід підборіддя...

Потім настав день великого напруження. Тисячі людей облягали товпами будинок суду. Всі вони були втратні через Алляна, то двацятьма, то сто, то тисячею доларів. Вони домагалися видачі своєї жертви, і вона їм дісталася.

Присяжні їй не важилися заперечити Алляну вину. В них не було охоти вилетіти з динамітом у повітря, або щоб їх застрелено на сходах власного дому. Вони присудили Алляна винним у свідомому обдурюванні громадянства, словом, в ошучі. І тут знов не було Вульфа, що так марно зійшов зі світа, що його руки лишали по собі золоті сліди...

Винесено присуд на шість років і три місяці тюрми.

Був це один із тих амеґиканських засудів, яких Европа ніяк не може зрозуміти. Склався він під напором народу і зчужевої ситуації. І політичні мотиви грали тут ролю. Незабаром мали бути вибори, й республіканський уряд хотів трохи підлабузнитись до демократичної партії. Аллян спокійно вислухав засуд і зараз же зажадав ревізії процесу.

Та аудиторія на часочок геть чисто засторопіла.

Але ж раптом мертву тишу прорвав жіночий голос, що тремтів із обурення:

— Нема вже правди в Державах. Судді і присяжні підкуплені пароплавними товариствами!

Це була Етель Льюїд. Ця замітка коштувала її невеличкий маєток, та ще десять тисяч доларів забрали оборонці. А що вона під час свого процесу, який наробив багато галасу, знову образила трибунал, то дістала три дні арешту за погану поведінку. Однак ж Етель Льюїд із власної волі не заплатила ні шага. Вона довела до екзекуції. А як прийшли її фантувати, вона дала судовому екзекуторові дві пари рукавичок із брилятовими гудзиками.

— Може, більше належиться? — спитала вона.

— Ні, дякую, — відповів урядовець і подався геть із рукавичками.

Але як настав час, що Етель мала помандрувати під ключ, у неї не стало охоти туди йти. Три дні jail? No, sir! ¹⁾ Вона нишком дременула на свій прогульковий пароплав «Золотий Корол» і гуляла по морі в віддалі двадцятьох миль від берега, де ніхто нічого не міг їй зробити. Що-години розмовляла бездротним телеграфом зі своїм батьком. Станції бездротного телеграфу по часописях перехоплювали всі розмови, і Нью-Йорк бавився ними цілих вісім днів. Старий Льюїд реготався до сліз і ще більш почав обожати свою доньку. Але що без Етель він не міг жити, то просив її, нарешті, повернутися. Недужий, мовляв. Етель зараз же повернула дзюб «Золотого Коропа» в напрямку до Нью-Йорку, її тут просто попалася в руки справедливості.

Етель просиділа три дні, й газети лічили години до її визволу. Етель вийшла, сміючись; її ждав

¹⁾ арешту? Ні, пане!

цілій ліс автомобілів, із тріумфом відвезено її додому.-

Тим часом Аллян сидів у державній тюрмі в Атланті. Він не тратив відваги, бо поважно засуду не брав.

У червні розпочалася ревізія процесу.

Кольосальний процес розгорнуто наново. Та засуду не змінено, і Аллян назад повернув до Атланти.

Справа Алляна пішла до Supreme Court ¹⁾. Після дальших трьох місяців відбувся останній процес. Справа була поважна, ходило про життя Алляна.

Фінансова криза за той час потрохи почала мінати. Торговля, рух, промисловість стали відживати. І в народа пройшла вже фанатична ненависть. Зі сотні ознак видно було, що хтось працює, щоб упорядкувати Аллянові справи. Кажали, що це Етель Льюїд. По газетах появилися статті, забарвлені потрохи прихильністю. Склад присяжних був зовсім инакший.

Вигляд Алляна зачудував усіх, коли він із'явився перед Supreme Courtom. Колір лица був блідий, нездоровий, чоло парите глибокими зморщинами, котрі не вигладжувалися й тоді, як він говорив. На висках він посивів і сильно змарнів. Блиск його очей погас. Часами виглядав як неприкаяний.

Хвилювання за останні місяці, процеси не мали сили його прибити. Але тюрма в Атланті зовсім підкопала його здоровля. Відірваний від життя, такий чоловік як Аллян, мусів пропасти; то як осідає машина, що довго стоїть без руху. Він зробився неспокійний і спав погано. Страшні

¹⁾ найвищого трибуналу

снища взяли над ним верх, так що він уранці вставав геть виснажений. Тунель переслідував його страхіттями. Йому снилось, що десь гремить, світове море вдирається у штольні тунелю, тисячі людей як потонулі звірята випливають до тунелевих гирлів. Тунель се як лійка: проковтуя піддашницю на машини й доми, Тунелеве Місто всувається в його пащу, пароплави, вода й земля Нью-Йорку, все починає хилитися й западатися. Нью-Йорк горить ясным полум'ям, а він десь утікає покрівлями міста, а саме місто розтоплюється. Бачив С. Вульфа, розрізаного на три частини, кожна частина була жива і благала в нього милосердя.

Supreme Court увільнив Алляна. Увільнення його прийнято з великою радістю. Етель Льюїд маяла хустишкою як яким прапором. Алляна треба було під ескортою відводити до його карити, а то б його були розірвали на шматочки, щоб мати яку пам'ятку. Вулиці навколо будинка залунали знову:

— Мак Аллян! Мак Аллян!

Подуло знову иньчим вітром.

А в Алляна була тепер ще тільки одним-одна думка, якої чеплявся послідніми останками своєї енергії: бути самому, не бачити людей...

Він подався до Mac City.

ШЕСТА ЧАСТИНА.

1.

Тунель був мертвий. Ген-ген далеко лунали кроки в пустих штольнях, і дудонів якийсь голос мов у льоху. По станціях заводили потихенько свою одностайну пісню машини, обслуговувані мовчазними, огірченими інжинерами. То тут, то там в'їжджали, то виїжджали з дзеленькотом валки. Тільки у проваллю з submarginium-ом рилися ще робітники фірми Pittsburg Refining and Smelting Co. Тунелеве Місто було запустіле, заперошене й вимерле. Повітря, що ним потрясав колись гук машин до мелення бетону й гуркіт поїздів, було спокійне, земля не дрожала. У пристані рядами лежали мертві пароплави. Машинові піддашніці, що колись миготіли на сонці як які палати русалок, мало не всі, лежали вночі понурі як руїни й без життя. Маяк на пристані погас.

Аллян замешкував п'ятий поверх бюрового будинку. Його вікна виходили на море шин — опущених, припорошених. Перші тижні він загалом не кидав дому. Потім пробув кілька неділей у штольнях. Крім Штрона, не сходився ні з ким. В Mac City не було в нього приятелів. Гоббі давно вже покинув свою віллу за містом. Він залишив свій фах і купив собі фарму в Мен. У падолисті мав Аллян зі старим Льюїдом тригодинну нараду, котра геть чисто знищила останні його надії. Зне-

охоченій і огірченій, пустився ще того самого дня синдикатським пароплавом на море. Навідався до океанських і європейських станцій, і газети помістили про це невеличкі замітки. Тільки їх ніхто не читав. Мак Аллян був мертвий як тунель, нові ймена ошоломлювали світ.

Коли весною повернувся до Мас Сіті, ніхто не звернув на це уваги. Тільки Етель Льюїд!

Кілька неділь ждала Етель, що він прийде провідати її батька. Але коли про нього не було ні слуху, ні духу, вона послала йому візитівку короткого, але ввічливого змісту: вона, мовляв, довідалася, що він повернувся, тусь і вона дуже тішилися б, як би він принагідно до них навідався. Тисячу привітань!

Та Аллян не відізвався.

Етель була здивована і вражена. Покликала до себе найліпшого детектива Нью-Йорку й дала йому наказ як-стій розвідатися про життя Алліана. Другого дня детектив склав їй звітлення: Аллян день-у-день працює в тунелю. Додому вертається звичайно між сьомою і дванацятю вечір. Живе зовсім для себе й від свого повороту нікого не приймав. Добитися до нього можна через Штрома, та той іще більш неблагальний, ніж який тюремний вартовий.

Ще того самого дня над вечір з'явилася Етель у мертвому Тунелевому Місті й казала зголосити себе в Алліана. Їй порадили звернутися до Штрома. Етель була на це приготована й поробила до того деякі заходи. Із тим паном Штрома вона вже дасть собі раду! Вона бачила Штрома під час процесу Алліана. Ненавиділа, але їй подивляла його рівночасно. Її осоружний був той його нелюдський холод і погорда для людей, але вона подивляла його відвагу. Ну, та сьогодні цей па-

нок наскочить уже на Етель Льюйд! Вона добірно з'одяглася, в футро зі сибірського срібного лиса, на шапці лисяча голова й лаби. Прибрала міну незвичайної спокусниці-переможниці, переконана, що в один мент засліпить нею Штрома.

— Маю честь говорити з паном Штромом?— почала вона своїм незвичайно підхлібним голоском. — Мое ім'я Етель Льюйд. Я хотіла б відвідати пана Алляна.

Та Штром і вусом не моргнув. Ні її всемогутнє ім'я, ні срібний лис, ані її чудові, усміхнені уста не зробили на нього ні найменшого вражіння. Етель мала принизливе почуття, що її провідини його смертельно нудять.

— Пан Аллян у тунелю, панно Льюйд! — сказав він холодно.

Його погляд і нахабність, із якою брехав, обурили Етель. Вона вмить скинула свою ввічливу міну і зі злості поблідла.

— Ви брехун! — відповіла вона з легеньким усміхом обурення. — Мені саме сказали, що він дома.

Штром не обрушився.

— Я не можу вас присилувати, щоб ви мені повірили, будьте здорові! — відповів він.

Це було все.

Чогось такого Етель не зазнала ще ніколи. Біда, трусячись із лютости, вона відповіла:

— Ви ще мене згадаєте, мій пане! Досі ніхто ще не важився зо мною так безсоромно поводитися! Прийде час, що я, Етель Льюйд, вам покажу двері! Чуєте?

— Тоді я менше протрачу слів, ніж ви, панно Льюйд, — відповів Штром холодно.

Етель глянула в його льодові очі її мертве лице. Мала охоту сказати йому просто в вічі,

що він не є джентльмен, але запанувала над собою й замовкла. Глянула на нього своїм як-найневажливішим оком (погляд, ой, лишенько!) і пішла собі геть.

І, зі сльозами злоти в очах сходячи сходами, подумала собі:

«То він збожеволів, той василиск. То всіх їх поробив той тунель божевільними, Гоббія, Алляна — їм досить побути там тільки кілька років».

Вертаючись у своїй кариті до Нью-Йорку, Етель плакала з гніву й розчарування. Вона ж поклала собі була вжити всіх можливих і неможливих штук на того Штрома, що за його плечима ховався Аллян, та його нахабно-холодний погляд мов помелом змінив цілу її певність. Вона плакала зі злоти, що вибрала погану тактику.

«Ну, цей панич попам'ятає Етель Льюйд!» — сказала вона мстиво й засміялася злісно. — «Я закуплю той цілий тунель, щоб тільки викинути того хлопчиська. Just wait a little!»¹⁾

Того вечора сиділа вона за столом напроти свого батька, бліда й мовчазна.

— Подайте ж уже раз панові Льюйдові сестерку! — гримнула вона на прислужника. — Не бачите?

І прислужник, що добре знав її примхи, сповнив її наказ, не посмівши і скривитися.

Старий Льюйд налякано глипнув у холодні, владолюбні очі своєї дочки-красуні.

Етель не відстрашували перепони. Вона Алляном зацікавилась. Постановила собі поговорити з ним і поклялася, що доб'ється до того за всяку ціну. Та ні за що у світі не думала звертатися ще раз до Штрома. Вона зненавиділа його до

¹⁾ Постривай трошки.

глибини душі! Була переконана, що дійде до своєї мети й без Штрома, який не був ніяким джентльменом.

В дальші вечорі старому Льюїдові зовсім не щастило, мусів вечеряти сам. Етель просила вибачення, що не їстиме разом. Що-днини відїжджала в четвертій годині до Мас Сіті й верталася вечірнім поїздом в пів до одинацяті. Але ж від шестої до дев'ятої ждала в наймленім авті, яким виїжджала з Нью-Йорку до Мас Сіті, десять кроків перед головним входом до бюрового будинку. Позакутувана в футра, дзеленькочучи зубами від зима, сиділа в авті, яось незвичайно по-авантурницькому зворушена та упокорена тою ролею, що її відіграла, і фізирала крізь замуровані морозом шиби, вихухуючи раз-по-раз дірочки, щоб могли бачити. Світилося, що правда, кілька лукових електричних ламп, що викопували в темні ночі ясно-сліпучі ямочки, та про те надворі було темно-темнісько, і тільки помотана сітка шин блищала матовим блиском. Як що тільки було рухнеться, чи хто перейде, Етель розкривала широко очі, й серце її починало живіше бити.

Третього вечора побачила вона Алляна вперше. Він ішов просто скопами ще з якимось паном, і вона зараз же пізнала його по ході. Але пан, що його проводив, був Штром. Етель проклінала його! Обидва пройшли зовсім близько повз авто, і Штром зиркнув на замерзлу шибу, що мерехкотіла. Етель вбила собі в голову, що Штром догадався, хто сидить у авті, і вже почала була побов'юватись, що він зверне Аллянові на авто увагу. Та Штром пішов собі далі, не сказавши до Алляна ні словечка.

Кілька день пізніше вертався Аллян із тунелю вже в сьомій годині. Він зіскочив із якогось по-

ізду, що їхав поволеньки, і, не спішучись, подався почерез шини. Спокійно, задумавшись, ішов своїм шляхом, що раз ближче підходячи до будинку. І саме, як одною погою станув на сходах входу, Етель вічинила дверцята і кликнула його по імені.

Аллян пристанув на хвилинку й оглянувся. Потім зібрався, щоб далі йти сходами.

— Алляне! — кликнула Етель іще раз і підійшла до нього.

Аллян обернувся до неї й розвідчивим оком поглянув поїд її серпанок на обличчя.

Він мав на собі широкий брунатний плащ, хустку-нашийницю й високі заболочені чоботи. Його обличчя було марне й суворе. Хвилинку вони мовчки дивились одне на одного.

— Етель Льюїд? — спитав поволі Аллян низьким байдужим голосом.

Етель ізбентежилась. Вона тільки невразно нагадувала собі ще його голос, та тепер упізнала його. Вагалася, чи піднести серпанок, бо чула, що почервоніла.

— Еге, — сказала непевно, — це я, — і підтягла серпанок угору.

Аллян глянув на неї поважним, вигрібущим оком.

— Ви тут що робите? — спитав він.

Тоді Етель раптом відзискала свою рівновагу. Вона бачила, що вся її справа страчена, коли не потрапить на відповідний тон. І вона потрапила на нього інстинктивно. Засміялася так весело й сердешно, як яка дитина, і сказала:

— Ще того не ставало, щоб ви мене вилаяли, Алляне! Мені треба з вами поговорити, а що ви до себе нікого не допускаєте, то я чатувала на вас уже цілі дві години в тому возі.

Вираз його обличчя не змінився. Та голос його не був неввічливий, як він попросив її до хати.

Етель із полегкістю відітхнула. Хвилинка небезпеки проминула. Входячи до ліфту, почувала вже себе веселою, жвавою і щасливою.

— Я писала до вас, Алляне? — сказала вона, усміхаючись.

Аллян і не глянув на неї.

— Я знаю, — відповів розсіяно і глипнув на землю, — але признатися щиро, я тоді мав...

І Аллян забурмотів щось, чого вона не зрозуміла. Саме тоді спинився ліфт. Ліон відчинив двері до Аллянового мешкання. Етель була дуже врадувана і здивувалася, побачивши Ліона.

— А ось наш любий старенький Ліон! — гукнула й подала старому, сухому Китайцеві руку, як комусь із дорогих знайомих. — Як ся маєте, Ліоне?

— Thank you, — шепонув зачудований Ліон і вклонився, чалапаючи ногами.

Аллян попросив Етель на хвилинку вибачити йому, й Ліон провів її в велику, тепло ogrіту кімнату й зараз же подався геть. Етель розстібнула плащ і скинула рукавички. Кімната зробила на неї вражіння простоти й несмаку. Аллян, мабуть, телефонічно замовив собі меблі з якогось складу меблів і передав улаштування якомусь тапicerові. Та ще до того були саме зняті завіси, і голі лутки визирали наче чорні простокутники, з трьома чи чотирма звіздами, що зимно мерехотіли по середині. За якийсь часочок прийшов Ліон ізнову і подав чай із сухариками. Опісля ввійшов Аллян. Був переодягнутий і, замість чобіт, мав черевки.

— Я до ваших послуг, панно Льюїд, — сказав він поважно і спокійно, сідаючи на крісло. — Як ся має пан Льюїд?

І Етель побачила по його обличчю, що він її не потребує.

— Батько мається добре, спасибі, — відповіла розсіяно. Тепер могла його докладно оглянути. Він сильно посивів і виглядав на куди-то старшого. Загострені риси його обличчя були непорушні, закам'янілі, повні затаєного огірчення й тупого завзяття. Його очі були зимні, без життя, не дозволяли нічийому поглядові зазірнути в них глибоко.

Коли б Етель була собі розважила, то була б постаралася розпочати з Алляном якусь звичайну собі розмову, щоб крок за кроком зазнайомити й його й себе зі ситуацією. Вона й думала так зробити, хотіла було навіть пожалітися на Штрома, але, побачивши його перед собою таким зміненим, чужим, відпорним, поплила за своїм імпульсом. Серце їй підказувало, що мусить знайтися якась можливість здобути Алляна і прикувати його для себе.

І відразу вдарила в сердешний і дружній тон, наче вони обоє віддавна вже були як-найкращими приятелями.

— Алляне! — сказала вона, блиснувши поглядом своїх синіх очей, і простягла до нього руку. — Ви й не знаєте, як я тішуся, що знову вас бачу!

Тільки з великими зусиллям вона скривала своє зворушення.

Аллян подав їй руку, що зробилася твердою й шерстюю. Усміхнувся слабенько, але в очах можна було вичитати легеньку, добродушну зневагу для такої породи жіночої симпатії.

Етель не звертала на це уваги. Тепер ніщо вже не могло її знесміливити.

Глянула на Алліана й похитала головою.

— Ви недобре виглядаєте, Алліане, — говорила далі. — Життя, яким ви тепер живете, нічого вам не дає. Я розумію, що вам треба було на якийсь час спокою, самотності, але не думаю, що це корисне буде на далі. Ви не гнівайтесь за ті слова. Вам треба вашої роботи — тунелю вам бракує! Нічого більше!

Відгадала правду, поцілила Алліанові в саміське серце. Алліан сидів, вперши очі в Етель. Не сказав ні словечка, т'але її ні трохи не намагався перебивати її.

Вона заскочила його її, що в неї було сили, використовувала його зачудування. Вона говорила тепер так швидко й так захоплено, що загалом цілком неможливо було б перебити її, не хочучи показатися нечемним. Робила йому докори, що цілком відцурався своїх приятелів, що живим закопує себе в тому мертвому місті; описала йому свою пригоду зі Штормом, говорила про Льюйда, про Нью-Йорк, про знайомих і раз-по-раз завертала на тунель. Хто ж таки має докінчити тунель, як не він? Кому може світ повірити те завдання? Тай поминувши вже все те, вона, мовляв, мусить йому сказати по-щирости: йому доведеться загинути, якщо знов незабаром не візьметься за роботу...

Сиві Алліанові очі зробилися темними й по-пуними, стільки журби, болю, огірчення й бажань розбурхала Етель у його душі.

— Чого ви мені все те кажете? — спитав він, і його погляд знехотя поціливі Етель.

— Я не маю найменшого права говорити вам того всього, я знаю це добре, — відповіла вона — хіба що тільки правом приятельки або знайомої. Але я кажу вам це, бо...

Та Етель не могла подати ніякої причини, її говорила далі:

— Я тільки роблю вам докори, що ви закопаетесь в тій обридливій кімнаті, замість порушити небо й землю й таки докінчити тунель.

Аллян похитав вибачливо головою й усміхнувся зрезигновано.

— Панно Льюйд, — відповів він, — ви робитеся для мене цілком незрозумілою. Я ж порушив небо й землю, і день-у-день усе ще роблю, що тільки можливе. Поки-що нема що й думати про те, щоб наново почати роботу.

— Чому ні?

Аллян глянув на неї здивовано.

— У нас грошей немає, — відрізав він.

— Кому ж тоді старатися за гроші, як не в ам? — відповіла Етель швидко, з тихеньким усміхом. — Доки ви тутечки так замикаєтеся, то, само по собі, вам ніхто грошей не дасть.

Алляна починала та розмова нудити.

— Я всього пробував, — відповів він, і Етель пізнала по тоні його голосу, що вона йому набридає.

Вхопила за рукавички і, всуваючи ліву руку в рукавичку, спитала:

— А з батьком ви балакали?

Аллян кивнув головою, бокуючи від неї очима.

— З паном Льюйдом? Розуміється! — відповів він.

— Ну, і що?

— Пан Льюйд не подав мені ні найменшої надії! — відповів він і поглянув на Етель.

Етель засміялася своїм легеньким, дитячим сміхом.

— Коли, — сказала вона, — Алляне, коли це було?

Аллян призадумався.

— Минулої осені.

— А, в осені! — говорила далі Етель, ніби дивуючись. — Тоді руки в батька були звязані. Тепер справа мається цілком інакше... — і Етель ухопилася своєї найсильнішої зброї — татусь сказав мені: «я, може, сам перебрав би будову; але ж я, звичайно, перший до Алліана не піду; Алліан мусів би прийти до мене».

Вона говорила все це так собі, від-нехочу.

Алліан мовчав і рився сам у собі. Він не відповідав. Своєю заявою посіяла Етель вогонь у його серці. Кров ударила йому до голови. Він почув раптом у своїх вухах шум роботи. Невже ж це можливо? Льюїд?.. Його зворушення було таке сильне, що він мусів устати з крісла.

Якийсь час він мовчав. Потім поглянув на Етель. Вона зашпнала свої рукавички, і, здавалося, ціла потонула в цій роботі.

Етель устала і усміхнулася до Алліана.

— Татусь, що правда, не давав мені поручення, щоб я вам це сказала, Алліане. Він ніколи не повинен довідатися про те, що я тут була, — сказала потихіще їй подала йому руку.

Алліан глянув на неї вдячним, теплим поглядом.

— Це було незвичайно гарно з вашого боку, що навідалися до мене, панно Льюїд! — відповів він і стиснув їй руку.

Етель усміхнулася про себе.

— Але ж прошу, — сказала. — Я й так тими днями не мала що робити й подумала собі, піду подивлюся, що Алліан робить.

І Етель пішла.

2.

Того вечора була Етель у такому чудовому настрою, що старому Льюїдові серце розплива-

ній, блискотіло, зі всього була свіжість, пишнота. Як би не те, що на бороді сильно і швидко зростав лишай, що її поганив, це була б перша красуня Нью-Йорку. Аллян дуже здивувався, побачивши її такою. Бо йому ніколи ще не впало в око, що вона така гарна. Та ще більш на-вдивовижу був йому той її акторський талант, який виявила вона при привітанню.

— А, нарешті, й ви, Алляне, — гукнула вона й поглянула на Алляна промінистими, щирими, синіми очима. — Як давно ми не бачили одне одного. Де ж то ви скривалися цілий час?

Льойд сказав із докором:

— Етель, не будь-но ти така цікава!

А Етель сміялася! За столом вона була в чудовому настрою.

Іли за великим, круглим магаґоневим столом, що мав у промірі два метри; Етель сама що-днини прибирала його квітками. Льойдова голова виглядала почваровато, немов брунатний череп мумії, поміж горами квіток. Етель увесь час заходилася коло батька. Він мав право їсти тільки те, що вона йому дозволяла і сміявся як дитина коли вона йому в чому відмовляла. Все, що йому смакувало, заборонили йому їсти лікарі.

Його обличчя скривилося з радощів, як Етель подала йому трохи майонесу з морського рака.

— Сьогодні ми не будемо такі суворі, тат, — сказала вона, — бо в нас пан Аллян у гостях.

— Приходьте частенько, Алляне, — закудкудавав Льойд. — Вона краще ходить коло мене, як виє.

При кожнійській нагоді Етель давала пізнати Аллянові, як дуже вона тішиться його провідинами.

На чорну каву перейшли в високу вітальню, що скидалася на пишну пальмову оранжерію. В величезному комині, видержаному в чистому ренесансі, чудовому, коштовному творі мистецтва, тліли незвичайно гарно наслідувані великі букові поліна. Десь плюскотів невидимий водограй. Тут панував такий присмерк, що ледви видко було обриси осіб: Льюїдові треба було шанувати свої запалені очі.

— Заспівай нам щонебудь, дитинко, — сказав Льюїд, закурюючи велику, чорну цигару. Ті цигари робили для нього окремо в Гаванні, і це був його одинокий люксус, на який він собі дозволяв.

Етель похитала головою.

— Ні, тат, Аллян не любить музики.

Брунатний Льюїдовий череп мумії повернувся до Алліана:

— Ви не любите музики?

— Я не маю слуху, — відповів Аллян.

Льюїд кивнув головою.

— Ще б пак! — почав із ваговитою розвагою діда. — Вам треба думати, і музики вам не потрібно. Зі мною колись було те ж саме. Але з віком у мене появилася потреба мріяти, й я раптом полюбив її. Музика потрібна дітям, жінкам і недоумам...

— Фе, тату, — гукнула Етель зі свого крісла-гойдалки.

— Я користаю з привілею старости, Алліане, — цокотів Льюїд далі. — Зрештою, розуміти музику навчила мене Етель, ота моя маленька Етель, що тепер сидить отам і сміється зі свого батька.

— Скажіть, хиба він не любить, тусь? — докинула Етель і подивилась на Алліана.

Потім — після маленької, гарячкової сутички між батьком і донькою, в якій Льюїд потерпів страшну поразку — почав Льюїд так, сам від себе говорити про тунель.

— А як же справа з тунелем, Алляне?

Із усіх його питань ясно виходило, що Етель уже перед тим усе докладно обговорила з Льюїдом, і що Льюїд старався тільки «влекшити приступ до нього».

— Німці хотять улаштувати правильне сполучення літаками, — сказав Льюїд. — Глядіть, щоб незабаром знов усе пішло наперед, Алляне!

Хвиля була відповідна, і Аллян сказав ясно й голосно:

— Дайте мені ваше ім'я, пане Льюїд, і я завтра таки починаю.

На те Льюїд відповів розважливо:

— Я давно вже хотів зробити вам пропозицію, Алляне. Думав було навіть написати вам кілька словечок у тому дусі, як ви відіжджали. Але Етель усе казала: «Пострівай, аж Аллян сам до тебе прийде!» Вона не дозволяла!

Льюїд закудкудакав із тріумфу, що завдав донці удар. Але ж зараз таки після того появивсь на його обличчю вираз як-найбільшого переляку, бо Етель раптом із обурення вдарила долонею по поруччі крісла, встала, бліда, як смерть, і з очима, з яких сипались іскри, крикнула:

— Тату! Як міг ти важитися щось таке сказати!

Закинула взад шлеп і вийшла, гримнувши так сильно дверима, що ціла вітальня струснулась.

Аллян сидів німий, очі його погасли: Льюїд її зрадив!

Та Льюїд збентежено то сюди, то туди крутив головою.

— Що ж я таке зробив? — лепотів він. — Це ж був тільки жарт. Я ж не так думав. Що ж я таке погане сказав? Ух, яка вона буває лиха!

Він запанував над собою, стараючись знову бути веселим і не тратити надії.

— Ніщо, вона ще вернеться, — сказав спокійнішим уже тоном. — У неї, Алляне, золоте серце. Тільки ж вона непритаманна й химерна, зовсім як була її мати. А так, бачите, за якийсь час вона вертається, стає навколішки коло мене, гладить мене й каже: «Вибач, тусю, в мене сьогодні погана днина!»

Крісло Етелі все ще колихалося. Було зовсім тихо. Невидимий водограй джурчів і булькотів. На вулиці сурмили автомобілі як пароплави серед мряки.

Льойд поглянув на Алляна, котрий сидів мовчки, потім глипнув на двері й почав прислухуватися. По хвилині подзвонив на прислужника.

— Де міс Льойд? — спитав він.

— Міс Льойд пішла до своїх кімнат.

Льойд похнюпився.

— Як так, то сьогодні її вже не побачимо, Алляне, — сказав по хвилині Льойд тихим, придушеним голосом. — Та й завтра її не побачу! А один день без Етель, то для мене пропаща днина. Етель то все, що я маю!

Льойд хитав маленькою, лисою головою й ніяким чином не міг заспокоїтись.

— Обіцяйте мені, що завтра знову прийдете, Алляне, якось ми Етель утихомиримо. Хто вам зрозуміє таку дівчину? Як би хоч знати, що я таке зробив?

Льойд говорив сумним тоном. Був прибитий до глибини своєї душі. Потім замовк і, похнюпив-

ши голову, почав дивитися поперед себе. Робив вражіння нещасної людини, що попала в одчай.

Незабаром Аллян устав і почав прощатися з Льюїдом.

— І вам я попсував настрої своєю дурнотою, — сказав Льюїд, кивнувши головою й подаючи Аллянові маленьку руку, м'якеньку як у дівчини — Вона так тішилася, що ви прийшли. Вона була в такому чудовім настрою! Цілий день звала мене «тат»!

І Льюїд лишився сам у великій напівтемній пальмовій вітальні, малий-маленький серед того великого простору, і тупі очі впер перед себе. Він був старим, опущеним чоловіком.

За той час Етель зі злості й сорому подерла у своїй кімнаті пів десятка хусточок до носа, обкидаючи батька беззвязними докорами:

— Як міг батько це сказати... як міг він важитись... що тепер подумає собі Аллян про мене...

А Аллян закутався у плащ і покинув дім Льюїда. На вулиці ждав його Льюїдовий автомобіль, але він подякував, і пустився вулицею пішки. Падав тихими, м'якими пластами сніг, і Аллян ішов нечутно по м'якому сніжному килимі.

Аллянові завис на устах гіркий, заціпенілий усміх. Він порозумів! Сам він був із природи чоловік простий і ютвертий, і рідко коли йому доводилося пригадуватися над мотивами поведінки у своїх ближніх. У нього не було ніяких пристрастей, то й сам він не розумів пристрастей у других. Сам був нерафінований, то не запідозривав інтриг і рафіновання в інших.

Він нічого особливого не добачував у тому, що Етель навідалась була до нього в Тунелевому Місті. Колись давно вона часто заходила до нього додому й була з ним у дружніх відносинах. Що во-

на прийшла до нього і зрадила йому, що Льюїд готов йому допомогти, то це вважав він за приятельську вислугу. Та тепер він проглянув раптом Етель наскрізь. Їй особисто мав він бути заобов'язаний! Він мав набрати вражіння, наче б то вона, Етель, перемовила батька до великого фінансового ризику. Одним словом, від Етель Льюїд мало залежати, чи він далі зможе будувати, чи ні, але — Етель Льюїд ставила свої умови! Ціною був він сам! Етель хотіла його! Але, їй же Богу, Етель не знала його!

Кроки Алляна що-раз повільнішали. Йому здавалося, немов він поринає у сніг, у нічну птьму, в огірчення й розчаровання. Його остання надія був Льюїд. Але серед таких обставин не було що й думати! Марно загинула його остання надія сьогодні ввечір...

Другого дня одержав телеграму від Льюїда; старий настирливо благав його, щоб прийхав сьогодні до нього на вечерю. «Я попрошу Етель по-вечеряти з нами, і я певен, що вона не відмовиться. Я її сьогодні ще не бачив,» телеграфував Льюїд.

Аллян відтелеграфував, що сьогодні йому зайти неможливо, бо в північну штольню вдерлася велика сила води. Це була правда, але він не мусів необхідно бути при тому.

День-у-день пробував він у мертвих штольнях і прилип серцем до тої темряви там у середині. Те примусове безробіття точило його як шашелі.

Так якось тиждень пізніше, одного ясного зимового дня, з'явилась Етель Льюїд у Мас Сіті.

Прийшла до бюро Алляна, як Аллян відбував саме нараду зі Штромом. Вона ціла була загорнута у сніжнібіле футро й виглядала свіжо і промінисто.

— Гальо, Алляне! — почала вона без сорому казка, наче нічого не сталося. — Як чудово, що вас застала! Татусь посилає мене за вами!

Штрома вона ігнорувала зовсім.

— Пан Штром! — знайомив Аллян, заскочений певністю й незбентежністю Етелі.

— Я мав уже честь! — промимрив Штром, поклонився їй вийшов.

Етель не звернула на те ні найменшої уваги.

— Так, — сказала вона весело, — я прийшла, щоб вас забрати зі собою, Алляне. Нині ввечір концерт фільгармоніків, і татусь просить вас із нами на концерт. Мое авто внизу.

Аллян глянув їй спокійно в вічі.

— У мене ще робота, панно Льюйд, — сказав він.

Етель старалася збагнути його погляд і прикинулася засумованою.

— Ой, лишенько, Алляне, — крикнула, — я бачу, ви ще гніваєтеся на мене за колишнє! Звичайно, я була нечемна, але ж скажіть самі, чи це гарно було з боку туся, казати щось таке. Так наче б я вела проти вас інтриги?.. Ну, а тепер тусь сказав, щоб я вас обов'язково привела зі собою. Як у вас іще робота, то я піджду. Погода чудова, я поїду за той час на прохід. Але можу на вас лічити? Я як-стій зателефоную до туся...

Аллян думав було відмовитись. Але як поглянув ув очі Етель, зрозумів, що відмова образить її гордощі на смерть, і тим він на-віки похоронить свої надії. Але їй обіцяти відразу не рішався, то їй відповів ні сьак, ні так:

— Може, поки-що я не можу ще нічого сказати.

— Але ж до шестої зможете хиба рішитися?
— спитала Етель чемно і скромно.

— Думаю, що так. Але не міркую, що мені буде можливо.

— Бувайте здорові, Алляне, — гукнула Етель весело. — В шестій іще раз заїду і сподіваюся, що матиму щастя.

Рівно в шестій Етель стояла знову перед домом.

Аллян попросив вибачення, що в нього ще робота, і Етель поїхала ні з чим.

3.

Аллян попалив за собою мости.

Хоч ситуація була безнадійна, то він таки рішився зробити ще останню спробу. Він звернувся до уряду, куди вже колись раз безуспішно звертався. Пробув три тижні в Уошінгтоні й був гостем у президента. Президент улаштував на його честь обід, йому віддавали почести й виявляли пошану, як монархові, позбавленому престола. Але про співучасть при будові тунелю уряд поки що не міг і думати.

Після того Аллян попрабував ув-останнє з банками й капіталістами. І теж безуспішно. Але поодинокі банки й капіталісти дали йому порозуміти, що, може, й узяли б участь, коли б Льюйд зробив перший крок. І Аллян знову повернувся до Льюйда.

Льюйд привітав його дуже ввічливо. Приняв його у своїй затишній робітні. Розвів із ним балачку про біржу і світовий ринок, змалював до найменших подробиць стан нафти, сталі, цукру, бавовни й назвав кошти перевозу. Нечуваний спад курсу після небувалого зросту. Світ усе ще жив

у своїм господарським розвитку десять років узад, хоч і з одчаєм працював, щоб прийти до себе.

Як тільки вдалося Аллянові Льюйда перебити, він зараз же забалакав про мету своєї візити. Він змалював йому становище уряду, і Льюйд прислухувався, похнюпивши голову.

— Все те правда. Вас не дурили, Алляне. Ви можете, зрештою, подождати ще зо три до п'ять років.

Алляна обличчя дригнуло.

— Неможливо! — крикнув він. — Три до п'ять років! Я всі свої надії на вас покладав, пане Льюйде!

Льюйд похитував задумливо головою.

— Не можна! — сказав він рішуче і стиснув губи.

Вони мовчали. Все було покінчене...

Але як Аллян хотів прощатися, Льюйд попросив його лишитися на обід. Аллян завагувався, — але тепер не міг уже ніяк покинути Льюйда. Хоч це було цілковите безглуздя, то все ж таки він дурих себе якоюсь слабою надією.

— Етель із радости заніміє! Йї і не сниться, що ви тутечки!

— Етель — Етель... — І як раз Льюйд назвав ім'я свого кумира, то не міг уже ні про що иньче більш балакати. Він почав розкривати перед Алляном своє серце.

— Погадайте собі, — сказав він, — Етель поїхала собі була на чотирнацять днів прогульковим яхтом, саме тоді, як була така погана погода. Я підкупив телеграфіста, — еге, підкупив, бо з Етель инакше не можна, — але він таки не телеграфував нічого. Етель проглянула мене наскрізь. Вона в мене дуже не по собі, і ми знову сварилися. Тільки ж кожний день, як я Етель не бачу, для

мене мука. Отак сиджу і жду її. Я старий чоловік, Алляне, і в мене, крім дочки, немає нічого!

Етель була до-краю здивована, побачивши раптом Алляна, як увіходив до їдальні. Насупилася, але потім поквапом підійшла йому назустріч і, почервонівши, подала йому радісно руку.

— А, ви тут, Алляне! Як гарно! Я була сердита на вас... цілих кілька неділь, я мушу вам це сказати, коли маю бути чесна.

Льойд захіхікав. Він знав, що Етель уже знову подобріє.

— Я не міг тоді піти з вами на концерт.

— Алляне, не брешете ви часом? Слухай, тусю, як Аллян бреше. Він не хотів! Ви не хотіли, Алляне! Скажіть щиро.

— Ну, — не хотів.

Льойд зробив налякане лице. Він побоювався бурі. Етель могла збити тарілку і втекти геть із кімнати. Він сильно здивувався, як Етель тільки засміялася.

— Бачиш, тусю, такий то Аллян! Він усе говорить правду.

І Етель була цілий вечір весела і привітлива.

— Тільки слухайте, Алляне, мій друже! — сказала вона на прощання. — Другим разом не смієте бути супроти мене таким поганим, — а то не прощу ніколи.

— Постараюсь усіма силами! — відповів Аллян жартівливо.

Етель глянула на нього. Тон, яким він це сказав, їй не сподобався. Але вона не зрадилася і сказала, усміхнувшись:

— Побачу.

Аллян сів у Льойдове авто й загорнувся у плащ. Він задумався глибоко і сказав про себе:

— Старий Льюїд нічого не зробить без неї — а все зробить задля неї.

Кілька вечорів пізніше Аллян увійшов із Етель до Льюїдової льожі в палаті Madison-Square.

Вони прийшли, як концерт уже розпочався, й їх поява наробила стільки шуму, що увертури до «Еґмонта» ніхто майже не слухав.

— Етель Льюїд і... Мак Аллян!

Сукня Етель представляла цілий масток. Аж пріли, придумуючи її, три найперші кравецькі майстри-мисці Нью-Йорку. Сукня була тканиною зі срібного мережива і з горностаю, і на тлі її незвичайно гарно відбивалась її шия і плечі. У волоссі стремів чубок чаплиних пер, придержуваний спряжкою, що вилискувалася искрами брилянтів.

Вони були самі. Бо Етель так уже вміло влаштувала, що старий Льюїд, хоч був уже убраний на концерт, ув останній хвилині лишився дома, бо, мовляв, погано виглядає. Вона назвала його „my dear little dad and па, my honey father“ ¹⁾, так що Льюїд у своїй малпячій любові був страх як щасливий, що може три години просидіти у кріслі, ждучи своєї доні.

Етель хотіла, щоб її саму бачили з Алляном і хотіла, щоб льожа була освітлена. На перерві всі льорнетти звернулися в бік льожі, почувлися голосні оклики:

— Мак Аллян! Мак Аллян!

Німб Алляна зараз же повернувся, як тільки він появився обік із міліярдеркою. Засоромлений, сховався у глибину льожі.

Та Етель обернулася до нього з інтимною усмішкою, якої не можна було перозуміти, потім

¹⁾ мій дорогенький маленький тат і тусь, мій солоденький як мід батько!

перехилилася понад льожу і, показуючи свої гарні зуби і свою гарну усмішку, збирала тріумфи.

Алліан переніс ту сцену з напругою всіх своїх сил. Згадав той вечір, як із Модою сидів у льожі і ждав, коли його до себе покличе Льюїд. Нагадав собі докладно Модине прозористе рожеве вушко, її зарум'янені від зворушення личка, її замріяний погляд, яким дивилася поперед себе. І таксамо докладно нагадав собі голос Етелі, як вона вперше подала йому руку і сказала: »How do you do Mr. Allan?« Він питався сам себе в душі: «Чи краще було б, як би Льюїд був тоді не прийшов, як би й були не починали будувати тунелю?» — І він зжахнувся перед самим собою, і щось із глибини душі відповіло йому: «Ні!» — Навіть для Моді й Едін він не покинув би свого діла...

Вже другого дня тунелеві папери підскочили на сім процентів! Якась нахабна часопись подала вранці новинку, що на другий тиждень Етель Льюїд справляє заручини з Маком Алліаном.

В полудне друга газета оголосила Етліне дементі.

Міс Льюїд заявляла: «Людина, що рознесла цю вістку, найбільший брехун на світі. Я Макові Алліанові добра приятелька. Це є правда, і я тим горджуся!»

Та газетярі чатували. По кількох тижнях пробігла цілу пресу новинка з досить ясними натяками, що Мак Алліан знову перенісся до Нью-Йорку.

Це була правда, але це не мало нічого спільного з відносинами Алліана до Етель Льюїд. Алліан улаштувався у будинку тунелевої станції Гобокен. Цей будинок що-тільки ставили, й будували його на основі плянів Гоббія. Складався

він із головного будинку на трицять поверхів із фронтом на п'ядесят вікон, по обох боках здіймалися двадцятьп'ятьповерхові башти на десять вікон завширшки. Головний будинок і башти спочивали на величезних луках, що вели просто до піддашниць двірця. Башти були сполучені з головним широким будинком двома парами мостів. На відміну на покрівлі будинку мали здійматися кольони, легкі аркади, що держали на собі покрівляні городи.

Будинок був готовий до шестого поверху, — нагорі ж був готовий трицятий поверх і двадцять дев'ятий. У проміжжі визирав хлам залізного руштовання, по котрому за-дня дряпалися й цоралися з молотками манюсенькі люде.

Аллян жив на першому поверсі, безпосередно над великим головним луком піддашниць. Свою робітню переніс у велику реставраційну салю, з котрої розгортався прегарний вид на Гедсон і Нью-Йорк від морського боку.

Етель Льюйд подбала про те, щоб якось причепурити не конче привітну великанську салю, що своїм виглядом могла на людину наводити хиба тільки сум. Прислала цілі вози кімнатних рослин зі своїх теплиць у Масачусетсі й сама вже попривозила своїм автом цілі паки килимів.

Вигляд Алляна їй не сподобався. Колір лица його був пожовклий, нездоровий, він почав на очах сивіти. Спав зле, їв мало.

Етель послала йому одного з куховарів свого батька, французького мисця, котрий уже з вигляду людини міркував, що їй треба їсти, щоб поправитися. А далі заявила, що йому нічого більш не треба, як тільки свіжого повітря, бо штольні затроїли наче б то його кров. Не роздобарюючи

багато, вона являлася щодня рівно в шестій годині ввечір зі своїм жовтим як слонова кість автотом і їздила рівно одну годину з ним на прохід. Аллян нічому не протівився. На проходах вони часами і словечком не обзивалися одне до одного.

Чутка про недалекі заручини почала знов часдо-часу виринати по часописах. Наслідком того папери синдикату знов підскочили. (Льойд казав нишком-тишком закупити акцій на десять мільйонів доларів іще в той час, коли можна було набути їх майже що задурно, й заробив уже тепер добрий маюток!)

Папери важенної промисловости теж підскочили. В усіх справах — і в найдрібніших — видко було поправу. Вже сам факт, що Етеліне авто щоднини в шестій годині стояло перед станцією Гобокен, уже це мало вплив на світову біржу.

Аллян, котрого ціла та комедія мучила й засоромлювала, рішився покласти всьому кінець.

Підчас одної гулянки він посватався до Етелі.

Та Етель весело розсміялася й подивилася на Алляна великими, здивованими очима.

— Не говоріть дурниць, Алляне! — гукнула вона.

Аллян устав і стукнув у віконце до шофера. Він був блідий як смерть.

— Що ви, Алляне? — спитала Етель налякано й недовірливо, й почервоніла. — Ми трицять миль за Нью-Йорком!

— Однаково! — відповів Аллян грубо й висів, не попрощавшися.

Аллян кілька годин мандрував полями, лісами, скрегочучи зубами зі злости й сорому. З тою інтриганткою справа була покінчена! Кінець! Ніколи, ніколи вже вона не побачить його більше! Чорт її бери...

Нарешті наскочив на якусь залізничну станцію й поїхав назад до Гобокен. Вернувся додому серед ночі. Зараз же замовив своє авто й подався до Мас Сіті.

Цілі дні проживав у тунелю. Не хотів бачити ні людей, ні світла.

4.

Етель дременула на своїм яхті на море й вісім днів не показувалася до дому. Запросила собі Вандерстіфта й так його вимучила, що мало не кинувся в море й сам собі поклявся обминати її відтепер на десять миль.

Повернувшись до Нью-Йорку, вона зараз, іще того самого дня, подалася на станцію Гобокен, розвідатися за Алляна. Йї сказали, що він працює в тунелю. Етель як-стій вислала телеграму до Мас Сіті. Просила Алляна вибачити їй. Його сватання заскочило, мовляв, її несподівано, і у своїй безпорадності вона вистрелила велику дурницю. Тепер просить його на завтра ввечір на обід і не жде навіть відповіді. З того він може бачити, що вона певно числить на нього.

Аллян звів іще раз зі собою страшний бії. Одержав Етелину телеграму в тунелю. Прочитав її при світлі запорошеної електричної грушки. Бачив десяток таких ламп, що жевріли в темряві штольнів, і більш нічого. На думку впали мертві штольні. Він бачив їх! Американські, європейські, океанські. Бачив усі ті тисячки машин, що бігали без мети. Бачив знеохочених інженерів по самітних двірцях, виснажених одноманітністю роботи. Сотки вже його кинули, бо не могли довше знести тої одноманітної роботи. Його очі горіли. Саме тоді, як складав Етелину телеграму, почало раптом шуміти йому в вухах. Чув, як штольнями

стугонять поїзди, як тунелеві валки з тріумфом летять із Америки до Європи. Вони бренькотили й шуміли в його мізку й оп'яняли його своїм шаленим тактом...

Етель прийняла його з жартівливими докорами: він же повинен був знати, що вона розпещений химерний дівчак!

Від того дня її авто знов рівно в шестій годині стояло перед тунелевою станцією. Етель змінила свою тактику. Досі оточувала Алляна своєю уважливостю. Тепер на далі закинула це. За те навчила Алляна виповнювати її невеличкі забаганки.

Вона казала:

— Блянш грає завтра. Я мала б охоту піти, Алляне!

І Аллян старав ложку, дививсь на Бляншину гру, хоч його нудом нудило придивлятися, як істерична баба від спазматичного плачу переходить до вибухів сміху.

Відтепер Нью-Йорк частенько бачив Алляна з Етель Льюйд. Етель майже щоднини їздила Алляновим автом Бродвеем. І кермував сам Аллян, як іще за тих часів, коли його здоровля не було підірване. На задньому місці сиділа Етель Льюйд, загорнена у плащ і завита в виткі серпанки, і приплющеними очима дивилась на вулицю.

Етель налягала на Алляна, щоб її взяв коли зі собою до тунелю. І в цьому волила він їй волю.

Як валка скопом летіла в долину, Етель із радости скрикнула, і в тунелю цілий час із дива не сходила.

Вона простудювала цілу тунелеву літературу, але її фантазія за-мало була вишколена в технічних справах, через те їй важко було розібрати все гаразд і скласти собі ясний образ про штольні. Вона не уявляла собі, що значать чотиріста кільо-

метрів у майже зовсім темному тунелю. Грюкіт, який оточував поїзд, був такий сильний, що треба було кричати, щоб можна було порозумітися, але від того грюкоту було їй моторошно і приємно. Кожна станція виривала в неї голосні вигуки подиву. Вона не могла їй уявити собі, які величезні машини стояли тут і працювали день і ніч. Це ж були піддашниці на машини під морем! А повітряні проводи, що гули ураганом, який мало що не на шматочки роздував кожного!

По кількох годинах запалахкотіло червоне світло, що блиснуло з чорної темряви, як маяк.

Валка спинилася, вони прибули до тої зловіщої безодні. На вид безодні Етель заніміла. Що це було для неї — знати, що безодня сягала шістдесят до вісімдесят метрів у глиб, що була сто метрів завширшки, що тисячу людей добувало день і ніч руду?

Та тепер вона бачила, що ті шістдесят, чи вісімдесят метрів, то була глибінь, від якої робилося моторошно, глибінь на двацять поверхів. Десь глибоко в безодні, серед туману пилу, що виповняв досягну ще для ока частину провалля, двацять поверхів унизу, жевріли рої лукових лямок, а під ними щось кишіло — це були люде! Нараз стрельнула вгору невеличка хмарина пилу, і провалям покотився в тунель гарматний вистріл.

— Це що?

— Склею розторошували!

Після того вони сіли в вивозовий кіш і спустилися вниз. З великою швидкістю їх несло повз лукові світла, а люде, здавалося, підіймалися до них простовисно. Як були внизу, то Етель дивом дивувала та височінь, із якої прийшли. Гирло тунелю видавалося чорною, малою,

брамою. Великанські тіни, тіни демонів, заввишки башти танцювали по стінах...

Етель повернулася з тунелю зовсім запаморочена й одушевлена й цілий вечір оповідала Льюїдові, як воно там у середині, і що шлюзи на Панамі в порівнянні до тунелю то тільки дитяча забавка. На другий день Нью-Йорк знав уже, що Етель була з Алляном у тунелю. Газети помістили про те інтерв'ю на цілі шпальти.

На третій день оголосили заручини Алляна з Етель. Появилися їх портрети.

З кінцем червня відбулося весілля. Того ж дня Етель Льюїд оснувала пенсійний фонд для робітників тунелю в висоті вісьмох мільйонів. Весілля відгуляли з князівською пишнотою в великій святочній салі Atlantic-у, в тій самій гостинниці, де перед дев'ятьма роками на покрівляному горді відбувалися ті славні збори. Три дні сензаційне весілля давало часописам матеріал. Sunday Mirror займалася подробицями приданого Етелі. Двіста пар черевик! Тисячу пар шовкових панчів! Етелина білизна була описана да найменших подробиць. І коли б Аллян читав був тими днями газети, то був би довідався, якого то великого щастя зазнав колишній погонич із Uncle Tom-а, взявши собі за жінку таку Етель Льюїд, що її підв'язки висаджені були брилянтами.

Вже давним-давно Нью-Йорк не бачив зібраного такого добірного товариства, як ті весільні гості. Та старого відлюдка Льюїда не було на ньому. Зі своїм лікарем він поплив на «Золотому Коропі» на море.

Етель ссяла. Мала на собі діамант «Розі» й виглядала молоденькою, промінистою, веселою і щасливою.

Аллян був на око теж щасливий. Жартував і навіть сміявся: він не хотів потвержувати своєю поведінкою тої загальної поголоски, наче він продався Етелі. Але все робив він мов у гарячці. Його великої муки, що йому треба було грати ту комедію, не бачив ніхто. Він згадав Моду, і гіркий жаль і обридження стиснули йому груди. Ніхто цього не бачив. У дев'ятій годині поїхав із Етель до Льюїдового дому, де обое мали прожити перші тижні. Не говорили одне з одним ні словечка, і Етель і не вимагала, щоб Аллян говорив. Аллян лежав у авті, втомлений і виснажений, і на-пів приплющеними очима байдужно дивився на вулицю, що кишіла від розгойданих світел. Раз поспробувала Етель узяти його за руку, але ж та рука була зимна як лід і без життя.

Коло трицять третьої вулиці їх авто задержано, і вони мусіли на хвилину спинитися. Око Алляна впало на великанський плякат, із якого дивилися на вулицю червоні як кров лискучі букви:

— Тунель! Сто тисяч людей!

Розплющив очі, зіниці поширились, а про те його ні на хвилиночку не кидала страшна душевна втома, що відбирала йому всі сили.

Етель казала освітлити пальмову вітальню і просила Алляна, щоб іще кілька хвилин лишився коло неї.

Вона не переодягалася. У шлюбній сукні, що ціла миготіла і блищала, з діамантом. Rosy на чолі, сиділа вона в фотелю, курила цигаретку і час-до-часу підносила свої довгі вії, щоб крадькома поглянути на Алляна.

Аллян проходжувався по кімнаті, наче б був сам, і спиняючись то тут, то там, розсіяно оглядав меблі і квіти.

У вітальні було тихо хоч мак сій. Захований водограй плюскотів і шепотів. Час-до-часу, випростовуючи листя, шелестіла таємно якась рости́на. Здавалося, що можна зрозуміти все, що на вулиці говорять люде.

— Ти дуже втомлений, Маку! — спитала Етель після довгої мовчанки. Питала тихесенько й покірливо.

Аллян пристанув і подивився на Етель.

— Еге, — сказав він беззвучним голосом, припираючись до комина. — Було так багато людей!

Від нього було до неї всього десять кроків, та, здавалося, вони були віддалені одне від одного милями. Ніколи ще не бачив світ новоженців такими самотніми.

Аллян був на лиці блідий, аж сивий. Його очі втратили блиск і погасли. У нього не було вже сили прикидатися. Але для Етель він видався, нарешті, чоловіком, таким як вона, чоловіком зі серцем, що вміло відчувати і страждати.

Вона встала й підійшла до нього.

— Маку! — зашепотіла вона.

Аллян підніс очі.

— Слухай, Маку, — почала своїм як-найм'якшим голосом, — я мушу з тобою поговорити. Послухай. Я не хочу, щоб ти був нещасливий. Навпаки, я бажаю собі з цілого серця, щоб ти був щасливий... наскільки можна! Не думай собі, що я така дурна й вірю, що ти подружився зі мною з любови. Ні, така дурна я не є. Я не маю права ставити до твого серця вимог, і я не ставлю їх. Ти такий вільний і не зв'язаний нічим, як був перше. Та й не потребуєш силуватися мене переконувати, що мене хоч крихітку любиш. Ні! Це мене тільки засоромлювало б. Я не вимагаю нічого

від тебе, Маку, нічогосінько. Тільки того права, яким я користувалася вже від тижнів, щоб усе хоч трошечки бути побіля тебе...

Етель іспинилася. Та Аллян не відзивався.

А Етель снувала далі:

— Я не граю вже більш комедії, Маку. Минулося. Я мусіла грати комедію, бо хотіла тебе дістати, але як уже тебе маю, то мені її більш не треба. Тепер я можу бути зовсім щира, й ти побачиш, що я не тільки примхувате й погане створіння, що тільки вміє мучити людей. Слухай, Маку, я мушу тобі все сказати, щоб ти пізнав мене... Ти мені сподобався, як тільки я тебе вперше побачила! Твоє діло, твою сміливість, твою енергію я подивляла. Я багата, я дитиною вже знала, що я багата. Мое життя повинно зробитися широким і чудовим, думала я собі. Не так думала, як відчувала. У шіснацятому році я мріяла про те, щоб віддатися за князя, а в сімнацятому хотіла весь свій маєток роздати бідним. Це все було безглуздя. У вісімнацятому вже ніяких певних плянів у мене не було. Я жила, як живуть усі молоді люде, що мають багатих батьків. Але це почало мене незабаром страшно нудити. Я не була нещаслива, але і щаслива не була. Жила з дня на днину, бавилася, забивала час, як тільки могла. В той час я не думала нічого, так мені бодай тепер видається. Потім прийшов Гоббі до туся з твоїм проектом. Тільки з цікавості я напірала на туся, щоб відкрив і мені тайну, бо вони обидва дуже конспірували. З Гоббієм я студіювала твої пляни, і вдавала, що все розбіраю. Твій проект зайняв мене незвичайно, це правда. Гоббі оповідав мені про тебе, яка славна з тебе людина, і, нарешті, я стала страшенно цікава тебе поба-

чити! Я побачила тебе! Я почула такий величезний респект перед тобою, як ні перед ким іще на світі! Ти сподобався мені! Ти виглядав таким звичайним, таким сильним і здоровим. І в мене виросло бажання: коли б то він гарненько до мене відносився! Та ти був цілком байдужий. Як часто я думала про той вечір! Я знала, що ти жонатий, Гоббі розповів мені все, і мені не приходило й на думку, — тоді — щоб я могла стати для тебе чимось більше, ніж приятелькою. Та пізніше я почала ревнувати Мод. Вибач, що я називаю її ім'я! Де було ходиш, чи станеш, скрізь чути було твоє ім'я. І я собі думала, чому б не можна мені стати на місці Мод. То ж би то було прегарно! Тоді був би й якийсь глузд у тому, що я багата! Та це було неможливо, я це бачила, й мені було того досить, щоб я посміла назватися твоєю приятелькою. Щоб цього добитися, я почала тоді навідуватися до вас — иньчої причини в мене не було. Бо хоч я і снувала бжевільні пляни, як би то зробити, щоб ти в мене закохався й так закохався, що кинув би жінку й дитину — я сама не брала цього поважно й сама в це не вірила. Але приязни твоєї я не могла здобути собі, Маку! Ти замкнувся в собі, і не мав для мене ні часу, ні думок. Я не сентиментальна, Маку, але тоді я була дуже, дуже нещаслива!

— Потім прийшла катастрофа. Вір мені, я була б оддала все за те, щоб не склалося було того страшного нещастя. Клянуся тобі! Жорстоко закинула собі доля, і я страшно тоді страждала. Та я егоїстка, Маку, велика егоїстка! І тоді, як я ще плакала за Модою, в мою свідомість уже закралася думка, що ти ж був тепер свободний, Маку. Ти був свободний! І від тої хвилини я старалася підійти до тебе ближче. Ма-

ку, я хотіла тебе мати! Страйк, зупин роботи, банкруцтво, все те була вода на мій млин—доля почала сприяти мені. Цілими місяцями я напірала на батька, щоб заступився за тебе. Але тусь казав: «Неможливо!» У січні цього року я знову почала штурмувати його. Але тусь сказав: «Зовсім неможливо!» Тоді я сказала до туся: «Мусить бути можливо, тусю! Подумай, ти мусиш так зробити, щоб було можливо!» Я мучила туся, хоч люблю його до безтями. Цілими днями. Нарешті він приобіцяв. Хотів до тебе писати й запропонувати тобі свою поміч. Тоді я почала роздумувати. Що ж тоді? подумала я. Мак прийме батькову поміч, буде кілька разів на обіді — а потому зарийється у свою роботу, й ти його більш не побачиш. Я додумалась, що в мене проти тебе одна-одинок зброя, — гроші могого батька й його ім'я! Вибачай, Маку, що я така отверта! Я не завагалася покористуватися тою зброєю. Я домагалася від туся, щоб раз у своєму життю робив тільки те, що я захочу, та щоб у мене за причинами не допитувався. Я йому загрозила, могому малому, любовому, старому тусеві, що покину його, і що він ніколи вже мене не побачить, якщо мене не послухає. Це було погано з мого боку, але я не могла инакше. Я ж була б туся не покинула, бо люблю його й поважаю, але я хотіла йому нагнати страху. Так, Маку, а решту ти знаєш. Моя поведінка була негарна, — але для мене не було иньчого шляху до тебе! Я страждала від того, але рішилася йти й до крайности. Як ти в авті посва-тався до мене, я зараз же хотіла прийняти. Але ж бо й я хотіла, щоб ти хоч трошечки походив коло мене, Маку...

Етель говорила напів голосно, часами тільки шептала. При тому усміхалася, м'яко і принадно,

натягала лиця, морщила чоло, щоб виглядати сумною, хитала гарною головою і мрійливо дивилась Аллянові в очі. Часто зворушувалась і переставала говорити.

— Ти слухав мене, Маку? — спитала.

— Слухав! — сказав Аллян тихо.

— Це все я мусіла тобі сказати, Маку, зовсім щиро й чесно. Тепер ти знаєш. Та про те, може, таки зможемо поробитися добрими товаришами і приятелями?

Вона глянула з мрійливим усміхом Аллянові в очі, що все ще були втомлені й зажурені як перше. Він узяв її гарну голову обома руками й кивнув головою.

— Міркую, що будемо, Етель! — відповів він, і його бліді губи дригнули.

А Етель піддалася своєму почуттю й песливо приклала на хвилиночку свою голову до його грудей. Потім випрямилася, глибоко зітхнула й заклопотано усміхнулася.

— Ще одне, Маку, — розпочала наново. — Як я вже тобі це сказала, то мушу геть чисто все сказати. Я хотіла тебе мати й таки маю тебе! Але послухай: тепер я хочу, щоб ти мені довіряв і мене любив! Таке теперішнє моє завдання! Так поволеньки, Маку, чуєш, але то вже моя річ, і я вірю, що це мені вдасться! Бо як би я в те не вірила, то була б на смерть нещаслива... А тепер на добраніч, Маку!

І поволі, втомлена, як запаморочена, вона виїшла.

Мак остався під комином і не поворухнувся. І, втомленими очима водячи по вітальні, в котрій він був чужинцем, подумав собі, що, нарешті, життя його з тою жінкою не буде вже таке безнадійне, як він побоювався.

«Тунель!»

«Сто тисяч людей!»

І вони прийшли. Селяни, гірняки, зарібники, волоцюги. Тунель притягав їх до себе, як великанський магнет. Вони прийшли з Огайя, Ілінойса, Ейови, Вісконсіна, Канзаса, Небраски, Кольорада, з Канади й Мехіка. Надзвичайні валки гнали Сполученими Державами. З Північної Кароліни, Тенесі, Алябами й Георгії напливали й напливали чорні ватаги. Багато тисяч тої великої армії, що їх порозганяв колись на всі боки страх перед тунелем, повернулося назад.

З Німеччини, Англії, Бельгії, Франції, Росії, Італії, Іспанії й Португалії збігалися вони до місць будови.

Мертві тунелеві міста прокинулись. У зелених, запорошених скляних великанських піддашницях почали знову жевріти бліді місяці; крани рухалися знову; білі стовпи парових хмар гнали як колись, і клубився чорний коптючий дим. По залізному руштованню нових будинків дряпалися тіни, нагорі й надоліні від людей аж кишіло. Земля дрожала, з вереском і лоскотом викидали знов під небо ті румовищні міста пил, пару, чорну коптюгу, світло й вогонь.

Пароплави, що спали на мертвих пристанях Нью-Йорку, Саванагу, Нового Орлеану й Сан-Франціска, Лондону, Ліверпулю, Глезга, Гамбурга, Роттердаму, Опорта й Бордо, — всі вони раптом закурилися знову в коминах густим димом, забрякотіли вінди. Запустілі гуті галасували й дудніли, запорошені льокомотиви повилазили зі

своїх піддаш, набираючись повітря. Гірничі вивозові коші серед дзеленькоту зі збільшеним поспіхом пролітали вниз. Велика машина, що від часу кризи посувалася тільки поволеньки, відразу сильно рванулась уперед. Захистки для безробітних, шпитальні салі що раз пустішали, з вулиць почали зникати волоцюги. Банки й біржі жили в безнастаннім заворушенню, немов де в повітрі розривалися гранати. Промислові папери підійшлися вгору, сміливість і підприємчивий дух віджили напово. Тунелеві акції знов були в пошанівку.

— Льюїд перебірає тунель!

— Льюїд сам один. Один-одніський!

Тунель глибоко відітхнув. Мов великанська смокавка почав утягати й викидати зі себе людські тіла, і шестого дня працював уже зі своєю давньою швидкістю. У штольнях греміли сверлівниці, розжеврілі, скажені носороги з алянтиту з розгоном, свищучи й виючи, дико вбивалися в каміння. Штольні шаліли, сміялися, маячили. В яскравосліпучому світлі рефлекторів знову купами то вперед, то взад котилися потом обліті люде. Так наче ніколи нічого не сталося. Страйк, катастрофа — все призабулося! Аллян наганяв до давнього пекельного темпа, тай і він не думав уже, що колись було воно инакше.

Американський шлях дався найлекше подоліти. Зловіща безодня проковтнула вісімдесять кубічних кілометрів каміння. День і ніч котилася в її черево лавіна камінюк і румовища. Почерез неї перекинено греблю завширшки на триста метрів. Вона була поперетикана сіткою шин, і безупинно летіли зі штольнів вантажні валки й викидали туди вниз свою містоту. Північна частина була по році виповнена, вирівняна і двигала на собі великанські піддашніці на динамо-машини, хо-

лодільні й апарати з озоном. П'ять літ після того, як почато наново роботу, штольні Америки й Бермудів так ізблизилися одні до одних, що Аллян міг бездротним телефоном говорити прямо через гору зі Штормом, що кермував роботою на Бермудах. Він наказав пробивати орієнтаційні штольні, й цілий світ із найбільшою напругою ждав хвилини, коли штольні зійдуться. Навіть у наукових колах траплялися люде, що сумнівалися, чи штольні взагалі можуть зустрінутися. Величезні маси каміння, жарота, сила силенна заліза й електричної енергії, — все те мусіло впливати й на якнайдокладніші стументи. Але, як орієнтаційні штольні зблизилися вже на п'ятнацять кілометрів, сейсмографи почали вже зазначувати вибухи у штольнях. У п'ятнадцятому році будови орієнтаційні штольні зійшлися. Облічення подавали, що вгорі вони розходяться на трицять метрів, по боках — на десять, ріжниці, які, граючись, можна було вирівняти. Два роки пізніше пробито подвійні штольні на шляху Америка — Бермуди й обкутано їх плащем із заліза й бетону.

То була величезна вигода: поїзди могли залізо, цемент, шини й людей перевозити до Бермудів.

Тунелеві акції підскочили на двацять процентів! Гроші почали повертатися людям назад.

Важче виходила справа з будовою французького шляху, який Аллян провів був зразу з одною штольнею. Сюди в чотирнадцятому році будови вдерся намул. Штольня наскочила на океанську «складку». Три кілометри виверченої штольні враз із вартісними машинами й апаратами треба було покинути на поталу намулові. Проти навали води й намулу поставлено з заліза й бетону стіну загрубшки на двацять метрів. При напорі намулу стратило життя двісті сімдесят двоє людей. Та

штольнію поведено великим луком поза те небезпечне місце. Тут знов натраплено маси намулу, але після надлюдських зусиль вдалося їх побороти. П'ять кілометрів тої частини шляху коштували величезну суму — шістдесят мільонів доларів. Цю штольнію закінчено в двадцять першому році будови.

З закінченням французького й американського шляху значно поменшали будівельні видатки. З місяця на місяць можна було звільняти цілі ватаги робітників. Та проте тунель усе ще пожирав мільярди. Етель кинула в тунель увесь свій незмірний маєток, увесь до останнього шеляга! В мент, коли показалося б, що тунелю не скінчать, вона ставала старчиною. Сам Льюїд настільки був заінтересований у будові тунелю, що мусів пустити в рух цілу свою фінансову стратегію, щоб удержатися.

Найбільш роботи завдавали атлантійські шляхи своїми незвичайно великими просторами. День і ніч, цілими роками скаженіли тут, купаючись у поті, люде в бою з горами. Чим глибше вдиралися, тим тяжчий був довіз матеріялу й харчів, тим більш, що й тутечки переважно вибивали тільки одну штольнію. Тут ворогом робітників була знов не вода, а спека. Штольні доходили тут до шість тисяч метрів під дзеркалом моря. Спека була така незмірна, що до цямровання не можна вже було вживати дерева, а тільки самого заліза. Повітря в тій гарячій глибоченній і довжезній штольні було настільки гірше, що тільки при подвійних штольнях можна сяк-так добитися якоїсь можливої вентиляції. Що десять кілометрів треба було в горі вибивати станції, у котрих день і ніч працювали холодільні, апарати з озоном і повітряні смокавки.

Це була найтяжча й найгігантичніша робота, яку коли тільки виконали люде.

З двох боків в'їдалися чим раз глибше і глибше сверлівниці. «Гладун Міллер» від Азорів і Штром від Бермудів. Штром творив чисті чуда. Його не любили люде, але подивляли. То була людина, що цілими днями могла видержувати без їжі, напитуку, не спавши. Він майже що-днини був у штольнях і особисто цілими годинами кермував роботою в вертільні. Часами цілими днями не виходив із розжеврїлої штольні. Його люде прозвали його «московським чортом».

Що-днини викидали штольні чотири тисячі вагонів каменюк на Азори, а три тисячі вагонів на Бермуди. Створено непомірні терени землі. Скелі, піскові лави, острови — все те збито в один континент. Це був зовсім новий край, що його Аллян сотворив. Його будівничі повибудовували на пристанях що-наймодерніщі будівлі, молі, греблі для розбивання хвиль, доки й маяки. Як-найбільші кораблі могли там іспинятися. З румовища повибудовували його будівничі мов якими чарами нові міста. Повстали гостинниці, банки, товарові дома, церкви, школи—все нове-новіське! Одну спільну признаку мали всі ті п'ять Аллянових міст: у них не було ні одного зеленого кущика. На румовищу з гнайсу і граніту пишалися вони, вилискувалися мов дзеркала, як було сонце, й робилися хмарою пилу, як дув вітер. Та через десять літ вони мали зазеленіти як иньчі міста, бо в них повизначувано місця на площі, горбди, парки на зразок Лондона, Парижа й Берліна. Його будівничі понавозили кораблями землі, Чіле дало салітру, море баговиння. Його будівничі звозили рослини й дерева. І дійсно, тут та там можна вже було бачити парки

мов примари: з запорошеними пальмами й деревами й бідолашними клаптиками трави.

Та за те Аллянові міста визначалися чимось иньчим. В них були найпростіші на світі вулиці й найкращі на цілій земській кулі морські береги. Вони всі скидалися одне на одного мов брати. Все це були щепи Америки, висунені форти американського духа, опанцирені силою волі й заповнені роботящістю.

Під кінець будови Mac City мало вже поверх мільона мешканців!

Безнастанно все ще при будові траплялися більші, чи менчі нещастя й катастрофи. Але вони були не більші, як у иньчих великих технічних підприємствах. Аллян зробився бережкий і боязкий. Не було в нього вже тих нервів, що колись. На початку він мало що собі робив зі сотні людей, а тепер на душу йому лягала вагою кожніська жертва, яку тунель пожирав. По штольнях було повно забезпечених і реєстраційних апаратів, і при найменшій позначі, що накликувала до осторожности, він звільняв темпо. Аллян посивів, „old gray Mac“¹⁾ звали його тепер. Його здоровля було підкопане. Він майже нічого не спав і кожної хвилини тремтів, що може скоїтися якесь нещастя. Зробився самотнім чоловіком, самотнім відпочинком його був одногодинний прохід, який відбував щовечора сам у своєму парку. Світові події майже що його не цікавили. Творець тунелю зробився його рабом. Його мозок не знав жадних иньчих асоціацій ідей, а тільки машини, роди вагонів, станції, апарати, числа, кубічні метри й сили коней. Майже всі людські почування в ньому затупили. Тільки одним-одним був іще приятель у нього,

¹⁾ старий дідусь Мак

а саме Льюїд. Обидва частенько проводили разом вечері. Тоді сиділи у своїх фотелях, курили й мовчали.

У вісімнадцятому році будови вибух великий страйк, що протягся два місяці й покінчився для Алляна великими втратами. Тільки холонокровности Штрома треба було завдячити, що в коріні здушено паніку й масовий переполох. Одної днини підскочила у штольні температура на цілих п'ять ступнів. Це явище було незрозуміле й накликувало до обережности. Робітники відмовилися з'їжджати в долину. Вони побоювалися, що ось-ось відчиниться гора й кидатиме на них вогнячою лявою. Були люде, що ширили безглузну думку, наче штольня зближається до плинкого осередку землі. Багато вчених було того погляду, що тунель віссю зачіпає кратер підводного вулкану. Роботу припинено й запоряджено докладні розсліди відповідних комплексів морського дна. Зміряно температуру дна моря, та ні вулкана, ні гарячих джерел не було і сліду.

Штром вибрав собі добровольців і чотири тижні сидів у штольні день і ніч. «Московський чорт» здався аж тоді, як зімлів із втоми. Та вісім день пізніше він був знову в «пеклі».

Люде працювали тутечки зовсім голими. Наче брудні, затовщені липкі ящірки човгалися там, у штольнях, то сюди то туди, на-пів непритомні, всякими побудливими засобами держучись на ногах.

У двацятьчетвертому році будови, коли на основі обрахунків чола штольнів були віддалені одне від одного на шісдесят кильометрів, вдалося Штромові бездротним телеграфом побалакати через гору з «гладким Міллером» із Азорів. По шестимісячній пекельній роботі обидві штольні по-

сунено так далеко, що вони повинні були вже бути зовсім близько одна від одної. Але сейсмографи не зареєстрували ні одніської детонації, хоч Міллер розсаджував граніт трицять п'ять разів на день. Всі газети пробігла тривожна вістка, що штольні розійшлися. Інжинери обох орієнтаційних штольнів були раз-у-раз одні з одними в контакт. Віддалення від Азорів до Бермудів над і під морем були облічені що до метра. Отже могло ходити тільки про віддаль на яких кілька кілометрів. Побудовано вмісне зокрема чуткі апарати, що видержували спеку, та апарати не реагували.

Поз'їжджалися вчені з Берліна, Лондона, Парижа. Деякі з них зважилися навіть з'їхати у глиб кипучої штольні — та все було надаремно.

Аллян наказав вбивати скісні штольні вгору і вниз, казав виверчувати сітку бічних штольнів. Це була справжня копальня. Робота на-сліпо й на-непевне була пекельна, виснажувала всі сили. Спека змітала людей як чума. Випадки божевілля траплялися майже день-у-день. Хоч смокавки безупинно вдували до штольнів охоложене повітря, про те стіни були гарячі як кахлеві печі. Сліпі від пилу і спеки кулилися по штольнях інжинери, голі-голіські, покриті пилом і брудом, і стежили за реєстраційними апаратами.

Це був найстрашніший шмат роботи, вона найбільше дратувала, і Аллян зовсім уже таки стратив сон.

Так шукали чотири місяці, бо верчення бічних штольнів забірало багато часу.

Цілий світ корчився від напруги. Але тунелеві папери швидко почали падати.

Аж ось якось одної ночі покликав Алліана Штром, і як Аллян ліз штольнею, підліз йому назустріч Штром, купаючись у поті, що дзюрком

лився з нього, брудний, мало чим уже скидаючись на людину. І перший раз у життю побачив Аллян цього холодного чоловіка схвилюваним і навіть усміхненим.

— Ми напали на слід Міллера, — сказав Штром.

Кінець якоїсь глибокої скісної штольні, де кишкою свистіло повітря й несло холод, стояв реєстраційний апарат, освічений гірничою ліхтаркою, і коло нього лежали дві почорнілі постаті.

Реєстраційний апарат зазначав у другій годині й одна хвилина — один міліметр відхилення. Міллер повинен був рівно через годину знову висаджувати, і ті всі четверо, зворушені, з запертим віддихом, цілу годину чапіли перед апаратом. Рівно в третій годині і дві хвилини знову задрожала голка.

Часописи видали надзвичайні додатки! Як би Міллер був великий злочинець, і цілій шайці детективів удалося б відшукати його слід, то не було б більшої сенсації!

Відтепер робота пішла вже легко. Після чотирнадцятох днів було вже ясно, що Міллер певно був під ними. Мак зателефонував йому, щоб «ліз нагору». І Міллер наказав гнати штольнію вгору. По дальших чотирнадцятох днях були одні від одних уже так близько, що апарат зазначував навіть роботу сверлів. По трьох місяцях можна вже було власними вухами чути гук вибуху. Зовсім глухо й легенько, як далекий грім. По дальших трицятьох днях чути було сверли! А потому настиг великий день, коли виверчена діра сполучила обидві штольні.

Радости робітників і інженерів не було кінця.

— Де Мак? — спитав «гладкий Міллер».

— Ось я! — відповів Аллян.

— How do you do, Маку? — сказав Міллер, добродушно усміхаючись.

— We are all right! — відповів Аллян.

Ця балачка була ще того самого вечора поміщена в усіх надзвичайних виданнях газет, що дощем падали по Нью-Йорку, Чикагу, Берліні, Парижу й Лондоні.

Вони працювали двадцять чотири роки — це була найкраща хвилинка в їх життю! — а проте не обмінялись ні одною непотрібною фразою! Годину пізніше «гладкий Міллер» послав Аллянові пляшку охолодженого мінхенського пива, а другого дня могли вже одні до других перелізати дірою — всі перетомлені, спочені, голі, брудні, шість тисяч метрів під дзеркалом моря.

Поворот Алляна штольною це був тріумфальний похід. Робітничі ватаги, що рилися тут у темряві, кричали, веселились:

«Перед Маком — всі на бік!
Мак наш чоловік...»

А позад Алляна вже знову греміли сверла, вверчуючись у гору.

6.

Етель була не така, як Мод. Вона не далася витиснути на периферію роботи, а осіла в клекітливому її осередку. Скінчила повний інженерський курс, щоб мати право «сказати своє слово».

Від того дня, як віддала свою руку Аллянові, вона з гідністю захищала свої права.

Вона собі міркувала, що досить буде, коли Алляна звільнить від ленча. Але ж у п'ятій годині, рівно в п'ятій годині з'являлася, однаково, чи Аллян був у Нью-Йорку, чи в Тунелевому Місті — й тихенько, не кажучи й слова, прилаштувала чай.

Чи Аллян нараджувався з інжинером, чи з архітектором, на це Етель не звертала ніякіської уваги.

Нишком господарила у своєму куточку, чи в сусідній кімнаті і, як усе було готове до чаю, казала:

— Маку, чай на столі!

І Мак мусів приходити. Чи сам, чи в товаристві, це було для Етель однаково.

В дев'ятій годині стояла зі своїм автом перед дверима й терпляче ждала, аж прийде. Неділі мусів проводити біля неї. Міг запрошувати собі приятелів, а й цілу ватагу інжинерів, як йому було до вподоби. У Етель дім був для кожного отворений. Можна було приходити й відходити, коли кому бажалося. В неї було до свого розпорядкування п'ятнадцять автомобілів, котрі кожного гостя кожної пори дня й ночі могли відвозити, куди кому було треба. Деколи в неділю приїжджав зі своєї ферми й Гоббі. Він виводив рік-річно двацять тисяч курей, збирав Бог зна скільки яєць. Світ не займав його більше. Він зробився релігійним і часто заходив у молильні. Часами заглядав поважно Аллянові в очі й казав:

— Подумай про спасення своєї душі, Маку...!

Як коли Аллян вибрався в дорогу, то з ним їздила й Етель. Вона була з ним дількома наворотами в Європі, на Азорах і Бермудах.

Старий Льюїд купив шмат землі недалеко Ревлей, сорок кілометрів на північ від Мас Сіті, і збудував там для Етель пишну віллу, щось наче замок. Грунт тягся аж до моря й лежав посеред парку старих дерев, котрі Льюїд казав японським садівникам відповідно викопати й пересадити в Ревлей.

Льойд приїжджав що-днини навідуватись до обожаної доньки й пересиджував у неї часом цілими тижнями.

У третьому році подружжя народився в Етель син. Ах, той син! Етель берегла його як Спасителя. Це була дитина Мака, того Мака, котрого вона любила, хоч про те не балакала, вона мала через двадцять років перебрати діло свого батька й видосконалинити його. Сама годувала його, сама вчила перших слів і робити перші кроки.

Першими роками малий Мак був тендітний і вразливий. Етель звала його «расовим і аристократом». У третьому році він розрісся вшир, голова погрубла, він дістав веснянки. Його русяве волосся поруділо як вогонь: з нього зробився справжній маленький погонич від коней. Етель була щаслива. Вона не любила тендітних і вразливих дітей, діти мусіли бути кріпкі й сильні, мусіли здорово кричати, щоб легені розростались, достоту — як це робив малий Мак. Тепер Етель, що не знала, що то страх, навчилася страху. Весь час тремтіла за свою дитину. Її фантазія була переповнена оповіданням про викрадення дітей мільонерів, а то ж траплялося, що їх не тільки викрадали, а й осліплювали. У своєму домі в партері казала вмурувати, як у банку, панцирну комірку, і в тій комірці повинен був малий Мак ночувати зі своєю гувернанткою. Без неї він не смів ніколи кидати парку. Дві на людей видресовані поліційні собаки ходили за ним усе і всюди, і цілі три милі по околиці мишкував детектив. Як брала його з собою, то з нею їхало двоє детективів у возі, озброєних аж по вуха. Шофер мусів їхати зовсім поволеньки, і раз Етель дала шоферові серед вулиці в Нью-Йор-

ку поличника, що відважився їхати „hundred miles an hour“¹⁾

Що-днини мусів лікарь оглядати малого, який чудово розвивався. Як дитина було тільки закашельне, зараз Етель телеграфувала по спеціаліста.

Скрізь Етель бачила небезпеку для свого сина. Вона ж могла виринути з моря, з воздухів могли зійти злочинці, щоб украсти малого Мака.

У парку був великий луг, «саме добрий», як Етель говорила, «щоб спускатись на ньому літакам». Етель казала засадити там густий ліс, щоб кожний літак геть чисто розбився, як би йому спала охота там спуститись.

Етель пожертвувала великанську суму на поширення шпиталю, який перехрестила на «Шпиталь ім. Моді Аллян». У всіх п'ятох тунелевих містах позасновувала дитячі захистки, такі, яких іще світ не бачив. Врешті вона станула на порозі банкрутства, і старий Льюйд сказав їй:

— Етель, тобі треба щадити!

Місце, на котрому забито Моду і Едіту, казала загородити й перемінити на квітник, не кажучи про те Аллянові ні словечка. Вона добре знала, що він не забув іще ні Моді, ні Едіти. Не раз вона бачила й чула, як він годинами ходив по кімнаті й нишком розмовляв зі собою. Вона знала теж, що він старанно переховує у своїому бюрку дневник, який читав зчаста: «Життя моєї маленької донечки Едити, і що вона говорила».

Мертві мали свої права, і Етель і не думала їх обмежувати.

¹⁾ сто англійських миль — 1892 метрів — у годину

КІНЕЦЬ.

Сверлівниці розчавлювали гору в атлантийських штольнях, і що день чола тунелів що раз більше наближались одне до одного. Останні трицять кілометрів то була чиста каторжна робота. Аллян був приневолений платити за дві години по десять долярів, бо ніхто не хотів златити в той «кратер». Плащ тих частин штольні переткано сіткою холодильних рур. По році страшної мозолистої роботи й ту штольню викінчено.

Тунель був готовий. Люде розпочали його, люде покінчили його! З поту і крові був він збудований, кругло дев'ять тисяч людей проковтнув він, невимовного лиха на світі накоїв, але вже був! І ніхто тому не дивувався.

Чотири тижні пізніше пішла в рух підморська пневматична поспішна почта.

Якийсь накладчик давав Аллянові мільон долярів за написання історії тунелю. Аллян відмовився. Написав тільки на дві шпальти статтю до «Геральда».

Аллян не робився скромнішим, ніж був дійсно. Але раз-у-раз підносив із притиском, що міг докінчити ту роботу тільки при допомозі таких визначних людей, як Штром, Міллер, Олін-Міленберг, Гобі, Геррімен, Берман і сотні інших.

«Мушу одначе признатися», — писав, — «що мене час перездогонив. Всі мої машини над і під землею вже перестарілі, й я приневолений поза-

міювати їх із часом модерними. Мої сверла, якими я гордився, поробилися старомодними. Rocky Mountain п проверчено швидче, ніж міг би я це був зробити. Моторові поспішні човни переїжджають тепер за півтретя дня з Англії до Нью-Йорку, німецькі великанські літаки перелітають Атлантик за трицять шість годин. Поки-що я швидчий за них, і чим більшої швидкості діб'ються човни й літаки, тим швидчий буду й я! Для мене це дурниця піднести швидкість до 300—400 кілометрів на годину. До того ж поспішні човни й літаки визначають ціни, які може заплатити тільки багач. Мої ціни загально-доступні. Тунель належить народові, купцеві, переселенцеві. Я тепер уже можу перевозити денно сорок тисяч людей. Через десять літ, коли переведемо скрізь подвійні штольні, зможу відправляти вісімдесять до сто тисяч. Через сто літ тунель не зможе вже відповісти потребам руху. Це буде вже річ синдикату, вибудувати до того часу рівнобіжні штольні, котрі можна буде провести розмірно легко й дешево».

І Аллян оголосив у своїй простій, незручно писаній статті, що рівно через шість місяців, першого липня двацять шестого року будови, пустить до Європи перший поїзд.

Щоб додержати речення, гнав інженерів і робітників до скаженого finish-y. Цілими місяцями вилітали на світ поїзди зі старими брусами й шинами. Позакладано шини для тунелевої залізниці, по всіх штольнях переведжено спробні їзди. Вишколено ватагу провожаїв, на яких Аллян сам вибрав людей, таких, які привикли до незвичайної швидкості: автомобільних шоферів, моторових наколесників-рекордівців і летунів.

На станціях «Біская» і „Mac City“ повиростали великанські примарні піддашніці: фабрики для бу-

дови тунелевих вагонів. Ті вагони викликали нову сензацію. Вони були трохи вищі за пульманівські, але майже двічі довші і два рази ширші. Це були справжні панцирові кружляки, що котилися на трамі з чотирох грубих колес і у своєму животі скривали цілі організми кружильниць, холоділень, резервуарів, каблів і рур. Ідальні вагони були розкішними вітальнями. (Кінематографічні вистави й музичні продукції мали розважувати подорожних підчас їзди тунелем.)

Цілий Нью-Йорк кинувся облягати станцію Гобокен, щоб у тих нових вагонах переїхатися наперед хоч до Мас Сіті. У самих тунелевих валках уже від кількох тижнів були наперед позамовлювані на три перші місяці геть чисто всі місця.

Так надійшов перший червня...

Нью-Йорк був прибраний прапорами. Викинули прапори Лондон, Париж, Берлін, Рим, Відень, Пекін, Токіо, Сідней. Цілий цивілізований світ святкував першу Аллянову їзду як народне свято.

Аллян задумав пуститися в дорогу по півночі, щоб на-північ другого червня (американський час) прибути до Біскаї.

Вже кілька днів перед тим особні валки летіли з Берліна, Лондону й Парижа до Біскаї, і з усіх великих міст Сполучених Держав до Мас Сіті. Цілими фльотами плили морем пароплави до Азорів і Бермудів. Першого червня від самого ранку що-години налітало з Нью-Йорку до Мас Сіті двадцять поїздів, битком набитих людьми, що власними очима хотіли бачити, як перший американсько-європейський поїзд-літак кине́ться в тунель. Великі гостинниці в Нью-Йорку, Чикагу, Сан-Франціску, Парижі, Берліні, Лондоні влаштували бенкети, які мали початися в десятій годині і протягтися цілих сорок вісім годин. Едісон Біо заду-

мало по всіх тих гостинницях запродукуватися своїм великанським фільмом, що трівав цілих шість годин. По шантанах і в концертних салях виступали хори з колишніх тунелевих робітників, співаючи тунелеві пісні. На вулицях міліонами продавано листівки з портретом Алляна, міліонами „tunnel-charms“, невеличкі камінні скибки, — відлімки зі штольнів, оправлені в метал.

Аллян розпочав свою їзду рівно в дванадцятій ночі. Величезна піддашниця двірця станції Гобокен, найбільша на світі, була до останньої квадратної стопи забита юрбою розхвилюваних людей, і всі витягали цікаво щі, щоб хоч одним оком кинути на могутню тунелеву валку, що стояла готова до від'їзду. Вона була сива як пилюга, і ціліська зі сталі.

Валка складалася з моторового воза й шістьох вагонів. Всі вони були ярко освітлені, і щасливці, що стояли зпереду, заглядали в пишні вітальні. Це були вітальні вагони. Всі здогадувалися, що Етель візьме участь у першій поїзді, бо, дарма що дехто давав фантастичні суми — пасажирів не брали. Чверть перед дванацятю попускали залізні рулети. Напруження товпи росло з кожною хвилиною. Десять хвилин перед дванацятю всіло чотирьох інженерів до моторового воза, що нагадував торпедове човно з двома круглими очима на загостренім переді. Аллян повинен був ось-ось з'явитися.

Аллян прийшов п'ять хвилин перед дванацятю. Коли входив на перон, піддашницею пішла така громовиста луна від вигуків, що можна було подумати, наче валиться станція Гобокен.

Молодим чоловіком почав Аллян будову, а тепер стояв перед усіма, білий як голуб, спрацьований, із блідими, трохи повислими лицами й

добродушними, синьо-сивими дитячими очима. З ним ішла Етель, ведучи за руку малого Мака. За нею дивав невеличкий згорблений чоловічок із піднесеним коміром від плаща, у широкій подорожній шапці, що глибоко спадала йому на очі. Був мало-що більший від малого Мака, і всі вважали його за чорного грума. Це був Льюйд.

Мумія заввишки метра подала руку Етель і малому Макові й почала бережно влізати до вагона: отже Льюйд був пасажиром! Не царь, чи король, не президент республіки, а світова держава — Льюйд, гроші, от хто був першим пасажиром!

Етель осталася зі своїм сином. Вона привела малого Мака з Ревлей, щоб і він пережив ту велику хвилину. Як Аллян прощався зі своїм сином і з Етель, вона сказала:

— Well, good bye, Mac. I hope you will have a nice trip! ¹⁾

Кружильниці почали обертатися й наповнили піддашницю глухим, свистіvkим шумом. Підпiрні колони самi автоматично розсунулися, коли кружильниці обернулися потрібне число разів — і серед скажених вигуків радості валка викотилася з піддашниці. Рефлектори кидали кулі блілого світла на Гобокен, Нью-Йорк і Бруклін, сирени пароплавів на доках, на Гедсоні, в заливі, на Іст-Рівері гули й вили, телефони дзеленькотіли, телеграфи грали... Закипіло в Нью-Йорку, Чикагу, Сан-Франціску, одушевлення цілого світа проводжало Алляна в дорогу. Рівночасно на п'ять хвилин усі технічні установи світа спинилися, всі гвінти на кораблях, що в ту пору шмагали світові моря, рівночасно завили сви-

¹⁾ Отже, до побачення, Маку! Сподіваюся, що їзда буде тобі приємна!

ставки залізниць і затрубіли сирени пароплавів, що саме були в дорозі: один брутальний, могутний крик роботи, що вигукувала хвалу своєму ділу.

Старий Льюїд казав роздягнутися й поклався спати.

Були в дорозі...

По гостинницях тисячки людей почали в десятій годині бенкетувати і схвильовано балакали про від'їзд поїзду. Музичні капелі давали концерти. Гарячка росла й росла. Люде поробилися екзальтованими й навіть поетичними. Тунель звали «найбільшим твором людства за всі часи». Мак Аллян, мовляв, «склав епопею з заліза й електрики». Так, Мака Алляна звали навіть із огляду на вандрівку його долі за двадцять п'ять літ будови «Одисеем модерної техніки».

Десять хвилин перед дванацятою заблис екран Едісон Біо, і на ньому появилос: «Спокій!»

Зараз же все як-стій ущухло. Вмент почав працювати телекінематограф. По всіх великих містах світа дивилися рівночасно на піддашницю двірця в Гобокен, аж чорну від людей, бачили могутний тунелевий поїзд, бачили, як Аллян прощається зі своїм сином і Етелею — глядачі вимахують капелюхами: поїзд викочується з піддашниці...

Знялися невимовні, громовисті вигуки радощів, що не вмовкали кілька хвилин. Люде вилізли на столи, розбивали й розторошували сотками склянки від секту. Музика грала тунелеву пісню: „Three cheers and a tiger for him...“ Але був такий страшний гам, що ніхто не чув ні одного тону.

Нараз на полотні появилс напис: «Двадцять п'ять голів». Аллян, як починав будову, Аллян,

як тепер виглядав. Вибух другий ураган одушевлення. Гоббі, Штром, Геррімен, Берман, С. Вульф, «гладкий Міллер», Льюїд. А потім почався властивий фільм. Розпочався зборами покрівляному городі «Атлантика», «першим ударом заступа», і провів на протягу ночі з перестанками всі фази будови; як тільки являвся образ Алляна, так зараз здійсмалися нові вигуки захвату. Великанський фільм показував катастрофу, страйк. І знов видно було, як Мак Аллян говорить мегафоном перед армією робітників (фонограф подавав відривки його промови), похід тунелевих робітників, велику пожежу. Чисто все.

Годину пізніше, в першій, появилася на екрані телеграма: «Аллян в'їхав у тунель. Незмірне одушевлення юрби! Багато людей серед глоти покалічених!»

Фільм ішов далі. Тільки що-пів години переривали його телеграми: «Аллян минає сотий кілометр... двосотий... Аллян спиняється на хвилину». Пішли заклади на безмірні суми. Ніхто вже не дивився на фільм. Все те лічило, закладалося, кричало! Чи прибуде Аллян точно до Бермудів? Аллянова перша їзда стала перегонами, перегонами електричного поїзда, й нічим иньчим. Чорт рекордів розгулявся! В першу годину Аллян побив рекорд електричних поїздів, що його мали досі поїзди Берлін—Гамбург. Другої години догнав світові рекорди літаків, у третій побив їх.

У п'ятій годині напруження вдруге дійшло до найвищої точки.

На екрані появилася картина, передана телекінематографом: піддашниця двірця на Бермудах, залита яскравим сонцем; в ній роїться від людей, усі напружено дивляться в один бік. П'ята година і дванацять хвилин, виринає сивий тунелевий по-

їзд і влітає в піддашницю. Аллян висідає, балакає зі Штромом, і Штром і Аллян всідають. І знов п'ять хвилин, і валка їде далі. Телеграма: «Аллян доїхав до Бермудів зі спізненням на дві хвилини».

Частина учасників бенкетів порозходилася до домів, та більшість таки лишилася. Вони не спали цілих двадцять чотири годин, щоб слідкувати за цілою Алляновою подорожжю. Багато понаймало собі кімнати в гостиницях, поклялися на кілька годин спати, наказавши щоб зараз же їх ізбудити, як коли б щонебудь притрапилося. На вулиці дощем спадали надзвичайні видання газет...

Аллян був у дорозі.

Валка летіла штольнями, що цілими милями перед і за нею дудніло. На закрутах валка клалася на боки, як по-мистецьки збудований вітрильний яхт — то валка розпускала вітрила. Вона лізла вгору, як ішло вгору — і плила рівномірно і спокійно як літак — то валка летіла. Світла в темному тунелю виглядали щілинами в темряві, сигналові лампи були звіздами, що мерехкотіли ріжними барвами й цікаво заглядали в круглі вікна дзюба торпедовця, який гнав зі свистом, світла станцій перелітали роями наче метеори. Тунелеві робітники (заховані за залізними засувними дверима станцій), самі хлопці як дуби, котрі сльози не зронили в великій жовтневій катастрофі, плакала з радості, бачучи, як мчить попри них „old Mac“.

Льойд казав себе збудити в восьмій годині. Скупався, поснідав і закурив цигару. Сміявся, бо тут йому сподобалося. Нарешті таки ніхто йому не перешкаджав, нарешті він був далеко-далеко від людей, на місці, куди ніхто не міг до нього дібратися! Часами гуляв по своїх кімнатах, що миготіли від світла, — дванацять їх було —

які тягла за собою машина й які сповняло чудове повітря, повне озону. В дев'ятій годині зателефонувала до нього Етель, і він забавлявся з нею десять хвилин. [„Don't smoke too much, Pa!“ ¹⁾ казала Етель]. Потім читав телеграми. Нараз поїзд іспинився. Вони стояли на великій станції в «гарячій штольні». Льюїд зиркнув крізь кватирку й розпізнав гурток людей, між яким стояв Аллян.

Льюїд пообідав, заснув, і знову спинився поїзд, вікна його вітальні були відчинені: він виглянув крізь скляну стіну на синє море й на другий бік на непереглядну юрбу людей, котра з захватом гукала. Азори. Прислугач сповістив йому, що спізилися на сорок хвилин, бо зіпсувалася олійня.

І зараз знову зачинено вікна. Валка кинулася у глиб, і старий, засохлий, невеличкий Льюїд почав із радощів свистати, — річ, якої не робив уже від двадцятьох років.

Від Азорів провід перебрав Штром. Пустих повну струю, а швидкомір підскочив на двісті дев'ятьдесят п'ять кілометрів на годину. Інженери занепокоїлися, але Штром, котрому спека в гарячих штольнях могла скоріш повигризати волосся, ніж нерви, Штром не дозволяв нікому встрявати в його справи.

— Це був би для нас страшний сором, якщо б ми спізилися, — сказав він.

Поїзд гнав так швидко, що здавалося, він не їде, а стоїть на місці; світло з лямпок сипалось йому на зустріч мов искри.

Фіністерра.

* * *

В Нью-Йорку знов настала ніч. Гостинниці були переповнені. Захоплена громада попала в шал,

¹⁾ Не кури за багато, тусю!

як надійшла телеграма про те величезне спізнення. Чи надолужать його, чи ні? Заклади доходили до безглузних сум.

Останні п'ядесят кїльометрів правив сам Аллян.

Він не спав цілих двацять чотирі години, але схвильовання держало його на ногах. Блідий і виснажений виглядав він, більш задуманий, ніж веселий: думки роєм пролітали його голову...

Через кілька хвилин повинні були бути на місці й лічили вже кїльометри й секунди. Сигналові ляmpi мигали блискавками, поїзд почав підноситися вгору...

Нараз осліпило їх очі біле, жорстоке світло. Вдерся день. Аллян іспинив поїзд.

Приїхали до Європи зі спізненням на дванацять хвилин.
